

श्रीमते रामानुजाय नमः ।
तात्पर्यदीपिकायां स्नेहपूर्तिः ।

श्रीभाष्यकारस्यैवैवंगमान्तराग्रिं निर्मण्य बहुध्वजनमतिजोयनाय ।
 अभ्युदयं च निहितं च गभीरधीरप्रोदानपुक्तिशरणे निगमान्तसारम् ॥
 तत्राद्य कैश्चन तदोपगमोरभावं मुज्या न वाच्यमिनिवेशमशेन वाचि ।
 वाचालता प्रकटिता । अथदेतदोषानोकाय काचि रक्षितास्ति मुदीर्षकम् ॥
 प्रधानदीपितमुभक्तिद्वयोपपदा मद्युक्तिशरपरिपूर्वितयाचरुतिः ।
 श्रीमत्सुदग्रंनमुदग्रंनसूरिभिर्वा सा साध्यते जयति रुजनरुजवित्री ॥

तर्कश्रेष्ठसमासिता यद्वा । आत्ममायुता ।
 सम्मनोमन्दिरधता दृढपथान्तदारिका ॥
 तामुर्व्यापयितुं शरय्येदपूर्तिर्मया कृतर ।
 तथा मुपरिपूर्णेयं दीपिका दीप्यतां चिरम् ॥
 चतुर्तिमष्टौ सिद्धान्तनेत्रे विद्यारण्यविभु ।
 *वादिभिर्धृतिभाष्याद्युक्तिवाधैरपोद्यतैः ॥
 स्वमतायेर्शयिष्ये, कल्पिते कल्पिते च यत् ।
 उज्ज्वलं न तत्तायद्विचारे चाह यतंते ॥
 यद्यप्यतार्थनिर्मुक्ता, पूर्वाचार्यनयकमे ।
 निपुणाः सन्तु सन्तोष्य समीक्षाये कृतचणाः ॥

यच्च सविलासाद्याननायकस्य स्वयमुपाधिरूपस्य ब्रह्मद्या-
 नस्य नाशाय कतकरजोनिवृत्तिन्यायानुसरणं तनु जले निमज्जतो-
 ऽसहायस्य दुर्बलस्य दूर्वादलायलम्यनायितमात्रं, तद्यथा कतकरजः
 सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोऽन्तरविश्लेषं जनयत्स्वयिरश्लेषमपि
 जनयति, तथाऽऽत्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं
 नियतं यत्स्यात्मानमपि नियतं यतीति परैः समाधीयते ।

* वादिनः श्रीशङ्कराचार्य-मुरेश्वराचार्य-माधवाचार्यादौ तर्कविद्वार्तावदान्त
 श्रेयकार्यभक्तयः ।

† वृत्तिरतिवितता बोधावमर्द्धाविवदीता भाष्यं च दृष्टिमात्राद्यं श्रीरामानु-
 जाचार्यप्रदीप्तं व्यासमुपेयु ।

अथ हि रजोऽन्तरविश्लेषो नाम रजसो रजोऽधधिको वि-
भागो वा रजोऽधधिको रजसोऽधःपातो वा, तत्र प्रथमे सक्रियं
रजो विभाग-पूर्वसंयोगनाशादिकं जनयदात्मानमधो नयतीति न
स्वविश्लेषे स्वस्य हेतुतेति सर्वथा दृष्टान्तासंगतिर्यदि तु स्वविश्लेषे
स्वस्यापि हेतुता दुर्धारेति कथं चिद् दृष्टान्तानुसरणं तदा भवतु
स्वस्य कारणत्वं तत्तु नासाधारणकारणत्वं किन्तु क्रिया-विभाग-
पूर्वसंयोगनाशादिसमवहितस्य स्वस्य कारणत्वमिति दाष्टान्तिके
ब्रह्मज्ञानमात्रं ब्रह्मज्ञाननाशकमिति कथं सङ्गच्छतां, न ह्येकं
किञ्चित्प्राप्यं स्वकार्यं किन्तु संभूयेति हि सर्वतैयिकाः ।

द्वितीयेऽपि पक्षे रजसोऽधःपाते गुरुत्वं हेतुराकर्षणशक्ति-
र्येति न स्वाधःपाते स्यमात्रं हेतुरिति ब्रह्मज्ञाननाशे ब्रह्मज्ञानमा-
त्रस्य हेतुतानिर्वाहाद्यै कतकरजोदृष्टान्तानुसरणमप्यथाद्यै, यदि हि
तत्र कतकरजोनिवृत्ते कतकरजोमात्रं कारणमभविष्यतदा निवृत्त-
मध्यःस्थितमपि रजः पुनर्यवत्स्यंदिति न स्यनिवृत्ते स्यमात्रं कारणं,
यदि तु ब्रह्मज्ञानेन सर्वस्य कारणजातस्य योगपदो न नाशङ्गीकारे
कालादृष्टादेरपि ब्रह्मज्ञाननाशपूर्वकाले सत्याद् ब्रह्मज्ञाननाशे काला-
दृष्टादेः कारणत्वाभ्युपगमेन न स्यनाशे स्वस्यैकस्यैव कारणत्वमि-
त्युच्यते तर्हि कालादृष्टादिनाशे कस्य कारणतेति यत्तज्ज्यं, न हि
कालादृष्टादिनाशे ब्रह्मज्ञानस्य तत्राशस्य वा कारणता संभावयितु-
मपि शक्यते तथाऽङ्गीकारेऽपि या पुनर्ब्रह्मज्ञाननाशः स्यादकारणक
इत्यन्तिमकालव्यक्तिनाशे कालस्य अदृष्टनाशे वादृष्टव्यक्तेरेव नाश-
कतेति स्यनाशे स्वस्यैव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्येककारणपरिशेषा-
पत्तिः सर्वतीर्थैकरविरुद्धाऽऽपद्येत, यदि त्योश्चरेच्छादेः कार-
णत्वमादायेककारणपरिशेषापत्तिर्वायंत इत्युच्यते तदा त्यन्मते स्य-

रूपसतामीश्वरतदीयज्ञानेच्छाकृत्यादीनामप्यसत्त्वात्कल्पितानां तेषां
कारणत्वं भवता वक्तव्यमिति तदुपादानकल्पनानाशे तेषां कार-
णताया दुर्वचत्वात्तत्रैककारणपरिशेषापत्तिरनिवार्यैव । यदि त्वन्तिमा-
दृष्टव्यक्तिनाशे अन्तिमकालव्यक्तेरन्तिमकालव्यक्तिनाशे चान्तिमादृष्ट-
व्यक्तेः कारणत्वमभ्युपगम्येककारणपरिशेषापत्तिर्वार्यत इत्युच्यते तर्हि
सह विनश्यतां नाशे सहावस्थायिनां कारणत्वाङ्गीकारे समन्यायेन सहो-
त्पद्यमानानामुत्पत्तावपि सहावस्थायिनां कारणताऽऽपद्येत तथा चेदा-
सीनानामनवरतोपस्थितानामपरिमितवचनादिपरमाणुचेतनसंयोगव्य-
क्तीनां यत्र कुत्रापि कारणता प्रसज्येतेत्यतिदुःस्थः कार्यकारणभावः ।

यत्वन्यनिवर्तकस्य स्वनिवृत्तौ दग्धलोहपीताम्बुन्यायोदाह-
रणानुसरणं तदपि बालवञ्चनामात्रं, तथा हि अतिप्रसन्नलोहपिण्डे-
प्रक्षिप्तमम्बु लोहसंसृष्टमग्निं नाशयदात्मानमपि नाशयतीति-अत्र
हि लोहपिण्डगतोऽग्निर्जलं प्रशमयति जलं चायःपिण्डगतोऽग्नि-
रिति न स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्वं, यदि तु चरमाम्बुव्यक्तिनाशे
चरमाम्बुव्यक्तेरेव कारणत्वमित्युच्यते तर्हि सा चरमाम्बुव्यक्तिर्वन्दि-
नाशोत्तरकालीना वा बन्धिसत्त्वसमकालीना चेति विवेचनीयम् । तत्र
यदि बन्दिनाशोत्तरकालीना सा चरमाम्बुव्यक्तिस्तत्राशे तादात्म्येना-
म्बुव्यक्तिः काव्यमिति वदसि तर्हि बन्दिनाशानन्तरमम्बुव्यक्तिना-
शभावेन विषयासिद्धिरेव न हि बन्धो विलीनेऽम्बुव्यक्तिनाशोऽनुभ-
वप्रथमधिरोहति ।

यदि बन्धिसत्त्वसमकालीना तदा तादृशाम्बुव्यक्तिनाशे भाम्बु-
मात्रस्य कारणत्वं किन्तु तत्रायःपिण्डगतत्वेनेति नोदाहरणं मित्र स्व-
स्यैव स्वनाशे । अत्र हि तत्रायःपिण्डवर्तिजलं तत्स्थं तेजः शमयति,
तेजश्च जलं शोषयतीति शारस्वतिकनाशकृतेत्यापामरपाण्डितानुभवः ।

किं च चरमाम्यव्यक्तिनाशः किं साधयव्यक्तिनाश आहो-
 स्थितिरवयवव्यक्तिनाश, ? तत्र साधयव्यक्तिनाशे अवयवक्रियादि-
 जन्यावयवसयोगविश्लेषादिक्रमेणैवावयवव्यक्तिनाशाभ्युपगमेन, चर-
 माम्यव्यक्तिनाशे नैकव्यक्तिमात्रं कारण, 'यदि तु निरवयवव्यव्य-
 क्तिनाशोऽभिप्रेयते तदा तदनभ्युपगमपराहत, न हि निरवयवद्वय-
 नश्यतीत्यङ्गीक्रियते भवताऽपि व्यवहारद्वयाया तथा ऽनभ्युपगमात्
 तेन सयोगवगाद्विशीर्णो जलपरमाण्वो घापीभूय भूतभावभाज इति
 हि लौकिकतान्त्रिकोभयानुभवः ॥

यत्त्वच दग्धतृणकूटोदाहरणानुसृत्य तदप्यविचाररमणीय,
 यतो निरिन्धनदहनध्यसे न स्थितोऽन्दिर्नश्यति किं त्वाश्रयाशस्य
 तस्याश्रयापाये भयत्यपाय इत्याश्रयापाय एष तथासाधारणकारण,
 घन्दिस्तु प्रतियोगिमुद्रयैव तत्र हेतुरिति नासाधारणकारण, भवतु वा
 घन्दिध्यसे घन्धिरसाधारणकारण तावताऽपि न घन्दिमात्रं तत्र
 कारणमिति स्वभावस्य स्वनाशहेतुत्वे निरिन्धनघन्दिध्यसे नोदा-
 हरणम् । अचेदमवधेय यथाष्टाङ्गुले काष्ठे घन्दिर्दहनाय क्रमेण प्रवृत्त
 स्तत्र यावन्तमश दग्धुमारभते तावन्तमङ्गार-शीताङ्गारादिक्रमेण
 भस्मीभाद्यन्नन्तरमनन्तरमश तथा कर्तुमुपक्रमते तथाष्टाङ्गुलताड-
 शकाष्ठुदाहिका नैका घन्दिव्यक्तिस्तस्याः परिमाणभेदात्तस्य च द्वय-
 नाशव्याप्यत्वादेव च तत्र पूर्वपूर्वकाष्ठावयवदाहकवन्दिव्यत्यपेक्षयोः
 तरोत्तरकाष्ठावयवदाहकवन्दिव्यक्तीना भिन्नतया पूर्वासा घन्दिव्य-
 क्तीना स्वाश्रयीभूतकाष्ठस्य भस्मीभावेनेन नष्टतया तत्राशस्य च तथा-
 श्रयनाशादेव यत्तव्यतयाऽन्तिमाग्निव्यक्तिनाशस्यापि चाश्रयनाशा-
 देव सभवे कृपनाशनाशकभावमुदस्याकस्मादेव कुतो निरिन्धन-
 न्दिध्यसेऽन्तिमाग्निव्यक्तेर्नाशकत्वकल्पनमाश्रयनाशस्य चाश्रितनाशे

कारणता कृपा, यथा गुणनाशे गुणेन । अथ पुनर्विशेषो यतश्च गुणगुणिनोः समवायोऽपि तु बन्धिकाप्रयोः सयोगः, परं तु यथा गुणिनं विना न गुणास्तथान तथाऽऽश्रयं विना न तेजोऽस्तथानमित्याश्रयाभाव एवास्तिमबन्धिनाशको यावदाश्रयं बन्धवस्थानदर्शनात् । अतश्च चरमकाष्ठदाहे चरमाग्न्यव्यक्तिस्तन्नाशे चाश्रयनाश इति, न स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्वमत एव त्वाश्रयाश इति बन्धिर्नपदिश्यते, अतृण्ये पतितो बन्धिः स्वयमेवोपशम्यतीत्यादौ स्वयमुपशमव्यवहारस्तु जलाद्युपसेकलक्षणकारणासमवधाननिबन्धनो न त्वकारणकत्वनिबन्धनः ॥ न च समवायिकारणनाशासमवायिकारणनाशयोः कार्यनाशकर्तृताया व्यवस्थितत्वेऽपि निमित्तकारणनाशस्य कार्यनाशकता न क्लृपेति शङ्क्य, द्वित्यादिनिमित्तभूतापेक्षाद्विनाशनाशयताया द्वित्वादौ परैरप्यभ्युपेतत्वात् ।

यदि त्याश्रयनाशाद्वन्धिनाशाङ्गीकारे एकक्षणविलम्बस्यावश्यकत्वात्तत्र सह्यते तर्हि येन पूर्वपूर्वकाप्रुनाशत्वेऽण्डकाष्ठान्तरं तथा पूर्वपूर्वबन्धिव्यक्तिनाशाद्वन्ध्यन्तरं तन्नाशोऽपि चासमवायिकारणनाशादेव, एव च बन्धिचरैरुपपन्नं सर्वं साययव यथाऽसमवायिकारणनाशनाशय तथा बन्धिश्च* शुक्रमध्यसमवायिकारणनाशान्नश्यतीत्यवश्यमङ्गीकरणीयं तत्र परैर्मणौ समवायिकारणस्य नित्यत्वात्, न हि सत्कार्यवादिभिर्निरन्वयोत्पादविनाशवभ्युपगन्तुं शक्यो, ततश्चायमवादि विश्लेषद्वारकश्चरमबन्धिनाश इति स्वयं बन्धिः उपशम्यतीत्यनवधाननिबन्धनमेवाभिनिर्वैशिकमभिधानमिति सूक्ष्मदृष्टोऽवधारयन्तु ॥

न च नाशनाशकभावस्यैकस्यानुगतस्य जगत्प्रकृतया तत्रैतानुगतानेतिप्रसक्तकार्यकारणभावस्य फलबलैककल्प्यतया मूलाद्या

* अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं कार्याणां किं चिद्विषयावस्थानस्य सत्कार्यवादि स्यादिति नोऽप्यश्रयमभ्युपेतत्वात्तदेवैह रूपं द्विगुणाद्विपदेन व्यवहारसौकर्याय विवक्ष्यते ॥

ननिवर्तकब्रह्मज्ञानध्वसो न स्वनाशे कारणान्तरसापेक्षः किन्तु स्वनाशे स्वमात्रमेषापेक्षते तथाऽभ्युगमेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्दर्शत्वात् । न हि कारणान्तरनिरपेक्ष्य ब्रह्मज्ञानस्य स्योत्पत्तिवण एव नाशपादन, तस्येष्टत्वाद्, ब्रह्मज्ञान हि उदाद् ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चनिवर्तकमेवाङ्गीक्रियते, एवं च स्वस्यापि ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चान्तःपातितया स्वनाश्यत्वमज्जसैव सम्पद्यते, न हि घटध्वसो मुद्गरपातमपेक्षत इति ध्वंसान्तरमपि तथा स्यादित्युत्प्रेक्षतेऽपि प्राञ्चः, न ह्यात्मविशेषगुणानां स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणनाश्यत्वमित्येतावता सुषुप्तव्याघहितज्ञानव्यक्तिनाशेऽपि विशेषगुणान्तरस्य नाशकता, अत एव तु चरमशब्दव्यक्तिनाशे स्वस्या एव कारणत्वमिति परेऽप्यभ्युपयन्ति । एवं च निर्विशेषाद्वैतज्ञानस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वमिति न किञ्चिद्वोदामवशिष्यते ।

अथैव पराक्रम्यते कार्यकारणभावो हि पूर्वोत्तरभावनिबन्धनः, एवं च चरमशब्दव्यक्तिनाशे न केवल चरमव्यक्तिरेव कारणं तथा सति कार्यकारणभावस्य दुर्व्यवस्यत्वप्रसङ्गात् न हि चरमशब्दव्यत्युत्पत्ति-तन्नाशयोरेकक्षणवृत्तित्वं किन्तु पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वमेव चोत्पन्ना चरमव्यक्तिस्तरक्षणे नश्यति तत्तश्चोत्तरक्षण एव तन्नाशकः । एवं ब्रह्मज्ञानमपि स्वयमुत्पद्य द्वितीयक्षणे नश्यतीत्यङ्गीकरणीयमेवं चोत्तरक्षण एव तन्नाशको घक्तव्यो न ब्रह्मज्ञानमात्र, नच ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चोन्मूलकत्वाङ्गीकारे क्षणस्यापि तन्नाशकमिति न क्षतिरिति वाच्यं, यतो यस्मिन् उत्पन्नस्यैव यस्मिन्तो विनाशो घक्तव्य इति काल्पनिकोत्पत्तिकस्य ब्रह्मज्ञानस्य विनाशेऽपि काल्पनिक इति तद्विनाश-तद्विषयभ्रम-भ्रान्तभ्रमरूपाऽविद्यादो स्थिते कथं निर्विशेषब्रह्मरूपावस्थानसम्भवः ॥

नच प्रतियोगिनः काल्पनिकत्वं विनाशकाल्पनिकत्वे न

तन्त्रं तथा सति स्वाग्रिकस्य काल्पनिकगजादेः सुप्रोत्थितस्याभावे
न व्यावहारिकः स्यादिति प्रतियोगिनः काल्पनिकत्वेऽपि तद
भावे न काल्पनिक इति ब्रह्मज्ञानस्य काल्पनिकत्वं तत्राशस्य
काल्पनिकत्वं नानयतीति ब्रह्मस्वरूपविश्रान्तेन ब्रह्मज्ञाननाशेन
कथंचिदाप नद्वैतपक्षवृत्तिः, अत एव तु अधिष्ठानाशेषोहि नाशः
कल्पितवस्तुनः इत्यद्वैतसंप्रदायिकाः ।

अचेदं विचार्यते किं काल्पनिकत्वं किं व्यावहारिकत्वं, किं
च तदुभयव्यावृत्तं पारमार्थिकत्वं तच्च कल्पनैकशरीरत्वं काल्पनि-
कत्वं, व्यावहारिकत्वं च ब्रह्मज्ञानेतराभाध्यत्वं तद्व्यावृत्तं चिका-
लाभाध्यत्वलक्षणं च पारमार्थिकत्वं ब्रह्मस्वरूपमात्रविश्रान्तं, तच्च प्राति-
भासिकत्व-व्यावहारिकत्वयोः परस्परं कथंचिद्वैलक्षण्येऽपि बाध्य-
त्वेन काल्पनिकत्वेन अविशेषः । एवं चाकाल्पनिकब्रह्मस्वरूपवि-
श्रान्तस्य ब्रह्मज्ञाननाशस्याङ्गीकारे तस्य सर्वदा विद्यमानत्वेन
संसारानुदयप्रसङ्गः, ब्रह्मणः स्वरूपं हि नित्यसिद्धं तत्स्वरूप एव च
ब्रह्मज्ञाननाश इति किं ब्रह्मज्ञानेन ।

यदि त्वसति ज्ञाने अनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानत्वेन तन्नि-
वर्हणाय ज्ञानत्वेऽप्यमित्युच्यते, उच्यते च योगसमसाधारणं प्रयो-
ज्यप्रयोजकत्वं यथा नित्यसिद्धयोरपि दण्डात्यन्ताभाव-घटात्यन्ता
भावयोः, अत एव तु दण्डाभावाद् घटाभाव इति लौकिकता
न्विकाः प्रतिपद्यन्ते । यस्मिन् सत्यमिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यति-
रेके चाभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुगमेन ब्रह्मस्वरूपविश्रान्ताया
अप्यविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वमिति न ज्ञानानर्थक्यमिति तर्हि ब्रह्म-
णोऽपि ज्ञानसाध्यत्वापातो, यदि त्वविद्यानिवृत्तिरूपतया ब्रह्मणो
ज्ञानसाध्यत्वे दृष्टापत्तिस्तर्हि सा किं ब्रह्मणोऽतिरिक्ताऽविद्यानिवृत्ति-

स्तानतिरिक्तेति पर्यनुयोगतादवस्थं, तथातिरिक्तत्वे तन्नाशेऽतिरिक्त
इत्यद्वैतभङ्गप्रसङ्गः । अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मात्मकत्वे तु ज्ञानवैयर्थ्यमि-
त्युक्तमेषावर्तते । निरुक्तसाध्यत्वलक्षणमप्यसंभवि प्रकृते ज्ञानसत्त्वे
अविद्यानिवृत्तिसत्त्वेऽपि ज्ञानव्यतिरेकेऽपि ब्रह्मस्वरूपाविद्यानिवृत्तेः
सत्त्वेन यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इत्युक्तनिरुक्तेरसंभवात् । यदि
त्वविद्यानिवृत्तिव्यतिरेकस्याविद्यास्वरूपत्वे पर्यवसानाद् ज्ञानव्यतिरेके
अविद्यासद्भावेन यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेक इति लक्षणमञ्जसैष
सुसमन्वयमिति यदसि तर्हि कल्पितेनाविद्यानिवृत्तिस्वरूपाकारेण
ब्रह्मण एव साध्यत्वे पर्यवसानमिति ज्ञानवैयर्थ्यतादवस्थमिति
घट्टकुटीप्रभातायितमेव । किं चेधमविद्यानिवृत्तेः काल्पनिकत्वे
अनिर्वाच्यत्वमेव तस्या अवश्यमास्येयं, सत्त्वे अद्वैतहानेरसत्त्वे च
ज्ञानवैयर्थ्यात्सदसद्रूपत्वे च विरोधादिति सादेरनिर्वाच्याया अविद्या-
निवृत्तेर्घटादेरिवाज्ञानोपादानकत्वनियमादनुवृत्तमेवाज्ञानमित्यनिर्मा-
द्यप्रसङ्गस्तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानान्तरानुसरणाशत्तिश्च तन्निवृत्तेरपि च तथा
भावाभ्युपगमे तथापि ज्ञानान्तरमित्यनवस्थाप्रसङ्गश्च ॥

यच्चाविद्यानिवृत्तिर्न सती, नाप्यसती, न च सदसती, नाप्य-
निर्वाच्या किन्तु प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमी सेत्यानन्दबोधाचार्यमतं ।
तदेतदतिबालविमोहन, तथा हि अगति निर्वाच्यं तत्प्रत्यनीकमनि-
र्वाच्यमिति द्विविधं तत्त्वं तच्चानिर्वचनीयं सद्, असत्, सदसदिति,
त्रिविधं, निर्वचनीयं च परमं ब्रह्मेति का सा पञ्चमी कोटिर्या प्रमाण-
प्रथमतीत्य वर्तते । न च यथा प्रमा-भ्रमभिन्नं निर्विकल्पकं तृतीयं
ज्ञानं, यथा वा प्रमाणोपारोहिबिपरमोपारोहिभिन्नं तृतीयं निर्वि-
कल्पकं ज्ञानं तथा प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमी कोटिरित्यपि सुव-
चमिति वाच्यं तच्चानुभवधर्मेन प्रमाणसङ्कृतेन तृतीयकोट्यङ्गीका-

रेऽपि प्रकृते प्रमाणविरहे पञ्चमकोट्यनङ्गीकारात् । नापि केवलं प्रमाणानवतारमात्रं पञ्चमकोटी किन्तु प्रमाणबाधोऽपि, निर्वचनीय-प्रत्यनीकं ह्यनिर्वचनीयं निर्वचनीयं ब्रह्म तदन्यच्चानिर्वचनीयं न च कोटिद्वयमपि प्रवेष्टुमर्हत्यविद्यानिवृत्तिर्न च कोटिद्वयातीता तृतीया कोटिरिति तु पुनरसकृदावेदितमिति पुनरुक्तमित्यतमेव । किंवाविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वे दृश्यत्वस्यावश्यकत्वात् दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिरूपमवदुक्करीत्येव मिथ्यात्वस्यावश्यकत्वान्नाविद्यानिवृत्तेः पञ्चमकोटिरूपतासिद्धिसंभवापीति कृतधियामवधारणम् ।

न च श्रुतिबोधिताविद्यानिवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमकोटिस्वरूपतां प्रमाणयत्यन्यथा अविद्याया निवृत्त्यनुपपत्तेरिति यथोक्तमभिप्रेतैः "अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका । पिनष्टि दृष्टवैमन्यं सैव सर्ववनाधिका ॥ इति वाच्यं जगन्मिथ्यात्वमालिङ्गमानानामन्यथोपपत्तिविरहेऽपि सत्यतावादिनामविद्यानिवृत्तेः सत्यत्वेऽपि सर्वव्यवस्थानां स्वास्थ्येनान्यथाऽनुपपत्तेरभिनिविष्टपुरुषमात्रेकबोधात्वात् । यथा चान्यथोपपत्तिस्तथा सुव्यक्तमुपपादितं सिद्धिचय-श्रीभाष्यादिनिबन्धेषु पूर्वाचार्यैरिति नेह प्रयत्यते, तस्मात्प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुब्रह्मण्यपि । अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्येतिप्रमाणकः ॥ इति सर्ववादिसंवादेन सर्वप्रमाणानवतारे अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वाभिधानमविद्याकुल्याकलोलकल्पमिति श्रद्धामात्रविजृम्भितम् ।

यदप्यमूमेवानुपपत्तिमनुसंधाय स्थायतामद्वैतविद्याचार्याणामविद्यानिवृत्तेरविद्यावदनिर्वाच्यत्वाभिधानं तद्दृष्टिश्चक्रधियमौतस्य करालगरलादानकल्प तथा हि अनिर्वाच्याऽप्यविद्यानिवृत्तिरविद्याया दानिराऽपि च तावताऽप्युत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावाधिकारत्व-

पन्निवृत्तेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गभावाधिकारत्वेनेत्रोपपत्तायुनरकालं
 तदनुवृत्तेः प्रमाणाभावः । एवं चाविद्यानिवृत्तिरविद्यामसंसर्गिणी किञ्चि-
 त्कालमपिदां संस्पृश्याग्रयनाशान्नुवर्तते इति नानुवृत्ता निवृत्तिरिति
 नाद्वैतमङ्गोऽविद्यानिवृत्त्या, न हि निवृत्तिश्चरमनुवर्ततेऽन्यथा तु
 चिरविनष्टेऽपि निवर्तते घट इति व्यवहारप्रसङ्गः, अत एव तु भाविनि
 विनाशे निवर्ततेत्यते, भूते तु निवृत्त इति व्यवस्थातिः । तस्मादाख्या-
 तानां प्रकृत्यर्थगतवर्तमानत्वादाभिधायित्वनियमाद् ध्वंसो न स्यात्तु
 रिति न कश्चिद्विरोध इति । अपेक्षमालोचयामः निवृत्तेश्चरमसमयमा-
 त्रसंसर्गभावाधिकारत्वे चरमसमयमात्रसंसर्गो भावोऽपिद्वेयः, एवं चावि-
 द्यासम्बन्धिधिकाररूपेण तन्निवृत्त्या भावाद्वैतमतेऽप्यद्वैतमङ्गो दृढः ।
 किञ्च विकारोऽपि कञ्चन विकुर्वाण एव लब्धयद इति विकाराश्रयो-
 ऽपि भावः कश्चिन्नायस्य वस्तव्य इति तेनाप्यद्वैतमङ्ग एव तज्जाय
 स्थलमोऽप्यपरोधिकार इत्यपराश्रयविकारकल्पनाऽनवस्थानं विकारा-
 णामप्येवामाविद्यकत्वमेवास्त्येवमद्वैतयादिनेति साऽविद्या केन निषा-
 र्यतां कीदृशी च सेति पुनरनुयोगतादयस्य-ब्रह्मसाक्षात्कारोदया-
 नन्तरक्षणवर्ती कश्चिद्वायविकारोऽविद्यानिवृत्तिरिति भवतां सिद्धा-
 न्तः-ततश्च ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरक्षणेऽप्ययतिष्ठेत् चेद् भाववि-
 कारस्तर्हि सविकारः स क्षणिकोभावः कथमपसरत्, अपसरणकारणे
 ब्रह्मज्ञाने जातेऽपि च योऽवस्थितः स कथं वा पुनरपसारणीय
 इति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः ॥

यश्च ध्वंसस्य स्यात्पुतायां चिरविनष्टेऽपि घटे नश्यतीति
 वर्तमानकालिकनाशप्रतियोगित्वव्यवहारप्रसङ्गोऽभिहितः सोऽप्यभि-
 निविष्टदृष्टेव न तु वस्तुतः । नश्यतीत्यादेः लटा वर्तमानकाला-
 वच्छेदात्वस्य प्रतियोगित्वपर्यवसितायां नाशप्राप्तावन्वयाभ्युपगमेन

वर्तमानकालावच्छेदानाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयबोधोपगमेन चिर-
विनष्टघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येतत्कालासंसर्गिणो नैतत्कालोऽवच्छेदक
इति विषयबाधेन चिरविनष्टघटे नश्यति घट इति प्रयोगप्रसङ्गवि-
रहात् ॥ एवमेव तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपायामुत्पत्तौ वर्तमान-
कालावच्छेदात्त्वस्यान्वयेन उत्पन्ने उत्पत्त्यमाने वा उत्पद्यते इति
प्रयोगवारणमितरथा तु प्रागभावप्रतियोगित्वस्योत्पत्तेः पूर्वं चिरम-
नुवृत्त्या उत्पत्त्यमानेऽप्युत्पद्यत इति स्यात् । केचित्तु चिरविन-
ष्टघटो नश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गवारणाय नश्यति नङ्गुपति ननाशे-
त्यादौ प्रतियोगित्वमिव वर्तमाना भाविन्यतीता चेत्पत्तिरपि यथा-
क्रममाख्यातार्थः । यथं च वर्तमानोत्पत्तिकस्य ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं
न भाविनि भाव्युत्पत्तिकस्य च ध्वंसस्य प्रतियोगित्वं च न नष्टे इति
भूतो नश्यति भावी नश्यतीत्यादिको न प्रयोगः । एवं च घटो
नश्यतीतिवाक्याद् विद्यमानोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगी घटः इति,
नङ्गुपतीति वाक्याच्च विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिको यो नाश-
स्तत्प्रयोगी घट इति, नष्टो घट इति वाक्याच्च विद्यमानध्वंसप्रतियो-
ग्युत्पत्तिको घट इति बोध इति न कश्चिद्विरोधः । एवं चेतयोः
पक्षयोरन्यतरस्याप्यवलम्बनेन ध्वंसस्य स्थैर्येऽपि चिरविनष्टघटे
नश्यति घट इति प्रयोगवारणसम्भवे एतदनुरोधेन ध्वंसस्य क्षणिक-
भावविकारत्वाभ्युपगमोऽप्युपार्थकः । किंच ध्वंसश्चेदुत्पत्तिवत्
क्षणिकस्तर्हि जनन-भवन-वर्द्धन-विपरिममनापक्षग्र-नाशलक्ष-
णेषु घटसु भावविकारेषु चरमे नाशे नष्टे निर्विकार एवावतिष्ठेत
भाव इत्यात्मातिरिक्तभावस्य सततविकारास्पदत्ववादभङ्गप्रसङ्गः
न च सत्कार्यवादिनां मते घटध्वंसेन घटतिरोभावरूपेण घटो-
ऽयान्तरं भवति, येन घटध्वंसस्य क्षणिकत्वेऽपि कपालादेरथा-

न्तरूपस्य भावविकारशालितया घटध्वंसानन्तरस्थितभावस्या-
विकारित्वशङ्कापाकरणं स्यात् ।

यत्तु च ध्वसस्य चरमसमयमात्रसम्बन्धिभावविकाररूपत्वे
ध्वस्ते। भवन् भवेदविकारी घट इत्यत्यन्तमनुभवविरुद्धमापेक्षेन,
ध्वंसस्य स्यायित्वाभ्युपगमे तु ध्वसेनेव विकारी घट इति नाविका-
रित्वशङ्का । अत एव तु ध्वस्ते घटे चिरं घटे। नष्ट इति लौकिकता-
न्त्रिका. साक्षात्कुर्वते । एतेन यदि सुद्धरादियकलिते घटे ध्वसो
नाम कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्यायिभूतलाद्याश्रित उपेयते
तदा कपालमालापसरणे तदनपसरणेऽपि मणिकशराजदिरूपाल-
ध्यायुतरूपालसस्यानविशेषादर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यादि-
त्यपि पराकृतमसमीक्षाभिधानम् । यथा हि सामान्यतोऽभावेविषय-
कक्षाने प्रतिबोधिज्ञान हेतुरत्यन्ताभावविषयकप्रत्यक्षे प्रतियोगियो-
ग्यत्वं भेदप्रत्याक्षे चाधिकरणयोग्यत्वं तथा ध्वसप्रत्यक्षे प्रतियोग्य-
पटुम्भवेधुपेक्षाने सहकारोति तदसहकारेण प्रत्यक्षाविषयस्यापि
ध्वसस्य प्रतियोग्यपटुम्भवेधुपेक्षानसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं, यथा रज-
शास्त्रज्ञानसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वं रजजातो, यथा वा गान्धर्वशास्त्र-
ज्ञानसहकृतश्रोत्रग्राह्यत्वं पटुजातो, पितृज्ञानसहकृतदृष्टुर्ग्राह्यत्वं च
ब्राह्मण*त्यादिजातो, सचैवेहापीति भवत्येव ध्वसः प्रत्यक्षेणोचरः ।
एवमेव तु दूतो घटध्वसप्रत्यक्षगतोऽपि पुरुषस्य प्रणिहितनय-
नस्य चक्षुर्गोचरव्यापारविशेषेण घटध्वसप्रत्यक्षप्रयत्नोऽपि सकलः ।
किञ्च व्यग्रहारदगायो प्रयोगभट्टमतानुवर्तिनां भवतामेभावस्याधि-
करणात्मकतया घटध्वंसस्यापि कपालद्वयाद्यात्मकत्वेन तत्र

* एतत्तस्य चाधिकृत्य पराकृतमसमाभिर्धनान्तरे मन्त्रिभ्योऽपि मोहनसालवे
दान्तावापिण च महामोविद्वावणे प्रपञ्चितमिदम् ।

त्यचे न कथंचिदप्यनङ्गीकारसम्भवः । न हि कपाले प्रत्यचे तदा-
त्मको घटध्वंसे, न प्रत्यक्ष इति वक्तुमुत्सहेतापि प्राचः । यदि-
तु घटध्वंसस्य भावात्मकत्वस्वीकारे उत्तरकालीनकपालाद्यात्म-
कस्य घटध्वंसस्य भावभूतस्य सततपरिणामितया क्षणिकत्वमाव-
श्यकमिति निवृत्तेः क्षणिकत्वं समर्थयसे तर्हि ध्वंसस्य भावात्म-
कत्वमिच्छतां ध्वंसे नात्यन्ताभावादतिरिच्यते अत्यन्ताभावो वा
स्वाश्रयीभूताद् भावादिति, अविद्यानिवृत्तिरप्युत्तरकालीनाविद्यैवेत्य-
विद्यानिवृत्तावप्यद्वैतभङ्गस्तदवस्य एवेति सूक्ष्मदृशोऽवधारयन्तु ।
यदपि कपालसंस्थानविशेषादिनाऽनुमेयो घटादिध्वंसे न प्रत्यक्ष-
इति चेत्तर्हि तेन मुद्गरपातकालीनस्योत्पत्तिवद् भावविकाररूपतया
प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्यानुमानं सम्भवतीति न ततः पश्चादनु-
वर्तमानप्रतियोग्याधिकरणश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः । इह भूतले घटो
ध्वस्त इति भूतले घटध्वंसाधिकरणत्वव्यवहारस्येह भूतले घट-
उत्पन्न इतिवद् भावविकारयुक्तप्रतियोग्याधिकरणविषयकत्वोपपत्त-
रिति ध्वंसस्यानुमानिकत्वमभिधाय तस्य क्षणिकभावविकारत्वसम-
र्थनन्तदप्यतिनिर्मुक्त्याहनिबन्धनमेष, तथा हि इदं कपालं घटध्वं-
सवत् पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानशालित्वात् वृक्षवृक्षवदित्यन्व-
यिना, यत्रैवं तत्रैवं घटावष्टव्यकपालवदिति व्यतिरेकिणा वा ध्वंसेऽनु-
मातव्यस्ततश्च लिङ्गस्य पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानादेरनुवर्तमान-
तया न ततः क्षणिकध्वंससिद्धिः । न च ध्वंसानुमापकं तद्वै-
जात्यं क्षणिकं, तथा सति तस्यैव दुर्यहसयाऽनुमापकत्वानुपपत्तेर्न
हि क्षणस्यानाकलनीयत्वे तन्मात्रावस्थायिनो भावविकारस्याकलन-
सम्भवः । यदि तु मुद्गरपातकालीनसंस्थानविशेषादेरेव ध्वंसग-
मकत्वाङ्गीकारस्तर्हि मुद्गरपातकालमतिपत्य, समायातस्य पुरुषस्य

न स्याद् ध्वंसानुमानं, स्याच्च मायानां क्षणिकत्वाङ्गीकारेण प्रत्य-
भिज्ञाद्यनुपपत्तिः क्षणिकत्वाख्यायैवादिबोद्धुमतप्रवेशश्चेति विनायकं
प्रकुर्वाणस्य यानररचनेषाणादिता स्यात् ।

यदि तु कपालद्वये घटध्वंसानन्तरं घटात्यन्ताभावव्यव-
हारो यथा पूर्वे घटयत्यपि भूतले घटापसरणकाले घटात्यन्ताभा-
वव्यवहारस्तथेवेप्यते तदा समयविशेषसंसर्गस्य त्यान्ताभावाप्रत्ययन-
योपपत्तो ध्वंसो नाम न कश्चिदभाव इति सूक्ष्ममीक्ष्यते, घटो-
त्पत्तेः पूर्वे तदभावव्यवहारोऽपि तदत्यन्ताभावेनेव चरितार्यमितु-
मिष्यते इति प्रागभावोऽपि द्विष्यते तदा मामूढभावद्वयमपि न
ययं वैशेषिकमतानुवर्तिने। यत इदं द्विष्टमापाद्येतास्मार्कः, परं तु
भवतोऽपि नेतेनेष्टसमर्थनमविद्यानिवृत्तेरत्यन्ताभावात्मकत्वे चरम-
समयमात्रसंसर्गभावविकारत्यानुपपत्तेर्न ह्यत्यन्ताभावः क्षणिक इति
केनाप्यभ्युपेयते। अत्यन्ताभावस्याधिकरणात्मकत्वमुपगच्छतां भवतां
तु पुनरविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मात्मिकेति न तस्याश्चरमसमयमात्रसंसर्ग-
भाषयिकारूपत्वान्नानुसम्भयः । किं च ततस्तवेष्टसिद्धिसंभावनम् ।

योऽप्युपसंहारमुद्रया “तस्मान्न पूर्वे प्रागभावो न पश्चाद्ध्वं-
सभावो मध्ये परं कियत्कालमनिर्वचनीयोत्यतिस्थितिर्ध्वंसरूपभाव-
विकारयान् घटाद्यध्यासः, यद्यप्यविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोद-
यानन्तरं घणेशतो कश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्त्यानुवृत्त्यभावात्
तदनिर्वाच्यात्वे कश्चिद्विषय इत्यद्वैतविद्याचार्याः । इति मतोपक्षेपः
सोऽपि स्वसिद्धान्तविरुद्धः पूर्वोत्तरसंदर्भविरुद्धो युक्तिविरुद्धश्च, तथा
हि न पूर्वोत्तरकालयोर्ध्वंसप्रागभावो मध्ये पुनरनिर्वचनीयोत्यतिस्थि-
तिर्ध्वंसरूपभावविकारवद्घटाद्यध्यास इत्यभिधानेन उत्पत्तिस्थिति
वदविद्यानिवृत्तिरप्याध्यासिकीति तस्या अप्यविद्यापादानकत्वेन

मोक्षेऽप्यविद्यानुवर्तनस्यावश्यकत्वे ॥ अविद्यास्तमयोमोक्षः सा च
बन्ध उदाहृतः । निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य चातत्वेनोपलब्धितः ॥ इति
सुरेश्वरवार्तिकोक्ताविद्यानिवृत्तिरूपता मोक्षे न सङ्गतेति सिद्धान्तच्यु-
तिः । अविद्यानिवृत्तेरप्याविद्याकृत्वे तस्या ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तिश्च
यवमपरापरपक्षभावलम्बनेऽनवस्थेति सुव्यक्तमेव । विकाररूपाविद्या-
निवृत्त्यङ्गीकारे अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्ता-
वपि तदुपादानाज्ञानवृत्त्यवश्यभावेन अविद्यावच्छिन्नात्मस्वरूपस्य
मुक्त्याङ्गीकारे संदर्भविरोधोऽपि ॥ किञ्च अविद्याया भावरूपत्वेन
तस्याः पञ्चभावविकारशालितायाः साहजिकत्वेन भावविकारलक्षण-
निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाभिधानं वा मोक्षरूपत्वाभिधानं वा मोक्षसाधन-
त्वान्नानमपि वा नात्रालपरिकल्पनम् । यदि त्वविद्यानिवृत्तौ ज्ञानज-
न्यवेजात्याङ्गीकार इति भावविकाररूपत्वामाविकाविद्यानिवृत्तेरन्येव
काचन ज्ञानजन्याविद्यानिवृत्तिरित्यभिमन्यसे तर्हि निवृत्तौ किं तद्वे
जात्यमृते स्थायित्वात्, तच्च भवतोऽनिष्टं, तस्माद् यामविद्यामुच्चि-
च्छित्सवो विभित्सवो वा संसारपाशान् महाव्रतान्यवनम्वमानाः
सुदीर्घकालं गुरो न्यवात्सुर्वा संन्यास्यन्वा, महारण्यानीषु सुचिरन्तप-
स्तेपुर्वा पूर्वं महर्षयस्सेवेयमविद्यानिवृत्तिरयब्रौपयज्ञा मोक्ष इति
ब्रुवाणाः कथं नेतरसाधारणा इति विद्वा यव विमृशन्तु । इत्येव
पूतिकूष्माण्डीकृतः सिद्धान्तलेशकारोपपादितो ऽद्वैतविद्याधार्यपक्ष
इति. शम् ॥

यत्तु-ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशो ब्रह्माज्ञानमेव च जगदु-
पादानकारणमिति पटे तन्तुनाशनाशयत्वस्य क्लृप्ततया समवायिका
रणनाशमुद्ग्राह्यविद्यानाशो भवन् कर्मात्रवर्तयतीति ब्रह्माज्ञानना-
शिका चरमा वृत्तिरपि अविद्योपादानिकेत्यविद्यानाशनाशेति निर्वि-

शेषब्रह्मावस्थानसमर्थने तदपि युक्तिविरुद्धं तथा हि ब्रह्माद्याननाशो
 ब्रह्मेव वा चरमा वृत्तिर्वा तत्र वृत्तिजन्यस्य ब्रह्माद्याननाशस्य ब्रह्म-
 स्वरूपविश्रान्तत्वे तस्य पूर्वत एव सिद्धत्वाज्जगदनुत्पादे, जगद-
 जातत्वादिगोडपादाधार्यमभानुवर्तनेन, जगदनुत्पादपादाभ्युपगमे,
 तु स्यानुभयमार्गमथगूर्ये जगज्जिगीषतां मयतां पराजयोऽपि जपायत
 इति कृतं नः कथारम्भकथमापि, यदि पुनरजातयादस्य पर्यव-
 सानमप्यादिद्यकजगद्वादे तदा आदिद्यकजगद्वादनिराकरयोक्तद्विशेष
 तत्प्रत्याख्येयमिति न तन्निरासाय पृथक् प्रयत्यते इत्य*था तु चरम-
 वृत्त्या जातेऽपि ब्रह्मात्मके ब्रह्माद्याननाशो जगदनुच्छेदः, न हि
 वृत्तिरुद्यन्ती ब्रह्माद्यानं प्रणाशय ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तं कंचन विशेष-
 यमादितयती, यदि तु जगत्प्रणशयलक्षणे विशेष एव तया आधी-
 यते इति द्रुपे तर्हि स किं ब्रह्मयोऽतिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेति जिज्ञा-
 सायां गुरुवागुराऽयगुण्ठतो भवोस्तथा हि अतिरिक्तत्वे ब्रह्माद्वैत-
 भङ्गो यज्ञलेपायते, अनतिरिक्तत्वे तु पूर्वोक्त एव दोष इति पृथाऽऽसे-
 डनमार्थं, तस्माद् वृत्तिजन्यो ब्रह्माद्याननाशो न ब्रह्मात्मकः । यदि
 चरमा वृत्तिरेव ब्रह्माद्याननाशस्तदा तया कथं नष्टव्यं न हि
 स्वमेव स्यनाशकं, नाप्यनन्तरक्षणावच्छेदक इति यत्कुरु शक्यमनन्त-
 रक्षणे, पादानभूताया अपिशायाः पूर्वमेव नष्टत्वात् क्षणेपादानावि-
 द्याहीकारेऽपि या तन्नाशकमेव दुर्लभमिति सुष्यतमेव । नापि गुरुस्य
 ब्रह्मणस्तस्य परमोदासीनस्य भावत्वात्, नापि चरमवृत्त्युपहितस्य ब्रह्म-
 णस्तन्नाशकत्वं सत्किमतिरिच्यते विशिष्टं विशेषणविशेष्याभ्यां नाति.

* चरमवृत्तिनाशात्मकब्रह्मसत्त्वेऽपि जगदनुद्वाहीकारे तु ।

† ब्रह्मेव तु ब्रह्माद्याननाशस्य च सनातनत्वात्कथं जगदनुद्वादेति भावः ।

‡ जगते ब्रह्मणा सदैव स्वरूपतोऽतिरिधादिति भावः ।

रिच्यते वा तत्रानतिरिक्तत्वे ब्रह्मण एव चरमवृत्तिनाशकत्वमङ्गी-
करणीयमथवा चरमवृत्तेरेव स्वनाशकत्वमित्युभयथाऽसामञ्जस्यम् ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तु अतिरिक्ततानियामकं किञ्चिद्वक्तव्यमन्यथा तु
विशेषणविशेष्यावेव विशिष्टं न ततोऽतिरिक्तः कश्चन धर्मोति विशि-
ष्टस्यातिरिक्ततानियामिका काचनाविद्यावृत्तिरभ्युपेया, न च तदपि
सम्भवति चरमवृत्तेरविद्यानाशस्यरूपत्वाङ्गीकारात् ।

यदि तु चरमवृत्तिनाशत्यावच्छिन्नं प्रति चरमवृत्तेर्न चरम-
वृत्तित्वेन नाशकत्वाङ्गीकारः किन्तु पादाननाशत्वेनेति नाशकता-
वच्छेदकरूपभेदान्न स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्व, नापि क्षणिकत्वं स्वा-
पादाननाशनन्तरमेव चरमवृत्तिनाशाङ्गीकारात् ॥ तर्हि किं चरम-
वृत्त्युपादाननाशत्वेन चरमवृत्तिनाशहेतुत्वमुतोदासीनोपादाननाश-
त्वेन, आद्ये चरमवृत्त्युपादानं नाविद्यासामान्यं चरमवृत्तेरवि-
द्यानाशस्वरूपत्वाङ्गीकारात् किन्तु तूलरूपस्वजनकाविद्याजन्यत्वं
चरमवृत्तिजनकाविद्यानाशनाशत्वं च चरमवृत्तावास्थेय चरमा-
वृत्तिः स्वजनकाविद्यातः स्वात्मानमासादयन्ती स्वजनकाविद्यां
नाशयतीति स्वजनकाविद्यानाशः समवायिकारणनाशमुद्रया स्वजन्यां
वृत्तिमुत्सारयतीत्येव वक्तव्यं तत्र सर्वथाऽसमञ्जसं स्वजनका-
विद्यानाशस्य स्वात्मरूपत्वाङ्गीकारेण चरमाविद्यावृत्तिनाशे तस्य कार-
णत्वासम्भवात्, न हि वृत्तिः स्वकारणनाशस्वरूपाऽपि च पुनः स्वका-
रणनाशनाशेति च घटं युज्यते तथाऽङ्गीकारे प्रकारान्तरेण स्वस्यैव
स्वनाशहेतुत्वपर्यवसानात् । नाप्युदासीनोपादाननाशत्वेनाविद्या-
नाशो वृत्तिनाशहेतुस्तस्योदासीन्यादेवाहेतुत्वात् न हि घटः प्रटोपादा-
ननाशनाश इत्यङ्गीक्रियते केनापि ॥

एतेन तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्वेपादानावि-
द्यानाशस्यैव तन्नाशकत्वं, न चाविद्यानाश उपलक्षितः। अस्माद्वृत्तिर्वा
पूर्वव शुद्धस्याहेतुत्वं, द्वितीये प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशकतापर्य-
यमानमिति वाच्यम् । उभयथाऽप्यदोषात्-वृत्तिमादायैव ब्रह्मण उप-
हितत्वेन शुद्धत्वाभावात् । प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वेन नाशकताया
मितरानपेक्षत्वे हि क्षणिकत्वं कृषान्तरावच्छेदेन यत्कारणं तस्यापे-
क्षणे न तद्विति उपादाननाशत्वावच्छिन्नस्य स्वस्यैव सर्वव्यक्तत्वा-
नापादकं नाशकत्व स्यात् । द्वितीयकारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियो-
गित्वेपादाननाशत्वहृपद्वयावच्छिन्नस्य नाशकत्वोपपत्तेः । वस्तुत-
स्त्वविद्यानिवृत्तेर्युतिरूपतया न निवर्तकखण्डनायकाशः युतिनिवृत्ते-
रात्मरूपतया न तज्जनकखण्डनायकाशोऽपीति सर्वमवदातमित्य-
विद्यानिवर्तकनिरूपणमद्वैतसिद्धिकाराणां तदपि परास्तम् । न हि
कार्यस्वरूपः समवायिकारणनाश इति नैयायिकैः कार्यकारणभेद-
वादिभिरप्यभ्युपेयते इतरथा तु ह्यणुकोत्पादे परमाणुनाशप्रसङ्गः,
चरमां वृत्तिमविद्याकार्यभूतामातिष्ठे भूये च तस्याः स्वकारणना-
शस्यरूपतां स्वकारणनाशकतां च विप्रतिषिद्धं चेत्तदत्यन्तं, न
ह्यविद्यातः स्यात्मानं नभमाना चरमा युतिरविद्यानाशस्यरूपा,
समवायिकारणं हि कार्यमनुच्छेद्य कार्यजनकमसमवायिकारणवदत
एव तु समवायिकारणनाशादसमवायिकारणनाशाद्वा कार्यनाश इत्य-
खिलदार्शनिकसंप्रतिपत्तिः । एवं च चरमां वृत्तिं जनयन्त्या अवि-
द्याया यावद्विरमयुत्त्यधिकरणकालापस्थायित्वभाष्यस्यकं, न हि सम-
वायिकारणे अप्ययमुपगच्छति- कार्यमनुपसंगते । चरमा युतिस्तु
भयता पुनरविद्यानाशस्यरूपाऽभ्युपेयते इति कथमेतन्न विप्रतिषि-
ध्येत । किञ्च भाषानां समवेतानामेवोत्पद्यमानत्वादविद्यामभिभाष-

यन्त्यपि धृतिरयसारयिष्यति स्वाजनकविद्यालेशमिति धृतिजनकवि-
द्याया धृतिकालेऽप्यवस्थानात्सा केनापसार्यतां, न च सा कार्यरूपेण
तच्च धृत्यात्मकं कार्यं तदेतदपि च स्वसमवायिकारणाविद्यानाशान्नङ्ग-
तीत्याग्रहणीयं दत्तोत्तरत्वात् । धृतिर्ह्यविद्यानाशस्वरूपं अविद्या-
नाशश्च धृतिरेवेत्युक्तरीत्या स्वस्यैव स्वनाशहेतुत्वात् । रूपभेदेऽपि
च न, स्वं स्वहेतुः कारणतायाः पूर्ववृत्तित्वगर्भायाः स्वस्मिन् स्व-
निवृत्तिताया असंभवादिति । रूपभेदस्यापि चाकल्पनिकस्यानङ्गीका-
रेण येन रूपेण कारणतां व्यवच्छेदुमिच्छसि तद्रूप-तत्कारणावि-
द्ययोरपि नाशकं किंचिद्वक्तव्यं तथापि च स एव ममानुयोग इति
तादृशकल्पना खारीभारस्य द्रोणभारायितेव ते स्यादिति किं तथा ॥

यदि चरमा ब्रह्मज्ञानात्मिका धृतिर्ब्रह्मातिरिक्तं सकलं प्रप-
ञ्चजातं यस्मान्नैवोदयमासादयतीति नैतच्चोद्यावतार इति ब्रूये
तर्हि शतधाऽवबोधितोऽपि असकृतदेव कृतोत्तरं चोदयसीत्येव
वक्तव्यं यतो ब्रह्मातिरिक्तं प्रपञ्चं जयन्त्यास्तस्या आत्मलाभासंभ-
वेन स्वनाशं प्रति स्वस्याः कारणत्वाङ्गीकारेण च चरमधृतिनाशे
कारणानिरूपणात् ॥

केचित् पुनरस्मदुक्तदोषजातमेशानुसन्धानाः—अज्ञान-तन्मू-
लप्रपञ्चनिवर्तकं धृतिरूपं निवर्त्यकोटिनिधिष्ठं धृतिरूपं ब्रह्मज्ञानं न
संभवतीत्ययमुध्यमाना अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यत्वनियममनुसन्धा-
नाश्च-धृत्यात्मके ब्रह्मज्ञाने प्रतिफलितचेतन्यप्रकाशं जगद्विषयक-
मामनन्तः—तृणादेर्भाषिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् । सूर्येकान्त-
मुपासह्य तं न्यायं तच्च योजयेदिति निर्बिशेषद्वैतवाद्युक्तरीत्या
स्वरूपेणाधानादिषाचितयाऽवस्थितस्याप्यात्मनोऽज्ञानानिवर्तकस्या-
पि अखण्डाकारधृत्युपातोहेण अज्ञान-तन्मूलकप्रपञ्चेतन्मूलनकारणतां

प्रतिजानते । यथा यामनगरादिकं ददन् घट्टिदं हत्येव तदपि चा-
 श्रयमन्तिमं तथा चरमवृत्तिमुपाश्रित्य निखिलं प्रपञ्चमुन्मूलनयन्त्र-
 यण्डचेतन्यप्रकाशः 'मर्यादनिवर्तनक्षम इति नानुपपत्तिश्चरमवृत्तिनाशे
 इति निमील्येव नेत्रे पदन्ति तदेतदपि न युक्तिसहं तथा हि
 चरमवृत्त्युपाण्डुठचेतन्यप्रकाशस्य निवर्तकत्वे विशिष्टस्य निवर्तकता
 याच्या विशिष्टं च विशेषणविशेष्यायेवेति चेतन्यस्याज्ञानमात्रकस्य
 परमोदासीनस्य भावस्याज्ञाननाशकताऽङ्गीकृतेति सिद्धान्तद्युतिर्यदि
 विशिष्टमतिरिक्तमिति शुद्धस्याज्ञानमात्रिणो न निवर्तकत्वं तर्हि
 तद्विशिष्टमतिरिक्तमिति तद्विशयं, मिति किं तद्विशयं कृमिति निरु-
 पय तत्र वृत्त्युपहितस्य निवर्तकत्वे वृत्तिविशिष्टस्य च निवर्तकत्वे
 विशिष्टनिवृत्तावपि नोपहितनिवृत्तिरित्यद्वैतभङ्गो, यदि ॥ विशिष्ट
 निवृत्तिविशेष्ये निवृत्त्ययोगाद्विशेषणपर्यवसायिनीति चरमवृत्तिनिवृत्तौ
 नोपहितायस्यानापादनसम्भवे ययाऽन्तिमवृत्त्योपहितं ब्रह्म वृत्तिवि-
 शिष्टस्य नाशकं सा वृत्तिश्चेन्नष्टा न तदोपहितायस्यानसंभवे
 इत्युच्यते तर्हि उपोपहितं ब्रह्म नाशकं यद्विशिष्टं च नाशकं
 सा व्यक्तिरेका वा द्वयी वा यदोका तदा स्वस्यैव स्वनाशकत्व-
 पर्यवसानं न च स्य स्वपूर्ववृत्तीति पूर्ववृत्तित्वघटितकारणतानिर्वाह
 विरहः । यदि व्यक्तिद्वयं तदोपहितब्रह्मन्यथा विशिष्टब्रह्मव्यक्तिना-
 शेऽपि वृत्त्युपहितब्रह्मव्यक्तिः कथमपसरेत् सा हि विशिष्टापसारिका,
 न चापसार्येऽपसृतेऽपसारकमकस्मादेवापसरेद्वा अपसार्यापसारके उभे
 एवं योगपदोनापसरेतां वेति वा कल्पयितुं शक्यते अपसार्यापसार-
 कयोगोपदोनापसरणासंभवात् । न हि युगपदुत्पद्यमानो परस्परं
 कार्यकारणभावापन्नाविति सह विनश्यन्तो वा परस्परं नाशनाशकभा-
 योपन्नाविति सांज्ञतं, लोके सहेत्यपन्नयोरिव सह विनश्यन्तोस्तथा भावा-

नङ्गीकारात् । कारणता हि पूर्ववृत्तित्वगर्भैत्यसकृद्वोचाम । यथा च
नानन्यथासिद्धत्वमात्रस्वरूपा कारणता तथाऽन्यत्र निरूपितम-
स्माभिः । एवं च सहापसरतोऽविद्योपाधिब्रह्माविद्याऽवच्छिन्नब्रह्मणो
नापसारापसारकभाव इति सुव्यक्तमुपपादितं भवति । यथाचेकस्या
यद्यप्येकैकपक्षेऽपि न कार्यकारणभावनिराहस्तथा निरूपितं
सपञ्चमद्वैतसिद्धिकृन्मतनिराकरणावसरे ऽस्माभिरिति तत्र दृष्टव्यम् ।
यश्च चरमवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनोऽज्ञानहानिरूपतामयलम्ब्य उपल-
क्षणीभूतचरमवृत्त्यशेषे साध्यत्वेन मोक्षे आत्मस्वरूपविश्रान्तेऽपि सा-
ध्यत्वसमर्थनमुद्यमः । यश्च निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपल-
क्षितः । उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् । इति सुरे-
श्वरवार्तिकोपगृह्यः । योऽपि च निवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनः परवो-
दिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोक्षकालेऽपि तद्वान्यापतिरित्याशङ्क्य पूर्व-
मसिद्धस्योपलक्षणत्वायोगात् । न हि पाकसम्बन्धात्पूर्वं पाचको
भवति । तथा व्यग्रहियते चेति समाधिश्चमः स सर्वोऽपि लोक-
व्यामोहहेतुरयमहनिबन्धनावेश एव यतो नष्टस्योपलक्षणत्वे पूर्वम-
सतोऽप्युपलक्षणत्वे बाधकाभावः यथाऽसन्नपि नष्ट उपलक्षयितुं समते
तथाऽसत्त्वाविशेषात्पूर्वमसतोऽप्युपलक्षणत्वे न किञ्चिदवहीयते जनि-
ष्यमाणस्योपलक्षणत्वे चिरं तस्योपलक्षणत्वप्रसङ्गस्तु विनष्टस्य चिर-
मुपलक्षणत्वसमानः, अचेष्टापतो तथापीष्टापतोः समत्वात् । जनि-
ष्यमाणज्ञानमपि अनुमानादिद्वारकं विनष्टज्ञानसमसामयीकमेवेति
न किञ्चिदिहाधिक बोधमापद्यते ।

अत एव तु लोके अदृष्टरणाङ्गेष्वपि योदृष्टु योदृताव्यय
हारोऽन्यथा तु कदाऽप्यपरिदृष्टरणाङ्गेषु तथा व्यग्रहारो निर्निव-
न्धन एव स्यात् । शास्त्रेऽपि च जातमात्रं शिशुं करिष्यमाणपि-

एडदानादिद्वारकस्यपितृनरकनिपतननिराकरणकारणतया अपत्यं
 दोहिषं च तत एव नगारं ब्रूवते । सहिरन्ते च स्वरसतो भूमिष्ठ-
 माचं जननघणयद्य बालं तातं, तच्च हि कुलजननहेतुत्वनिबन्ध-
 नस्तातपदव्ययद्वारस्तनोतेर्विस्तारार्थस्य कर्तरि क्तेन तातपदव्यु-
 त्पत्तेः । अभिदधते च कृतसप्तपदीसंस्कारमाचमनुद्भिन्नलोन्नीमनु-
 त्सन्नस्तनीमपि बालां भविष्यत्कुलसंस्थाननिदानतया स्थियं, स्थ्ये
 ष्ये शब्दसंघातयोरिति संघातार्थकस्य धातोः शृन्प्रत्ययेन कर्षयैव
 तत्पदव्युत्पत्तेः ।

एवमेव तु । श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्तथा परेषां युधि
 चेति पार्थिवः । अवेत्य धातोर्गमनार्थमर्थविभुकार नान्ना रघुमात्म-
 सम्भवमिति काव्यकृतमपि अनिष्यमाणं पुतान्तशालितया युधि भवि-
 ष्यत्परपारशालितया च दिल्लीपस्य पितृजातमाचस्य शिशोरघुनामक-
 रणोपवर्णनमिद्वार्थेऽनुकूलं भवति । न हि श्रुतान्तं वा परान्तं वा
 गतो बाल इति रघुः, किन्तु असूर्यगेः पञ्चभिरुद्युधैः सूचितभा-
 ग्यसंपत्कः स तां गमिष्यतीति पिता पूर्वमेव तथा व्यञ्जहार व्या-
 जहार चेति क्व नु नाम पूर्वमसिद्धस्य व्यवहाराहेतुत्वसमर्पणं वा
 उपलक्षणत्वात्प्रसम्भोपवर्णनं वा सम्भाव्येतापि प्राप्तेन ।

यदि तु श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक इत्यादौ शतपथेलिङ्गा
 श्रुतान्तज्ञानशक्तिर्बोध्यते सा तु जातमाचेष्वपि बालेऽभूदिति तन्मूल-
 कार्येण तथा व्याहार-व्यवहारो नोपलक्षणत्वमूलकाविति न ततोऽर्थ-
 सिद्धिरित्यभिधत्ते तर्हि नष्टेष्वुत्तरावस्थत्वमूलमेवोपलक्षणत्वमिति
 नष्टस्याप्युपलक्षणत्वायोगः । नश्यत उत्तरावस्थायाग्निरेव हि नाशो
 न ततोऽर्थोन्तरम् । एवं च भविष्यतोऽपि पूर्वावस्थत्वमेव तथेति

सर्वथा समानयोगक्षेमं भविष्यन्नष्टयोरुपलक्षणत्वमिति विशेषज्ञा
एवेह साक्षिणः ।

येन हि स्वोपरागमुदासीनं कुर्वता विशेष्यगतव्याघर्तकध-
र्मोपस्थापनेन व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तदेवोपलक्षणमिति स्वोपरागांशे
चेदुदासीनमुपलक्षणं तर्हि नष्टस्येव भविष्यतोऽप्युपलक्षणत्वे न किं-
चिद्वाधकमिति यादिनः शपथैकनिर्णयं जनिष्यमाणस्योपलक्षणत्वा-
संभवाभिधानम् । एवं च चरमवृत्तेः प्रागपि चरमवृत्त्युपलक्षितस्या-
ज्ञानहानिरूपस्यात्मनः सत्त्वेन भवदभिमतोमोक्षः सिद्धरूप इत्यु-
पलक्षणस्य साध्यत्वेन मुक्तेः साध्यत्वसमर्थनं काकद्रन्तायितमेव ।

यदि तु जनिष्यमाणस्य नोपलक्षणतया भविष्यद्व्यवहार-
कारणत्वं किन्तु योग्यतया सूत्रशाटकन्यायेन तदा नष्टस्यापि नोप-
लक्षणतया व्यवहारहेतुत्वं किन्तु योग्यत्वेन भूतपूर्वगत्येति समानं,
यदि पुनर्भूतपूर्वगतिन्याय उपलक्षणत्वनिदानस्तदा सूत्रशाटकन्या-
योऽपि तथेति को विशेषः तस्मान्नष्टस्येव भविष्यतोऽप्युपलक्षण-
त्वाच्चरमवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनः सर्वदेव सत्त्वात्तस्य पुरुषार्थत्वसम-
र्थनसंवादे बालचेष्टायित इति नापरोक्षं मतिमताम् ।

यदप्यत्र घटादिज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्त-
कत्वं मुक्तं निवर्तकत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तन्त्र-
त्वात् कार्यस्य चोपादानेन सह तादृशविरोधाभावादित्याशङ्क्य कार्य-
कारणयोरन्यत्र तादृशविरोधादर्शनेऽपि एकविषयकज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्य
तादृशविरोधस्यात्र सत्त्वात्कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृश-
विरोधदृष्टेर्चेति धमादधुः सिद्धान्तलेशकारास्तदेतदतिमन्दं तथा
हि ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वेन विरोधो यत्तव्य एवं च प्रप-

ज्ञान्तर्गततया ब्रह्मज्ञानव्यक्तेरपि ब्रह्मज्ञानजन्यत्वाद् यया तूला
विद्यास्वरूपया ब्रह्मज्ञानजन्यया ब्रह्मज्ञानमुत्पादित सा काचिदपरा
ब्रह्मज्ञानोदयानन्तरक्षणस्यायिनी व्यक्तिवश्यमङ्गीकरणीया विद्या-
मानेव ब्रह्मज्ञाने उदयन्ती ब्रह्मज्ञानव्यक्ति स्वजनकब्रह्मज्ञानानु-
रोधेन कल्पिताप्रियेयास्येयेति तस्या, सावच्छिन्नब्रह्मविषयकत्वे
नापरद्वयब्रह्मविषयकत्वाभावादसमानविषयकत्वेन कथं विरोधः ।
न हि ज्ञानाज्ञानयोरसमानविषयकत्वे विरोधः । अज्ञानं हि शुद्धं
ब्रह्म तिरोदधदधतिप्लुते ज्ञानं चोत्पद्यमानमज्ञानोपादानकृतया न
शुद्धं विषयीकर्तुमर्हति अज्ञानस्य शुद्धविषयकतया यावदज्ञानेनाधृतं
ब्रह्मावतिप्लुते तावदेव ब्रह्मज्ञानस्यापि च पाथ्यतया तयोरसमान
विषयकत्वेन विरोधस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।

न चोदयन्ती ब्रह्मज्ञानव्यक्ति शुद्धमेव विषयीकरोति यत
सा चरमा ब्रह्मज्ञानव्यक्तिर्ब्रह्मण्युपाधिभूतेति ब्रह्म व्यावर्तयन्त्युपि
न तत्रोपलक्षणीभूता नापि विशेषणीभूतेति ज्ञानाज्ञानयोः समान
विषयकत्वमायशकमिति शङ्काम् । यतश्चरमज्ञानव्यक्तेर्यमुपाधि-
भावात् किं चरमव्यक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सिद्धोऽथवा स्वोत्पत्त्यनन्तरम्,
उत्पत्त्यनन्तरमपि वा किं चरमव्यक्तिस्यभावकृतेऽथवा ब्रह्मस्वभा-
वकृत इति विवेचनीयं, तत्र नाद्यश्चरमव्यक्त्युत्पत्तेः पूर्वं तस्या
उपाधिभावासम्भवात् । नापि स्वोत्पत्त्यनन्तरम्, उत्पद्यमानायास्त-
स्या आविद्यिकत्वेन कार्यस्य उपादानात्मकताया व्यवहारदशाया
भवताऽप्यशक्यं वक्तव्यत्वेन उपादानीभूतब्रह्मज्ञानानुपृत्या तत्काले
अज्ञानस्योपाधिभावाभिधानासङ्गते । नापि चरमव्यक्तिस्यभावरूपकृत
उपाधिभावा इति कल्पोऽप्यवकल्पते आविद्यिकव्यतयन्तराया
मिव तस्या अपि ब्रह्मज्ञानजन्यतया विलक्षणस्वभावे प्रमा

याभावेन तस्या उपाधिभावस्याकस्मिकत्वापत्तेः । यद्यपि चरमज्ञानव्यत्यनन्तरं किञ्चिदपि कार्ये नोत्पद्यते यदनुरोधेन तस्या विशेषणत्वादिकं कल्पेत तथाऽपि चरमज्ञानव्यक्तेरपि यावत्स्वावस्थानघटादेरिव ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तथैवावच्छेदान्न शुद्धविषयकत्वमिति नोपाधिभावो न च ज्ञानाज्ञानयोः समानप्रियकत्वनिवन्धनबाध्यबाधकभावसंभवः । किञ्च चरमज्ञानव्यक्तिकल्पिका अविद्या किं स्वतस्सिद्धा वा कल्पिता वा तच्चाद्ये अद्वैतभङ्गः । द्वितीये तु तत्कल्पकमपि कल्पनीयमथ तत्कल्पकमपीत्यनवस्था, कल्पनापरम्परयेव च सर्वकालनयनेनानिमित्तोनिद्राऽनुपपत्तिः कल्पनापरम्परातिरिक्तव्यवहारानुपपत्तिश्च ॥ क्वचिदपि विश्रामे वा कल्पकासत्वे कल्पनाऽनुपपत्त्या व्यवहारेच्छेदः । कल्पनायाः स्वपरनिर्वाहकत्वे तु किं तत्स्वपरनिर्वाहकत्वमिति निर्ब्रूहि स्वव्यवहारे परानपेक्षत्य तदिति चेत्तर्हि कल्पनाया अकल्पितत्वमापद्यते, न हि स्वपरनिर्वाहकत्वात्तिरिच्यते अकल्पितत्वं, यथा हि स्वपरनिर्वाहिका चितिशक्तिरकल्पिता तथैव चेत्कल्पनाऽपि तर्ह्यकल्पितद्वयाङ्गीकार इति स्पष्टं यथाद्वयवादभङ्गः । यदि तु स्वपरनिर्वाहकत्वमपि कल्पितमिति स्वपरनिर्वाहकं भयदप्यज्ञान नाद्वयवादभङ्गायेति मन्यसे, मन्यसे च तस्य स्वपरव्यवहारनिर्वाहार्थमेव कल्पितत्वेन तद्व्यवहारपर्याप्त्य च तर्हि कल्पितेव स्वपरव्यवहारनिर्वाहकता कल्पिताऽथवा स्वतःसिद्धेति पुनरनुयोगस्तदवश्यं शून्यं, अस्ति चेत्तदनुबन्धिनां पूर्वोक्तदोषाणामप्युपसर इति न किञ्चिदेतत् ।

अज्ञानस्थेश्वरकल्पितत्वेनाधिकमताकृतया अज्ञानमकल्प्यतामपि जीवानां तदज्ञानोपादानकाः पदार्था भवन्ति व्यावहारिका इति नाज्ञानपरम्परोपनिषात इति तु सिद्धान्तविरुद्धमज्ञानमप्य जीयो-

पाधित्वेनेश्वरकल्पितस्याभिधानासङ्गतेः । ईश्वरकल्पितत्वेऽव्यञ्जान-
स्य विक्षेपशक्तिरेवेश्वरसंस्पर्शनी आवरणशक्तिस्तु तत्राकिंचित्करोति न
क्षतिरित्यपि न बाधाय ईश्वरस्यैव कल्पितत्वेन मयन्मते तत्कल्पित-
पदार्थानामकल्प्यमानानां व्यवहारपर्याप्तत्वाभिधानासङ्गतेः, न हीश्व-
रस्य कल्पितत्वे तत्कल्पिताद्यानोपादानकाः पटादयः पुनरकल्पिता
इति साप्रतं सम्भावयितुमपि ।

इतेन परमतेऽपि बीजाङ्कुरादिस्यत्वेऽनवस्थायाः शोढव्यतया
अज्ञानकल्पनपरम्पराऽस्मन्मते तत्समानेति न दोषाधानायेति
निरस्तम् । अज्ञानकल्पनपरम्पर्येव सर्वकालस्य भीतत्वेनाद्यानोपा-
दानकघटादिद्वारा व्यवहारानुपपत्तेरेव दोषतयोत्कीर्तनात् । अनि-
र्मलप्रसङ्ग-निद्राऽनुपपत्त्यादिकं तु अज्ञानकल्पनपरम्परानुधावने
यथा दोषस्तथा न्यरूपयाम श्व पूर्वमिति सुस्पष्टमेव ॥

प्रकृतमनुसरामः—उत्पत्त्यनन्तरमपि चरमव्यक्तिस्वभावकृत
इति पक्षोऽपि दुःस्य एव चरमज्ञानव्यक्तेरप्यज्ञानोपादानकतया
घटादेरिव तस्या अपि स्वावच्छिन्नचेतन्योऽध्यस्ततया तस्या उपा-
धिभावस्याकस्मिकत्वापत्तेः ।

ब्रह्मस्वभावकृत उपाधिभावश्चरमज्ञानव्यक्तेरिति चरमप-
क्षोऽपि दुर्मेवः, ब्रह्मण्य एकरसस्वभावत्वेन तथा सति ब्रह्मणि कदापि
कस्याश्चिदपि व्यक्तेर्विशेषणत्वापन्नशुत्वाभिधानासङ्गत्या ब्रह्मण्या-
वरणाभिधानासमवात् ॥ आवरणाङ्गीकारे वा तस्य स्वाभाविकत्वेन
तन्निवृत्त्युपायासमवात् ॥

कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृशविरोधदृष्टेरेवेति तु
सर्वथाऽनवधाननिबन्धनमेवाभिधान तथा हि पट दहन्तोऽग्निपर-

माणवः पटङ्गणुकेषु प्रविशन्तः पूर्वसंस्थानविजातीयसंस्थानमार-
भमाणा एव लब्धस्वव्यापारा इति पटजनकावयवविश्लेषपूर्वक-
त्वात्पटदाहे नान्तरा पटासमवायिकारणसंयोगोत्सादम् । एवमेव तु
धानासु भर्जनानन्तरं पूर्वसंस्थानवैजात्यात्स्योत्योपलम्भो, न हि
धानावयवेषु यथापूर्वं संयोगवत्सु स्योत्योपलम्भसंभवः । एवं चाग्नि-
संयोगेन पटनाशस्यलेऽप्यवयवविश्लेषादेव पटोत्सादो न समवायि-
कारणनाशात् । न च धानास्ववयवसंयोगोत्सादो न धानारम्भका-
वयवविश्लेषपूर्वकः किन्तु धानानारम्भकोदासीनसंयोगनाशपूर्वक एव,
एवमेव तु भृष्टासु धानासु धाना भृष्टा न तु नष्टा इति सर्वलोकांनुभवा-
ऽन्यथा नष्टा इत्येव प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं धानासु भर्जनानन्तरं गुह-
त्वापायदर्शनेन भर्जनेन धाना*ध्वंसस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं
च यथा तेजःपरमाण्वोऽतिगन्तव्यरास्त्वरया धानावयवान् भर्जयन्ति
तथेवातिबेगेन पटावयवान् विश्लेष्य पटमपि ध्वंसयन्ति । इतरथा
तु मूर्तानां समानदेशताविरोधात्पार्थिवपरमाण्ववपृच्छदेशे तेजःप-
रमाणूनामनपसारितपार्थिवपरमाणूनामन्तः प्रवेशनासंभवेन अन्तर्दे-
शावच्छेदेन पटदाह ग्याभावीति सुव्यक्तमेव । दग्धपटे पूर्वसंस्थानानुवृ-
त्तिदर्शनाभिधानं तु सर्वथा हासायेव चक्षुषां सूक्ष्मपीतकयन्त्रादिना च
दग्धपटे संस्थानवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । मौञ्जरज्ज्वादिस्यले
जातेऽपि दाहे पूर्वसंस्थानदर्शनाभिमानस्तु पूर्वसंस्थानसोपादृश्यादेव
न संस्थानैक्यादितरथा रज्जेरन्तरयययानामदाहप्रसङ्गः इत्युक्त-

* सान्द्रसंयोगवत्सु पटावेषु जातोऽग्निर्गन्तव्यः पटावेषु स्थनयति यथा तदवयवेषु
धानासु च अग्निर्गन्तव्यवत्सु चाग्निर्गन्तव्योपायकवैहेतुर्गन्तव्यः एतावत्-कारणव्यापारिपु-
तया च परिमाणभेदस्यैव गुह्यत्वान्तरकावयवपृच्छत्वादि द्रव्यभेदव्याप्यत्वेन धानासु
भर्जनं पूर्वसंयोगविजातीयसंयोगजनकतया तदवयवसंयोगस्य च द्रव्यनामव्याप्यतया
द्रव्यध्वंसहेतुरिति भावः ।

प्रायमेव । मुद्गरधूर्णकृतघटतदवयवविभागादर्शनेन तत्रावयववि-
भागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वाभिधानं पुनरवयवस्थाप्यमायेव तथा
हि मुद्गरविनिपातः किं संयुज्जानेष्वेव घटावयवेषु घटं नाशयति
तत्संयुज्जानेषु तत्र नाशः घटसंस्थानेऽनुवर्तमाने घटनाशकल्प-
नाया अत्यन्तार्थुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः घटस्यासंयुज्जानावस्थित्ये
अवयवसंस्थाननाशस्य हेतुतया असमवायिकारणनाशादेव कार्यना-
शस्यागत्याऽङ्गीकरणीयत्वापातात्, अत एव तु मुद्गरस्य यावता
कपालदेशेन संयन्वस्ताशनेन देशो विधीयते नेतर इति नियमः,
असंयुज्जानावस्थकपालद्वये धियमाणेऽपि घटो नष्ट इति व्यवहृ-
तश्च भवति प्रामाणिकोऽन्यथा तु समवायिकारणकपालद्वयसद्भावे
कथं घटनाशः स्यात् ।

मुद्गरधूर्णकृतघटतदवयवविभागादर्शनं तु कार्यस्य नासम-
वायिकारणनाशनाश्याभावे घट-तदवयवविभागाभावे वा मान-
भावमुपयाति जातेऽपि घट-तदवयवविभागे कात्स्न्येन तदवय-
वानां रजोभावावस्थिततया सर्वथा घटावयवसंस्थानापगमे घट-त-
दवयवविभागव्यवहाराभावात् । अथवा घट-तदवयवविभागव्यव-
हाराभावो घनासारसंगतविनिर्मुक्तोदविन्दुष्वसमानाभिहारकृत एवा-
स्तु मुद्गरनिपातेन घटारम्भसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजननेऽपि धूलि-
भावमुपगच्छतां घटावयवानां संयोगान्तरारम्भेण विभागान्तरगत-
जननेन चोपलब्धमशक्यत्वात् ।

न ह्युदविन्दवो न घृष्टा इति नोपलभ्यन्ते किन्तु सन्तोऽपि
दोषवशादेवमिह जातेऽपि विभागे घटावयवानाकलनदोषाद्वा विभा-
गान्तरशतोपनिपातदोषाद्वा तदग्रह इति न किञ्चिदेतत् ॥

यदप्यप्ययदीक्षिताः परमाभिनिविष्टाः—नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकारणनाशान्पटनाश इति युक्तम् । अंशुतन्त्वादिभिः सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनाऽयागात् । यतो वस्त्रा-
ग्राजयवनाशस्तथावयवेऽग्निसयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वादित्यनुर्व-
स्तदेतदतिमन्द साधयवेषु ह्यनुर्वस्तदेतदतिमन्दग्निसयोगस्य क्रमेणैव
वाच्यतया भवतोऽप्यवयविनाशस्यावयवनाशपूर्वकताया अवश्य
कल्पनीयतया अवयवनाशस्य चासमवायिकारणनाशादेव वाच्यतया
अंशुतन्त्वादिभिः सहक्रमेण युगपत्पटनाशस्य यत्तुमशक्यत्वात् ।

न ह्यत्यन्तगत्ययो विद्युतोऽपि विलसितान्यत्रमाणीति सभा-
ष्यते यतो विद्युदपि पूर्वदेशमनतिश्रम्येवोत्तरदेशे स्वसयोगमासा-
दयति, न हि द्वयोः साधयवयोरक्रमिकः सयोग इति सभाष्य-
त्यपि प्राप्तः, एव चाग्निसयोगस्य पटावयवेषु क्रमिकतया सत्कार्यया-
दिना भवतोऽपि असमवेतभावकार्यानुत्पादानुरोधेन व्यवहारदशाया
कार्यनाशस्य सावधिकताया अवश्यमभ्युपेयतया च क्वचिदप्यत्रयवे
नाशविधान्तेः कल्पनीयतया अन्तिमस्य तादृशावयवस्य चानश्वरत्वेन
तादृशानश्वरावयवद्वयसयोगनाशपूर्वकताया, पटनाशे भवतोऽप्यग-
त्याऽङ्गीकरणीयत्वापातः । न हि व्यवहारदशाया सत्कार्यवादावधी-
रणा वा कार्यस्य नि शेषनाशाङ्गीकारोऽपि वा भवतोऽपि नये । तस्मात्प-
टस्यांशुतन्त्वादिरूपेण योगपद्येनाक्रमिकनाशमभ्युपेत्य दृष्टान्तसौष्ठव-
समाधनया ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मज्ञानस्य सकारणकनाशोपधर्शनं न
केवलं मुक्तिविरुद्धं किन्त्यद्वयवादसिद्धान्तविरुद्धमपीत्यवहिता
विदाहुर्वन्तु ।

यस्तुतस्तु नाशो नाम न करिष्वदभावो वैशेषिकाणामिव
किन्तु कार्यस्य कारणरूपेणावस्थानमेष तन्नाशस्यान्तराशामिलघवमेव

अवस्थान्तराद्याप्रैश्च कालिको विशेषः । विशेषः कालिकोऽयस्येति हि कोशकाराः । एवमेव तु यश्च अदर्शने इति धात्वर्थानुस्मरण-
माभियुक्तानामन्यथा तु यश्च जन्याभावे इति स्यात् । एवं च षटो नश्यन्नेकान्ततोऽप्येति किन्त्ववस्थान्तरमाप्नोति । एवं च ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशे ब्रह्माज्ञानस्यावस्थान्तराद्याप्रैश्च भविषी, सा पुनः कालिकविशेषस्वरूपेति ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननाशो नाम ब्रह्मा-
ज्ञानस्य कश्चन कालिको विशेष इति किं तेन तेऽभीष्ट-
भाषनापीति विहितगुरुकुलप्रमाः कृतधिय एवावधारयितुं पारयन्ते नेतरे इति किं ब्रूमः ॥

यदपि स्वनिर्घर्तकत्वे स्थितिविरोधः । स्वोपादाननिर्घर्त-
कत्वं त्वदृष्टचरमिति पूर्वपक्षतयेपि सिध्य अन्यचादृष्टस्यापि प्रमाण-
बलादेष्व कल्पनात्, तथा हि मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यवगत-
मायोपादानकत्वस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य तरति शोकमात्मविद् ।
सोऽविद्यायन्ति विकिरतीह सोम्येत्यादिना तन्निर्घर्तकत्वस्य प्रमि-
तत्वादित्यन्तः समाधानसंरम्भः सोऽपि स्वगोष्ठीसंकेतमात्रस्वरूप
यव, न हि मायाशब्दोऽयस्तुभूतार्थपरः देवमायेव निर्मितेत्यादे।
माया-शब्दस्य विविचयस्तुयोधकतायाः संप्रतिपन्नत्वात् माया इति
गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
तरन्ति ते ॥ इति सर्ववेदान्तोपबृंहणस्य रूपमा गीतया मायाया
गुणमय्याः सत्त्वाजस्तमोहरूपत्वोत्कीर्तनेन भगवत्प्रपत्तिमात्रपनोदा-
त्वाभिधानेन च यस्तुस्वरूपत्वसिद्ध्या मिथ्यारूपत्वमिधानासङ्गतेः ।
न हि मिथ्याभूतस्य शुक्तिरूप्यादेर्निवृत्तये गुरुपक्षतिर्था भगवत्प्रप-
तिर्थाऽपेक्ष्यते अज्ञानस्य ज्ञानैकापनोदात्वात् । न च भगवान् कृष्यो-
ऽपि भयनः पदार्थान्तरविलक्षणः शुक्तिशालीत्यभिमतं येन सत्प्रप-

त्या ज्ञानोदयसम्भावनापि स्यात् । तस्यापि घटादेरिव त्वयैव कल्पितत्वात् । ततश्च देवतान्तरप्रपत्यपेक्षया स्वप्रपत्तो वैजात्यमभिधित्सोभेगवतः श्रीकृष्णस्य मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेवां तरन्ति ते ॥ इत्यभिधानास्वारस्यमपि स्पष्टमेव । यद्यमेव तु मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति वादरायणीयेषु कात्स्न्येन स्वरूपानभिव्यक्त्येव मायास्वरूपत्वाभिधानोक्तिः सङ्गच्छते इतरथा तु मायामात्रं तु ज्ञानैकापनोद्यत्वादित्येषासूत्रयिष्यद् वादरायणोयद्यभिप्रेष्यन्मिथ्यारूपतां मायायाः । एवं च फलमत उपपत्तेरित्युक्तरीत्या मोक्षस्य भगवत्प्रसादलक्षणस्य प्रपत्येकसाध्यत्वाद् वाक्योक्त्यज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनतामवधार्य तरति शोकमात्मवित् सोऽविद्यायन्त्रिं विकिरतीत्यादि यथाश्रुतश्रुत्युपन्यासमात्रेण जगन्मिथ्यात्वमभिमत्य युक्तिविरुद्धं स्वस्य स्वनिर्गतकत्वान्मानं वा स्वोपादाननिवर्तकत्वाभिधानं वा न युक्तमिति युक्तिकोविदाः । यथा च मोक्षान्यथाऽनुपपत्तिर्न मानं तथा न्यरूपयाम पूर्वमेव । जगन्मिथ्यात्वबोधकत्वेनापाततो भासानां श्रुतीनामर्थस्तु स्वाश्रये निरूपयिष्यते इति सर्वे चतुरस्रम् ॥

यदपि महत्या आरभत्या वृत्तिप्रतिविम्बितचित्तो निवर्तकत्वे तु नोक्तयच्चः शङ्का-तदुक्तं ॥ तृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् ॥ सूर्यकान्तमुपाहृत्य तं न्यायं विनियोजयेत् ॥ न चाऽपरोक्षवृत्तो सत्यां चिदप्रतिविम्बनिबन्धननिवृत्तिविलम्बादर्शनात् न विशिष्टे निवर्तकतेति वाच्यम् ॥ शुद्धजडस्य शुद्धचित्तश्च जडतया तद्भाषकतया चाज्ञानानिवर्तकतया विशिष्टे निवर्तकताया आवश्यकत्वात् ॥ यत्तु निवर्तकं ज्ञानमपि न शुद्धविषयकम् ॥ तस्यादृश्यत्वात् ॥ नापि विशिष्टविषयकम् ॥ तस्याऽध्यस्तत्वेन भ्रमत्वापत्तेरिति ॥ तत्र ॥

उपहितस्य विषयत्वेऽपि उपाधेरविषयत्वेनाश्रयत्वात् । यत्त्वन्त्य
ज्ञानस्य किं निवर्तकं स्वयमन्यद्वा ।

नादाः । अन्यनिरपेक्षप्रतियोगिनो ध्वंसजनकत्वे चणिक-
त्वापत्तेः । द्रव्यदारुदहनस्यापि-ईश्वरेच्छादिनेत्र नाशत् ।
नान्त्यः । शुद्धात्मनः किञ्चिदपि प्रत्यहेतुत्वात् । तदन्यस्य च
निवर्त्यत्वादिति तत्र । तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वादर्थनेन
स्योपादानाविद्यानाशस्येव तन्नाशकत्वात् । न चाविद्यानाश उपल-
ब्धितात्मा वा धृतिर्वा पूर्वच शुद्धस्याहेतुत्वम् । द्वितीये प्रतियोगि-
मात्रस्येव नाशकतात्पर्यं ज्ञानमिति वाच्यम् । उभयथाऽप्युच्यते ।
धृतिमात्रस्येव प्रत्यय उपहितत्वेन शुद्धत्वात् । प्रतियोगिनः
प्रतियोगित्वेन नाशकतायामितरानपेक्षत्वे हि चणिकत्वं कृपान्त-
रायच्छेदेन यत्कारण तस्यापेक्षे न तदिति उपादाननाशस्याव-
च्छिन्नस्य स्वस्येव चणिकत्वाभावादकं नाशकत्वं स्यात् । द्वितीय-
कारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियोगित्वोपादाननाशस्यरूपद्वयवच्छि-
न्नस्य नाशकत्वोपपत्तेः । यन्मुक्तम् अविद्यानिवृत्तेर्धृतिरूपतया न
निवर्तकत्ववदनाशकाशः । धृतिनिवृत्तेरस्यरूपतया न तल्लजनकत्व-
वदनाशकाशोऽपीति मय्यमवधारणम् । इति तदेतत्स्यमनायेक्येवम-
मात्रं युक्तिविरुद्धम् । तथा हि विशिष्टे निवर्तकत्वाद्भोकारे तद्विषयकं
किमपरमिति यद, न हि निवर्तकं विशिष्टं न निवर्त्ये यतस्तत्र
निवर्तकान्तरं नापेक्ष्येत । यदि तु विशिष्टं स्वयमेव निवर्तकं तदा
पुनर्न कदाऽपि विदयच्छिन्न सङ्गमप्रतिष्ठेतेति अगदनुत्पाद इत्यस-
कृतापेक्षितमेव । किञ्च निवृत्तेरपि कल्पितत्वेन तस्यरूप-तदुत्पत्ति-
निनाशानामपि कल्पनिकत्वात् तत्रैव निवर्त्येति चेति परं तस्य
तस्यापि निवृत्तिरित्यनवस्थापदनिमग्नोऽपि अनवस्थापरिहाराय

निवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वाङ्गीकारे तु ब्रह्मरूपायां निवृत्तावनुवर्तमानायां कथं
जगदुत्पद्येतेति व्यवहारोऽपि न सिद्धोत् । इदमबाधधेयं विशिष्टस्य
निवर्तकत्वे विशिष्टं न विशेषणविशेष्यावेव तयोरौदासीन्येन निव-
र्त्यनिवर्तकभावासम्भवात्, भास्यभासकभावाभ्युपगमेन तयोर्निवर्त्य-
निवर्तकभावोक्त्यसम्भवाच्च । किन्तु विशिष्टमतिरिक्तं तदपि च न
सामान्यतो जडावच्छिन्नं चेतन्यं चेतन्यावच्छिन्नं जडमेव वा चेत-
न्यस्य जडभासकत्वात्किन्तु चरमवृत्त्यात्मकजडावच्छिन्नचेतन्यस्य
निवर्तकता वक्तव्या । वृत्तो चरमत्वं च वृत्तिप्रागभासानधिकरणवृत्ति-
वृत्तित्वम् । एवं च वृत्तिप्रागभासानधिकरणवृत्तिवृत्तित्वान्नाशकत्वं,
नाशकत्वेन च वृत्तिप्रागभासानधिकरणवृत्तिवृत्तिवृत्तित्वमितीतरेतरा-
श्रयः । नाशकतावच्छेदककुचिनिक्षिप्तस्य वृत्तस्य च नाशः केन
वक्तव्यः कीदृशः स इत्यादिकं च पूर्वोपनिबद्धं बोधजातमिदोत्तर-
णीयं भवति । काये हि निवर्तमानं कारणरूपतामुपपाति न तु
सर्वथा श्रपेति बाध्यते वा अपरथाऽसद्भादाभ्युपगमप्रसङ्गात् । न
ह्यत्यन्तासदपि च प्रतीयतेऽपि च बाध्यते चेत्यन्तविप्रतिषिद्धम-
ङ्गीकर्तुं युक्तं, न चाद्यन्तयोरसद् यतन्मध्ये* सदित्यवकल्पते ।
सत्येन भासेत वा नशृङ्गस्यापि सत्यप्रसङ्गात् । सत्येन भानप्रस-
ङ्गाच्च । न हि निरन्वयोत्पादविनाशो बोद्धुमुद्दिमननुसरता प्राप्ते-
नाङ्गीकर्तुं शक्यो । बोद्धोहि शून्यस्य सत्त्वरूपतामाकलय्य जगतः
पूर्वोत्तरकालयोरभायरूपतामवबुध्य मध्ये सांश्रुतिकं जगत्सत्यमाति-
गृते इत्यभावात्मनो जगतः शून्यान्वयित्वेन शून्यरूपतां सादृशि-

* युक्तिरूपं तु यथा न सिध्यति तथा स्वावसरे निरूपयिष्यते इति भावः ।

† यस्तुतस्तु बोद्धव्यापि शून्यस्येव सत्त्वरूपतामातिष्ठमानस्य कार्यमात्रस्याद्य-
स्तयोः शून्यरूपतया भवेतामेव शून्येनान्वयित्वेतिरेकाविति न निरन्वयोत्पादविनाश-
शृङ्गप्रसरः, यतः सतः सत्यमेव सत्यमसतश्चासत्यमेव इत्यसतो जगतीत्येव एव

कतया भायेतापि । न पुनर्वैदिको निरन्वयोत्पादविनाशावभ्युपगन्तुं
 पारयते । यदि तु सत्समुद्भूतस्य सत्येव ब्रह्मणि विलयमुपा-
 ष्यते । जगतः स्तस्तावत् सान्वयावेवोत्पादविनाशविति न किञ्चिद्वि-
 दमाद्येषजानमिति ब्रूये तर्हि सन्मात्राङ्गीकारेऽनुभूयमानजगद्ब्रह्म-
 रोच्छेदः । सन्मात्रस्याप्यविद्यावेपथ्याद्वैचित्र्यमिति तु, पुनरनभिज्ञम-
 णितं सन्मात्रे निर्विशेषे अविद्यावेपथ्याकस्मिकत्वात् । अविद्यायाः
 पूर्वपूर्वाविद्याप्रभवत्यर्थं तु पूर्वमेव निरास्यमिति ततश्च द्रष्टु-
 म् । अविद्यायाः स्वरनिर्वाहकतापक्षेऽपि च यथा दुःस्यस्तथा-
 ऽर्वागेव न्यरूपम् । एवं च निरन्वया अविद्येति व्यक्तमुक्तं भवति ।
 विनाशोऽपि च तस्या निरन्वय एव न हि ब्रह्मात्मकस्तद्विनाश
 इति युक्तं यत्तु तथा सति ब्रह्मात्मकाविद्यानाशे ध्रियमाणे अविद्या
 नात्मानमासादयेन्न हि स्यप्रणाशे स्योत्पत्तिरवकल्पते । न चाविद्याया-
 चनादित्याभ्युपगमेन निरन्वयत्वं न दोषायेति वाच्यम् अनादेर्भा-
 वस्य नाशयोगेन तथा सत्यविद्याया चाननाशयत्वायोगात् । यदि
 त्वविद्याया भाषाभाष्यवेलक्षण्येन नेतृत्वाद्यतारः—यथोक्तमद्वैतवि-
 द्याचार्यैः—नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्याम-
 निर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥ इति । न च निरन्वयविनाशोऽपि
 तस्यास्तद्विलयस्य ब्रह्मात्मकत्वाभ्युपगमादित्युच्यते तर्हि कथमसतः
 सृज्यायेतेत्यादिश्रुत्युपरोधः । नासतोऽदृष्टत्वादिति ब्रह्मसूत्रविरोध-
 श्च । अथ हि जगतोऽसत्कारणकत्वं निराक्रियते तच्च निराक्रियमा-
 णमसत्कारणकत्वं क्वचिदप्यप्रतीयमानसत्त्वकारणकत्वं तदा कस्य

तात्पर्यतत्त्वं निर्विशेषब्रह्मवादिनस्तु चेद्विशेष सतः सर्वथापि सत्कारणकतापस-
 यमर्चनीये भवति ॥ च निर्विशेषे ततया सर्वत्र तु तद् ब्रह्म भवदपि कल्पितमिति
 भवति कल्पना निरन्वयोत्पादविनाशेति निरुक्तमद्वैतम् ॥

• अमद्वैतस्य केवलान्वयित्वेन सतोऽप्यसत्त्वकारणकज्ञानविषयत्वमसतश्च ।

मतनिराकरणपरमिदं वचनज्ञातमित्युच्यतां न हि माध्यमिकमतनि-
राकरणपरता तथा सति निर्वहति माध्यमिकेन सर्वशून्यशदिनाऽपि
पदार्थानां व्यवहारकाले सांश्रुतिकसत्त्वाङ्गीकारात् । ततश्च वस्तुगत्या
यदसत्त्वाकारणकत्वं श्रुतिदूषादिनिराकरणीयमित्यवश्यमङ्गीकरणीयम्,
एवं च यस्य मते अधिदात्मकं सर्वजगत्कारणमसदपि सत्येन
प्रतीयमानमेष केवलं तन्मतनिराकरणपरत्वाङ्गीकारे माध्यमिकसा-
धारण्येन अनिर्वाच्यकारणवादेऽपि निराकृतो भवति । अत एव तु
यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि । तच्च स्यात्तदनिर्वाच्यं
चेदिहापि तथाऽस्तु नः । इति ब्रूयाणा भेदवादिनं परिहसन्तो
निर्विशेषब्रह्मवादिनो ब्रह्मणः सत्त्वाद्विलक्षणं प्रतीयमानतैकसारं
सत्त्वं जगत्कारणस्यावस्यते । एवं च सांश्रुति*कसत्त्वस्य माध्यमिके-
नाप्यङ्गीकरणीयतया तादृशस्येव च सत्त्वस्य भवताऽप्यभ्युपेयतया
भवति भवन्मतं श्रुतिसूत्रविरुद्धमिति कृतधियोऽवधारयन्ति ।

अत एव तु यस्तुनस्तत्वातत्त्वयोश्चाननेरपेक्षेण वस्तुतन्त्र-
तामभिप्रयती श्रुतिः सदेव सोम्येदमय आसीदिति सृष्टेः पूर्वे
ज्ञाननिरपेक्षं वस्तुतन्त्रं कार्यस्य सत्त्वं व्यवस्थापयति इतरथा तु सदेव
सोम्येदमवापत इति ब्रूयादियं श्रुतिः यस्य तु मते उत्पत्त्यनन्त-
रपि कार्यमसदेव जगतो मिथ्यात्वातन्मते । सदेवेत्यवधारणस्य
कार्यस्योत्पत्तेः पूर्वमसद्रूपतानिराकरणपरत्वं न संभवति । भवेदे-
तदेवं यदि जगत् सत्स्यात्कदाचिदपि । सदेवेत्यस्य जगतो व्याप-

सत्त्वप्रकारकज्ञानविषयत्वमिति कदाचिदसतोऽपि क्वचित् सत्त्वेन भानमभवात् कृति-
टप्यप्रतीयमानसत्त्वकारणकत्वं वयाचुते दूषणमित्यन्वयेनेति परिष्काराद्योपमिति
तात्पर्यम् ।

* दण्डात्कं धर्मकीर्तिना द्वे सत्त्वे समुपाणिष्य युजानां धर्मदेवनेति ।

हारिकसत्त्वसमर्थनपरत्वमप्यसमवि सृष्टेः पूर्वं व्यावहारिकसत्त्वात् ।
 किञ्च असदेवेदमय आसीदिति श्रुत्या यादृशमसत्त्वं बोध्यते तत्प्र-
 त्यनीकमेव सत्त्व सदेवेत्यनया प्रमाणायामसदेवेति च श्रुतिर्न
 व्यावहारिकमसत्त्व सृष्टेः पूर्वं जगतो बोधयति तथा सति श्रुते-
 रपार्थक्यप्रसङ्गात् । सृष्टेः पूर्वं व्यावहाराभावे व्यावहारिकास-
 त्वस्य परेणापि सोढव्यत्वात् । तथा च असदेवेति श्रुतिः
 सर्वथा असत्त्व जगतो ब्रूते सदेवेति च तत्प्रत्यनीकस्यभावात् सत्त्व-
 मिति मुख्यतमुपपादितं भवति । एव च सदेव सोम्येदमयआसी-
 दिति श्रुत्या येशेषिकाया कालिकाव्याप्यश्रुतिकार्यसत्त्वशादेजगन्मि-
 थ्यात्ववादिना दृष्टिसृष्टिवादः सृष्टि*दृष्टिवादो वा । माध्यमिकानां
 सर्वशून्यतावादोऽथवा योगाचाराणां माध्यमिकानां च साधुतिकस-
 त्ववादः पराकृतो भवति । तद्यथा अये इति वदन्ती श्रुतिः सृष्टेः
 प्राक् काले इद-शब्दनिर्देशस्य जगतः सद्रूपता बोधयन्ती कार्यस्य
 कालिकाव्याप्यश्रुतिसत्तावादिनस्तार्किकस्य पक्षे निराकृतयती ।
 सदेवेति साधधारणतया प्रुभाणा च दृष्टिसृष्टिपक्षे सृष्टिदृष्टिपक्षे जगन्मि-
 थ्यात्वपक्षे चास्तिपति-सदेवेदम्-जगत् न तु सत्तामात्रसत्ताकमसद्भू-
 तमतत्त्वक मिथ्याभूतं वा । च सदेवेति निर्दिशेपस्यरूपता प्रतिपि-
 पादयिषिता तथा सति अये इत्यभिधानानुपपत्तेः । अये इति हि काल-
 विशेषायच्छेदेन सद्रूपतामपगमयति कालविशेषाच्छिन्नं च न भवितु-

* यद्यपि सृष्टिदृष्टिवादे जगत्सत्त्ववादिनामिदं जगद्वदे परमेश्वरसृष्टमज्ञा-
 तसत्ताकमेव तत्तद्विषयनिर्वाचकमात्रावतारे तस्य तस्य विषयस्य सृष्टिर्वास्तव्यमिति
 एव च श्रुतिद्वयवत्त्वमनासममवस्थाभावनिर्यादेः च तद्यथापि सद्रूपवादभूमीत्या-
 ईदृशस्य । कल्पितत्वाद्वाकारं सृष्टिदृष्टिवादोऽपि दृष्टिसृष्टिवादसम्बन्धमायति
 दृष्टिसृष्टिवादनिर्वाचकं सृष्टिदृष्टिवादादित्येव जगत्प्रत्यक्षं इति निरुद्धमप्युक्तम् ।

+ यत्तु तु कार्ये मिथ्येव तस्योत्पत्तेः पूर्वे परार्थाव चासत्त्वात् तार्किकपक्षात्
 पक्षमप्योपि ।

महंति निर्विशेषम् । किञ्च सृष्टेः पूर्वे निर्विशेषमपि चेतसविशेषभावमुप-
गतं ब्रह्म तर्हि तस्य निर्विशेषस्वरूपता अकिञ्चित्करी । एष च सति
मोक्षस्याप्यनभ्यर्थनीयता । प्रसङ्गः निर्विशेषसन्मात्रस्य सतो ब्रह्मणः
ससारयोगश्चाकस्मिकः प्रसज्येत । प्रलयेऽपि सुसूक्ष्मदशापन्नाविद्या-
दियोगाङ्गीकारे तु निर्विशेषतैव तस्य कीदृशीत्यवश्यं दृष्टेः प्रागपि
सविशेषस्वभावं ब्रह्मेत्यगत्याऽङ्गीकरणीयम् ।

तत्सुप्रोक्तं दृष्टिसृष्टिषाद-सृष्टिदृष्टिषाद-जगन्मिथ्यात्ववादा-
योगाचारमतप्रत्याचिख्यासया सदेवेति प्रवृत्ते श्रुतिरिति । सदसतोः
सबन्धानुपपत्त्या च कदाचिदपि सतायोगिनोनासत्त्वप्रसङ्ग इति
शून्यवादोऽपि स्पष्टं पराकृतो भवति ।

यदपि केचन विश्वमिथ्यात्वसमर्थनाय यतमानाः पूर्वोक्त-
रप्रकरणतात्पर्यमावृत्य अनादृत्य च सर्ववेदान्तानां तात्पर्यमेव-
माहुः-सदेव-सदित्यस्तितामात्रं यस्तु सूक्ष्म निर्विशेष सर्वगतम्
एकं निरञ्जनं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एष-शब्दो
ऽवधारणार्थः । किं तदवधिगत इत्याह इव जगन्नामरूपक्रियाय-
द्विकृतमुपलभ्यते यतत्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन समध्यते कदा
सदेवेदमासीदित्युच्यते अये जगतः प्रागुत्पत्तेः ।

किं नेदानीमिदं सद्योनाय आसीदिति विशेष्यते न कथं
तर्हि विशेषणम् इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरूपविशेषणप्र-
दिद-शब्द-बुद्धिविषयश्चेतीदं च भवति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तेः केवलस-
च्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेदमय आसीदित्यवधार्यते । न हि

* निर्विशेषं सदपि चेतस्मादेव सविशेषं तर्हि निर्विशेषताये कतोपपन्नो नि-
र्देश इव स्यादिति स्पष्टम् ।

† तथा सति मुक्तोऽपि समरोदिति भावः ।

‡ श्रीदण्डुराचार्याश्रयान्तात्पर्योपनिषद्भाष्ये ।

प्रागुत्पत्तेर्नामयद्रूपवद्वेदमिति गहीतुं शक्यं वस्तु । सुप्रप्रकाल इव
 यथा सुप्रप्रदुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुप्रमे सन्मात्रमेव केयले
 वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः । इति, तदेदालोचयामः
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसंरक्षणार्थमयं ग्रन्थ आरब्धः ।
 तत्सिद्धार्थमेव च कार्यकारणयोरभेदव्यवस्थापनप्रयत्नः । तच्च कार्य-
 स्यासत्त्व इव मिथ्यात्वेऽपि नोपपद्यते न ह्यधिष्ठानज्ञानेनाध्यस्त-
 ज्ञानसम्भवाच्चातशुक्तितत्त्वस्य रजतज्ञानादर्शनात् लोकेऽधिष्ठानज्ञा-
 नेनाध्यस्तज्ञानव्यवहारादर्शनाच्च ।

प्रत्युताधिष्ठानज्ञानकाले शुक्तिमन्त्राख्यं न तु रजतमिति
 विपरीतव्यवहारो दृश्यते । किं च लौकिकपरीक्षकाणां यथार्थं बुद्धि-
 साम्यं सोऽर्थो दृष्टान्तो भवति निर्दिशति च शुक्तिभंगवती यथा
 सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं ज्ञातं भवति वायारम्भणं विकारो
 नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ब्रूयाणां मृत्पिण्डदृष्टान्तं, न च
 लौकिका घटशरायादेर्मृदतिरेकेण मिथ्यात्वं प्रतिपद्यन्ते किन्त्वभेद-
 मिति मिथ्यात्ववादे दृष्टान्तपराहतोऽपि । किं च यद्यधिष्ठानज्ञान-
 मुद्रया अध्यस्तज्ञानमिह विरचितं तर्हि अधिष्ठानतावच्छेदकीभूत-
 रुपेणैवाधिष्ठानज्ञानस्याध्यस्तज्ञानहेतुताया उचितत्वात् यस्मिन्
 विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवत्यदृष्टं दृष्टमश्रुतं श्रुतममतं मतमिति
 अधिष्ठानतानवच्छेदकोदासीनधर्मपुरष्कारेण श्रुतत्वमतत्वविज्ञात-
 त्वादिलक्षणेनाधिष्ठानज्ञानाभिधानस्यानुचितत्वमनुपयोगित्वं च प्रस-
 ज्येत । न ह्यधिष्ठानज्ञानेऽध्यस्तधर्मज्ञानानुवृत्तिप्रसम्भवा ज्ञातशुक्ति-
 तत्त्वस्य पूर्वाध्यस्तरजतधर्मज्ञानानुदयात् । अधिष्ठानज्ञानस्याध्य-
 स्तस्य वस्तुनस्तदुद्भावां वाधकतयेवोदयेनाध्यस्तवस्तुज्ञानस्य
 कथमप्यसम्भावनीयत्वात् ।

एवं च यस्मिन् विज्ञाते इत्यादियन्यो नाधिष्ठानज्ञानेनाध्य-
स्तज्ञानविषयत्वप्रतिपादनपरः किन्तु कारणज्ञानेन कार्यज्ञानप्रति-
पादनपर इति कथं तस्य जगन्मिथ्यात्वसिद्धौषणिकत्वम् । यम्य तु
मतेऽसदेव घटादिकार्यजातं मिथ्याभूतं वा विज्ञानविशान्तस्वरूप-
मेव वा तन्मते नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसंरक्षणसंभव
इति तन्निराकरणार्थमाह-वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यम्-घटशरावादिस्थानलक्षणो विकारो घटशरावादिनामधेयं
च कारणमादायेव वाचाऽऽरम्भणं-वाग्व्यवहारविषयो वेलक्षण्येन
व्यवहारहेतुर्भवति नैतावता वस्तुनो मृत्तिकादेः कारणस्यातद्वाचसं-
भाषनाऽपि न हि मृत्तिका घटो भवन्ती न मृत्तिकेति । तदेतदाह
ब्रह्मसूत्रयुगलं भावे चोपलब्धेः । सत्त्वाद्या^{*}परस्य । एवं च कारण-
दशायां शिलादिषु प्रतिमादीनां सद्भावेऽपि अनभिध्यत्तेरेव शिलायां
कारणावस्थायां न प्रतिमोपलम्भो न त्वसद्भावात् असतोऽनभि-
व्यक्तेः । सदेव हि तैल तिलेषु सदेव च पयः सारमेयीषु समुप-
लभ्यते । असतोऽवामिथ्याभूतस्य वाऽर्थस्योत्पत्तौ तु न प्रमाणावतारः ।
अयमवार्थसंग्रहः विकारोनामधेयं च वाचाऽऽरम्भणं-विकारो नाम
मृदादेर्घटादिलक्षणसंस्थानविशेषः । नामधेयं-मृदादिलक्षणकार्य-
पेक्षया विज्ञानघटादिशब्दव्यपदेशः उभयमप्येतद्वाचाऽऽरम्भणम्
आहूपूर्वैरभतिराद्यव्यवहारार्थो व्यवहारे आद्यत्वं च स्वसजातीयव्य-
वहारानुतरत्वं ततश्च कार्यं तात्कालिकव्यवहारः फलति । आरभ्यते
इत्यारम्भणमिति कृत्यन्युट इति कर्मणि ल्युट् एवं च घटादिलक्षण-

* सत्त्वाद्यावरम्येति तु वाठान्तरम् ।

+ आरम्भणं च आरम्भणं चानयोः समाहारः आरम्भणमिति तेन विकारविशेष-
पक्षे आरम्भण इति पौर्ण नामधेयविशेषणत्वे तु आरम्भणमिति नपुंसकेनान्वयः ।
घटा नपुंसकप्रनपुंसकेनेत्येकशेषः ।

सस्यानविशेषो घट इति नामधेयं च तात्कालिकयागुप्यवधारविषयो
 भवति । ततश्च व्यवहारे व्यग्रहर्तव्यतावच्छेदकस्य कारणत्वात्कार्य-
 यस्यायामनुयतमानं कारणमेव वाचा व्यवहियमाणमिति सर्वथा
 कार्यकारणयोरभेदः सिध्यति । एवमेव तु विकारनामधेययोऽभयोर्वा-
 गुप्यवधारविषयत्वाभिधानमङ्गतिरितरथा तु विकारमात्रस्य वागुप्य-
 वधारविषयत्वाभिधानेन नामधेयस्यापि विकारान्तर्गततया सग्रह
 इति पृथक् तदुत्कर्तनं व्यर्थमेव । उभयोपादानं तु कार्यं हानोपादा-
 ननिदानविलक्षणव्यवहारमात्रस्य कारणाश्रितत्वं दर्शयति । इममेश-
 र्यमिहेवोपसहारवाक्यं पुष्पाति-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कार्येषु आन्त-
 रालिकपृथुबुद्धौदराद्याकारविकार-नामधेयभेदेऽपि मृत्तिकेति कार-
 यव्यवहारो भवत्यनुस्यूतो न हि पिण्डकपाल-कापालिकाद्याकारवैशि-
 ष्येऽपि मृत्तिकाव्यवहारहानं तदिदमुक्तं सत्यमिति कारणेन हि कार्यं
 व्याप न तु कार्येण कारणमिति मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मृत्तिरेकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धौपयिकं कार्यकारणयोस्तादात्म्यमुपदिशन्ती
 मृत्तिकात्वव्यवहारस्यानुस्यूतत्वं बोधयतीति न तस्याः कार्यसत्त्व-
 बोधनपरत्वं वा कार्यमित्यात्वबोधनपरत्वं वा विज्ञानविज्ञानतत्त्वद्वय-
 मतान्विक कार्यमित्येतदर्थपरत्वं वेति स्पष्टमुपपादितं भवति । अत
 एव तु मृत्तिका सत्येत्यनभिधाय मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् ।
 अयमर्थनिष्कर्षः लोके गवादिशब्दा अर्थपराः, इति-गृष्टश्चार्थ-
 विपर्यासकृद् यथा घटमानमेत्यभिहितेऽर्थप्रातिपत्तिर्भवति घटमानये-
 त्युक्तमित्युक्ते ॥ पुनर्नार्थावगमः किन्तु घटमानयेति शब्दं स्वानुपूर्वी
 बोधयति । स्पष्टश्चायमर्थः न वेति विभाषेति पाणिनीयस्य दातृजले ।
 एव चेह मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यस्य मृत्तिकेति व्यवहियमाण कारण
 सत्यमेवेत्यर्थः । एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः सत्यमित्यनन्तरमन्वेति ।

एव च सदेव सोम्येदमय आसीदिति-शब्दनिर्देशस्य जगतः
 सृष्टेःपूर्वं सदात्मकता प्रतिज्ञाय मध्ये सत्प्रतिष्ठत्यसदायतनत्वा-
 दिना सत्स्वरूपता व्यवस्थाप्य कार्यकारणयोस्तादात्म्येन मृत्तिकेति
 व्यवहियमाण कारण सत्यमेवेत्यवधारयन्त्या श्रुत्या जगतः साधु-
 तिकसत्त्ववादिना जगदतात्त्विकत्ववादिना च मतमुदस्यते । एव
 मर्थनिरूपणे मृत्तिकेत्येवेत्यवधारयन्त्या इति-शब्दस्य न वैयर्थ्यं, नापि
 मृत्तिकासत्यत्वविषयाया मृत्तिका सत्येति वक्तव्ये सत्यमिति नापु-
 क्यनिर्देशानुपपत्तिः । नापि वाचाऽऽरम्भणमित्यस्य वागालम्बनमा-
 मित्युद्वारार्थकल्पना । नापि यतो वागालम्बनं ततो मिथ्येत्यश्रुता-
 र्थकल्पनम् । नापि इदं पुरा सदेवेति उपक्रमे प्रतिज्ञातसत्त्वकस्य
 कार्यस्याकस्मादेष विनायक प्रकुर्वाणस्य धानररचनायितो मिथ्या-
 त्वसमर्थनविभ्रमः । नापि कार्यकारणभाषस्य वास्तविकतया परि-
 णामादिति सूत्रसिद्ध परिणामवादमपवाद योगाचारादिमतसिद्धस्य
 दृष्टिसृष्टिवादादेरङ्गीकरणमहानर्थसम्भवो नाप्यनीश्वरवादादेः सर्व-
 नर्थनिदानपक्षस्योपलक्षणसम्भव इत्यग्रे वचनार्थविवेचनाया साधूपपा
 दयिष्यामः । तत्सिद्ध कार्यकारणयोरेकप्रतिपादनाभिनिवेशया-
 लिनी श्रुतिर्जगन्मिथ्यात्ववाद द्विपती तमपाकरोतीति ॥

यदप्यद्वैतसिद्धिकाराः कथमसतः सञ्जायेत । नासतोऽदृष्ट-
 त्वादिति श्रुति-ब्रह्मसूत्रे शून्यवादिमतनिराकरणपरे इति नेताभ्या
 व्यायहारिकसत्तावादिनिर्विशेषब्रह्मपक्षपण्याशङ्केति सगर्वे सगिरन्ते
 तदेतत्तेषामभिधानं न युक्तिमत् तथा हि सर्वमिदं जन्यजात घट्यणो
 विशर्त्ता मायायाश्च परिणाम इति भवत्सिद्धान्तः तत्र यदीयधियते

* एवमते जगदिदं परिकल्पितं तन्नेत्ररोऽपि कल्पितं इत्येवाङ्गीकारणीयमिति
 तात्पर्यम् ।

भूतमिदं सयं तदीयसत्त्वासत्त्वे सर्वयोद्गासंने इति मायासत्त्वेनेष काये-
स्यामुद्य जगतः सत्त्वं निर्वहणीयं माया च कल्पितसत्त्वेति न सती,
कल्पितं तु सत्त्वं सांशुनिकसत्त्वधादिना माध्यमिकेनापि स्थीक्रियते
इति श्वश्रुभिदा*प्रतिषेपायितं पावनिककलहमाचमेतन्निर्विशेषब्रह्मधा-
दिना यदसत्कारणकत्वनिराकरणसमर्थनम् । किञ्च कल्पनेकशरीरयोः
सत्त्वासत्त्वयोर्न विरोधसंभवोऽपि यत् एककालायच्छेदेन एकदेशाशु-
तित्वं विरोधः स च काल्पनिकजगद्वादिमते न सिध्यतीति यस्तुसत्-
त्वयोः सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधमभिप्रयती कथमसतः सज्जायेतेति श्रुतिः
परं कदर्थिता भवति काल्पनिकजगत्सत्तायादिमते । तदवश्यमुत्पद्य-
मानस्य उत्पादकस्य च अकाल्पनिकसत्तायोगमभिप्रेत्य श्रुतिः कथम-
सतः सज्जायेतेति युक्तिगर्भमययोधयतीत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापद्यते
इतरथा तु कल्पनानां निरङ्कुशतया यथा निर्विशेषब्रह्मधादिना सत्त्वेन
कल्पितात्सत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिः काल्पनिकी कल्प्यते तथा परेण
असत्त्वेन कल्पितादसत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिरप्ययत्नेनापपाद्येति कः
केन जिगीषितः स्यात् । यदि तु विरोधोऽपि कल्पनेकशरीर इति सत्त्वेन
कल्पितादेष सत्त्वेन कल्पितस्योत्पत्तिरयकल्पते नापरयेति कथम-
सतः सज्जायेतेति श्रुतितात्पर्यमुपवर्ण्यते इत्यनया श्रुत्या माध्यमि-
कपक्षे यच्च प्रतिषिध्यते न तु जगन्मिथ्यात्वबाध-दृष्टिमुद्दिष्टादिरि-
त्युच्यते तर्हि किं कल्पनातिरिक्तमपलपता विरोधस्यापि कल्पनेक-
शरीरत्वमुपवर्णयता श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाऽपि न क्रियते यो हि वेदिक-
मन्यमनास्तेन श्रुत्यक्षररक्षयेष स्वमतं परिरक्षणीय श्रुतिस्तु भग-
वतो असतः कथं सज्जायेतेत्यभिदधती असतः सदुत्पत्तिमसाम

* श्वश्रुभिदाप्रतिषेपायशरीरं तु निरुचितमस्माभिर्वेदाख्यब्रह्मभूतिकाया
मिति तत्र द्रष्टव्यम् ।

ज्जस्यपुरस्कारेण प्रतिषेधतिस्म । यदि पुनः सत्त्वमसत्त्व चेत्युभय
ज्ञानविश्रान्तशरीरं न तु वस्तुसत्त्व तर्हि ज्ञाने विषयेणैव विशेषो
हि निराकारतया धियामिति सिद्धान्ताद् विषयकृतविशेषमपह्नाय
विशेषान्तरासम्भवात् ज्ञानैकशरीरात्सतो यथा ज्ञानैकशरीरस्य सत
उत्पत्तिस्तथा विशेषानाकलनात् ज्ञानैकशरीरादसतो ज्ञानैकशरी-
रस्य सतोऽप्युत्पत्तिरप्रतिबद्धेति किमसामज्जस्य ब्रुवती कथमसतः
सज्जायेतेति कथं कथं तारपुरस्सर श्रुतिरभिदध्यात् । ज्ञान चेत्स्वा
त्मोपदेशनसमये स्वात्मनि स्वयं प्रमाणीभवति तर्हि विषयसत्त्वेऽपि
तदेव प्रमाणं न हि घटाद्योन्मीलित चक्षुः पटं न हि पश्यतीति
न्यायेन स्वात्मानं प्रमिमाणं ज्ञानं विषये न प्रमाणमिति प्रामाणिकः
समाधयेदपि । विशेषश्चाचक्ष्यो दृष्टिश्चिष्टादिना वेदान्तसिद्धान्तमु-
क्तावलीकृता । मतनिराकरणावसरे पराक्रम्य निराकरिष्यते । तत्सिद्ध
कथमसतः सज्जायेतेति श्रुतिः । नासतोऽदृष्टत्वादिति ब्रह्मसूत्रं च
जगदपरमाऽर्थिकत्ववादिमतसाधारण्येन दृष्टिश्चिष्टादिनिराकर-
णपरे इति प्रव्यक्तमुपपादितं भवति ।

परमप्रकृतमनुसराम*—तस्माद्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽनतिरि-
क्तत्वे वा शुद्धस्य निवर्तकत्वाङ्गीकारे वा कथंचिदपि न निवृत्त्युप-
पत्तिरिति न किञ्चिदेतत् ।

य*दपि केचिदत्यन्तार्वाङ्मयो ऽप्येव विषये निर्विषयस्यापि सर्पस्य
फटाटोपो भयङ्कर इति न्यायं नाटयन्त इव महतो पूर्वपक्षोत्तरपक्षस्व-
रूपा मायामयीमारमटीमारध्वज्या या यद्विषयकप्रमा सा स्वसमानविषय
का ज्ञान—तत्प्रयुक्ताधिकरणकालपूर्वत्वाधिकरणव्यवृत्तिरिति व्याप्रे
शुभ्यादिप्रमास्थले दृष्टत्वादात्मप्रमाऽपि तथेति प्रमात्वस्यैवाक्तव्या ।

वस्तुतस्तु विरोधस्यैककालावच्छेदेन एकदेशवृत्तित्वलक्ष-
णतया विरोधित्वेन भानस्य च ज्ञानविरोधिताया तन्त्रतया विरो-
धिताऽवच्छेदकरूपेण भानं भवत्येवेति तम् अत एव प्रतियोग्युपलम्भ
इव साध्यव्यापकाभावोपलम्भे साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भे वा जाते-
ऽपि विरोधित्वेनाज्ञानदशाया न तस्य स्वविपरीतधीविरोधित्वं,
विरोधित्वं तु वस्तुतोऽविरोधिनाऽपि विरोधित्वेन भातस्य यथा
पापाणमयो न वह्निमानिति ज्ञानविशिष्टस्य पर्वतश्च पापाणमय
इति ज्ञानस्य पर्वतोवह्निमानिति धीविरोधित्वमेव च विरोधितायाः
सप्रकारकज्ञाननेयस्यान्निष्कारक चरमवृत्त्यात्मक ज्ञान कथं विरु-
द्ध्याद् ब्रह्माज्ञानेन ।

किं च समानविषयकत्वभावेण विरोधित्वे घटवद् भूतल-
मिति धियं प्रति घटाभाववद् भूतलमिति निश्चयस्येव घटभूत-
ल-संयोगाभावविषयक विशकलितमपि ज्ञान विरोधि स्यादिति
तद्भाषितरूपेण विरोधिताया वक्तव्यत्वादतादृशरूपायाश्चरमवृत्तेः
कीदृशी विरोधिता । यदापि घटोऽवृत्तिरिति धियं प्रति घटो वृत्ति-
रिति निश्चयस्येव घटवानिति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्यापि विरो-
धिता दृष्टा तथाऽपि निष्कारकज्ञानस्य विरोधिताया अदृष्ट्या-
न्निष्कारिका चरमा वृत्तिर्जगदुच्छिन्नादिति चिन्मते अलोका-
मान्यस्य बुद्धिधिलासितम् । यदि तु तेजसस्तिमिरेणैव ज्ञानस्याप्यज्ञा-
नेन स्यामाविको विरोध इति निष्कारक सद्यपि तदुद्यदेव ज्ञानमज्ञा-
नमपहन्यादिति न किञ्चिदेतदित्युच्यते तर्हि प्रकृते अज्ञानपदेन ज्ञाना-
भावे न विवक्ष्यते किन्तु ज्ञानविरोधि किञ्चिदनिर्वाच्य विपरीतज्ञानमेष
वाच्यमेष त्व तादृशविपरीतबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शास्त्रजन्यज्ञानस्य
चरमवृत्त्यात्मकस्य अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिनत्वेनेव विरोधिता

यत्तव्या न च तत्संभवति बाध्यस्येव ज्ञानस्य बाधकत्वेनाभिमतस्यापि
ज्ञानस्याविद्यात्मकदोषजन्यत्वस्यावश्यकत्वेन तस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।

न च चरमवृत्तिधर्मिकाग्रामाख्यज्ञानसामयीदोलंभ्यसंभावना-
ऽपि ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं मिथ्येत्यद्वैतबुद्धिद्वारभूततादृशज्ञानस्याद्वैत-
निश्चयनान्तरीयकतया अग्रामाख्यज्ञानसामय्याः सर्वदा सेलभ्यात् ।
अथाध्यायविषयकत्वाच्चरमवृत्तेराग्रामाख्यज्ञानानास्कन्दितत्वप्रत्याशा-
ऽपि पुनर्दुराशेषः ।

ब्रह्मातिरिक्तसकलप्रपञ्चस्य दोषजन्यत्वेन ज्ञानमात्रस्याग्रा-
माख्यज्ञानास्कन्दिततया अथाध्यायविषयकत्वस्येव दुष्येद्वत्वात् ।
किंच अथाध्यायविषयकत्वेनाग्रामाख्यज्ञानानास्कन्दितत्वमग्रामाख्य-
ज्ञानानास्कन्दितत्वेन साधाध्यायविषयकत्वमित्यन्योन्याश्रयोऽपि ।
किंच स्यदुपपत्तेः विद्यमानमथाध्यायविषयकत्वं नेष्युञ्जीतेति चरम-
वृत्तिरबाधितार्थविषयिणीत्याकारकज्ञानस्येवोपयोगिता याच्या तच्च
साधाध्यायविषयकत्वेनाथाध्यायविषयकत्वसाधने साध्याविशेषः ।
चरमवृत्तिधर्मिकाथाध्यायविषयकत्वप्रकारकप्रत्यक्षं तु ॥ संभवति
ज्ञानप्रत्यक्षस्य ज्ञानविषयीभूतार्थप्रत्यक्षपुरःसरतया चरमवृत्तेः पूर्वं
तादृशप्रत्यक्षसामयीसंघटने अधिष्ठानसाक्षात्कारेणाज्ञाननिवृत्तौ चर-
मवृत्तेः स्यपमुदेतुमशक्यत्वात् । नापि प्रमाणान्तरेण तादृशज्ञान-
संभव इति कथं चरमवृत्तेर्जगद्बाधकत्वाभिधानम् । किंच ज्ञाना-
ज्ञानयोर्विरोधित्वे विरोधितापच्छेदकफुल्लौ प्रमात्यस्य प्रविष्टतया
किं तत्प्रमात्यं चरमवृत्तापिति विधेयनीयं न च तद्गुणजन्यत्वं
बाध्यत्वेनाभिमतानामपि ज्ञानव्यक्तीनां व्ययद्वाराविसंधादेन गुण-
जन्यत्वस्यावश्यकत्वेन प्रतिबन्धकतापच्छेदके विशेषानिरूपणात् ।
नापि दोषजन्यत्वं पूर्वात्करीत्या चरमवृत्तेरपि दोषजन्यत्वात् ।

नाप्यनागन्तुकत्वागन्तुकत्वामपि दोषे विशेषे निधारयितुं पार्यते
विशेषव्यवस्थापकज्ञानस्य स्वयमप्रामाणिकत्वेन व्यवस्थापकत्वानु-
पपत्तेः । अनागन्तुकाविद्यात्मकदोषस्यापि देहात्मबुद्धिजनकत्वेन
ज्ञानाप्रामाण्यव्यवस्थापकताया आवश्यकत्वाच्च । नाप्यबाध्यार्थ-
विषयकत्वं प्रमात्वं तथा सति लौकिकव्यवहारमात्रोच्छेदप्रस-
ङ्गात् । सर्वव्यवहाराणां लौकिकवैदिकानां भवन्मते दोषजन्य-
तया ज्ञानमात्रेऽनाश्वासप्रसङ्गेन तथा शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् ।
अबाध्यार्थविषयकतायाः पूर्वोपदर्शितरीत्या दुर्बलत्वाच्च । नाप्यात्म-
विषयकत्वं तत् त्वन्मते ज्ञानमात्रस्यात्मविषयकत्वेन तस्याव्याव-
र्तकत्वात् । नापि शुद्धात्मविषयकत्वं प्रमात्वं वक्ष्यमाणरीत्या ज्ञान-
मात्रस्यात्मस्वात्मावगाहितया शुद्धात्मविषयकतायाः कथमप्यसंभ-
वात् । न च विकालाबाध्यार्थविषयकत्वरूपमपि तत् तस्यासर्वज्ञ-
दुर्बलज्ञानत्वात् तस्मान्मनोरथमात्रमिदं ज्ञानदुर्बलानां चरमवृत्तेर्ज-
गदुच्छेदकत्वाभिधानमिति किमु भूरि भाषितेन ।

यश्च घटादिविषयकोदासीनवृत्त्यपेक्षया ब्रह्मविषयिण्याश्चर-
मवृत्तेर्ब्रह्मविषयकत्वाविशेषेऽपि सायच्छिन्नचिद्रूपयकत्व-निरयच्छि-
न्नचिद्विषयकत्वलक्षण एव विशेषस्तत एव च विशेषाद् घटादिविषयि-
ण्यपि वृत्तिर्घटादयश्छिन्नचिद्विषयिणी भवन्त्यपि घटादिकं नेत्सा-
दयति तस्या अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काररूपत्वाभावात् । चरमा तु
वृत्तिरधिष्ठानसाक्षात्काररूपत्वाज्जगदुन्मूलयन्त्येवोदयमासेदुपीति
तस्याः सुघटमेव जगदुन्मूलनत्वमिति पक्षः सोऽसौ शाल्मलि*
फलकल्प एव वक्ष्यमाणकल्पेषु कस्मिन्नपि कल्पे भवत आत्मभावा-

* हेमर इति शब्दे प्रसिद्धं कर्म तस्य रूपमतीव शोभनमिति रूपमुद्रा-
पक्षयो भवति तुमिच्छन्तः कतयतचभूयापास विद्यततुपकास्तत्र कने केवनें तूनमु
पमभय वन्त्यपयमा भवन्ति तदुदितयर्थः ।

सम्भवात् तथा हि चरमा वृत्तिर्जगदुत्साद्यात्मानं लेभे उत जगदुत्सा-
दयन्ती आत्मानमासेदुषी । आहोस्विदुत्पद्य जगद्वहनहेतुः । किं
या जगदुत्सादनस्वभावैव सेति वक्तव्यं, तत्र न प्रथमः चरमवृत्त्यु-
त्पत्तेः पूर्वे जगदुत्सादकारणासम्भवात् । तथाऽभ्युपगमे वा जग-
दन्तर्गतायाश्चरमवृत्तेरेवानुत्पादप्रसङ्गाद् भयताऽपि तथाऽनङ्गीका-
राच्च । नापि द्वितीयः कल्पः चरमज्ञानव्यक्तेर्जगदुत्सादनकार-
णत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधित्वादेव वक्तव्यं विरोधित्वं च समान-
विषयकत्वेन । ॥ च तत्सम्भवि अज्ञानस्य शुद्धविषयकत्वाद्
ज्ञानस्य च स्वतः* प्रामाण्यशक्तिना मीमांसकानां वेदान्तिकानां
च स्वावगाहिताया अप्यावश्यकत्वेन अज्ञानकार्यभूतस्वात्माव-
गाहित्वेन अज्ञानतत्कार्याविषयकज्ञानस्यैव च विरोधित्वेन तस्य
तथाभावाविरहात् । न ह्युत्पद्यमानं ज्ञानं विषयांशे परोक्षं भवदपि
स्यात्मनि परोक्षं तथा सति सर्वव्यवहारोपश्रवप्रसङ्गात् । यथोक्तं
धर्मकीर्तिनाऽपि अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति, युक्तं
चेतदन्यथा ज्ञानस्य स्वात्मनाऽनयभातत्वे जिज्ञासोः पुरुषस्य
जानामि न वेति संशयो न जानामीति विषययो व्यातिरेकप्रमा
वोत्पद्येत न च तथोत्पद्यते । तस्मान्जिज्ञासितस्यातत्तत्तदज्ञानव्यति-
रेकप्रमाणमभायकूटेन व्याप्तेन व्यापकसिद्धिरिति मुद्रया स्वव्यापकं
जिज्ञासितस्य प्रमितत्वं सिद्धयति । ज्ञानस्याप्रमितत्वे तु जिज्ञास-
मानस्य ज्ञानविषय संशय-विषय-व्यातिरेकप्रमाः कथमिव स्यजन-
कसामयीसंवलने नोत्पद्येरन् । तदप्यगमङ्गीकरणीयं ज्ञानस्य स्व-

* इष्टादृक्कामयोद्यात्वनशुद्धमेव स्वतन्त्रमिति भावः ।

४ अपरमार्गसंप्रदाय-सामान्यतया किमर्थस्य ज्ञानकार्यस्य रूपं अज्ञानतत्त्वायैति-
 तदज्ञानमेव च अज्ञानविरोधि न च सामान्यतया स्तयेति सा धर्म्यं अविद्याकारणकारणं
 भवेदिति ।

कायत्वं तच्च स्वात्मनाऽनगमातत्ये कथं घटेन । न हि स्वात्मना-
ऽनगमातमपि अथ च स्वप्रकाशमिति सम्भवति । एवं च चरमा-
वृत्तिर्ब्रह्मविषयीकुर्वाणा स्वात्मानमप्यवभासयतीति तस्याः स्वात्म-
काञ्चानकार्यविषयकत्वेन अज्ञानतत्कार्याविषयकत्वविरहे कथं जग-
द्वाधकता घटेतीति सुज्ञानं विज्ञानात् ।

अज्ञानतत्कार्याविषयकज्ञानस्यापि विरोधित्वाङ्गीकारे तु
अहमज्ञं । अथ घट इत्यादिज्ञानानामपि जगद्वाधकताप्रसङ्ग इति
किमु भूरि भवितेन । “यतेन शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्यणा वृत्तिः ।
स्वस्येतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदयते । स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात् ।
एवं च नानुपहितस्य विषयता । वृत्त्युपरागोऽच सतयोपयुज्यते न तु
भास्यतया विषयकोटिप्रवेशेन”ति भामतीकल्पतरुकुटुक्तमपि निरस्त-
मवति, ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेन विषयस्येव स्वस्यापि प्रकाशनेन
चरमवृत्त्या ब्रह्मण इव घृतेरपि प्रकाशनेन अज्ञानकार्यवृत्तिविषय-
कतया ब्रह्माज्ञाननिरासकत्वासम्भवात् । यदि तु अज्ञानोपहितस्य
साक्षित्वेऽपि यथा नाज्ञानं साक्षिकोटी प्रविशति जडत्वात् किन्तु
साक्षात्करणीयकोटायेव । एवं वृत्त्युपहितस्य विषयत्वेऽपि वृत्तिर्न
विषयकोटी प्रविशति स्वस्याः स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किन्तु वृत्तिः
स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयतां सम्पादयतीति न कश्चिद्व्याप-
इत्युच्यते तर्हि ज्ञानं स्वात्मानं नावभासयतीति तस्य स्वप्रकाश-
त्यव्याघातः न हि प्रकाशयत्यादितरा काचन घटाविषयकज्ञानस्य
घटेऽपि विषयता । एवं च ज्ञानस्य प्रकाशनस्येय चेद्विषयता तर्हि
पूर्वोपदर्यितरीत्या प्रकाशनस्यविषयतावता विषयेष्वथ ज्ञानेऽप्यव-
र्जनीयेति अज्ञानस्योपाध्यविषयकत्वेन शुद्धब्रह्मविषयकतया ज्ञानस्य
च स्वात्मकोपाधिविषयकत्वे भति ब्रह्मविषयकत्वेनासमानविषय

कस्या न कृप्रप्रतिषेधप्रतिषेधरूपभावसम्भवः । तस्याज्ज्ञानाज्ञान-
योः साध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकत्वात्समानविषयकत्वं तेन
च ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्माज्ञाननाशकत्वमिति दुष्प्रत्यागामात्रमनेपुण्य-
निवन्धनम् । यदि तु घटवद् भूतलमिति धियं प्रति घटाभाववद्
भूतलं कुड्यं चेत्यधिकाव*गाहिज्ञानं यथा निवर्तकं तथा ब्रह्माज्ञा-
नस्य स्वात्मावगाहित्वेनाधिकावगाह्यापि ब्रह्मज्ञानं निवर्तकमिति
का वतिरित्युच्यते तदा सन् घट इत्यपि ज्ञानं जगन्निवर्तयेत्-
स्यापि सद्विषयकत्वेन ब्रह्मविषयकत्वात् । अत एव तु अज्ञा-
न-तत्कार्यविषयकमेव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति निर्विशेषाद्वैतवि-
द्वान्तः । यदि पुन शब्दादध्यपरोक्षवादिना वाक्यसमुत्पादपरोक्ष-
धीरज्ञाननिवर्तिका शब्दबोधे च शब्दानुपस्थितामाननियमेन
वृत्त्युपस्थापकपदविरहाद्वृत्तिर्नाशभाषितुमर्हतीति दूरे तर्ह्यनभिद्यो-
भवान् मीमांसकमणितोनां स्वसिद्धान्तस्य चेत्येव वक्तव्यमस्माभि-
र्यतः प्राये व्ययहारे मीमांसकनयानुवर्तिनो भवन्तस्ते च ज्ञानानां
स्वतः प्रामाण्यमामनन्ति ततश्च ज्ञानज्ञानेन ज्ञानप्रामाण्यावगमनि-
यमात्प्रामाण्यस्य च ज्ञानज्ञाननेयत्वात् ज्ञानं विषयस्येव स्वात्म-
नोऽपि प्रकाशकमिति पदानुपस्थितस्यापि स्वस्य ज्ञानसामान्य-
साम्येव भाषितत्वात् पदानुपस्थितिरपेक्ष्यते तत्साधु समर्थितं
ज्ञानाज्ञानयोरसमानविषयकत्वात् निवर्त्यनिवर्तकरूप इति ।

कथंचिदपि समानविषयकत्वनिर्वाहे वा श्रुतिसमुत्पत्त्याक्षार्य-
बुद्धेरविद्यात्मकदोषप्रभवत्वादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितात्वेन नाज्ञान-
निवर्तकत्वं, तत एव च न जगन्निवर्तकत्वमिति व्यक्तमेव ।

* यद्यप्यधिकावगाहित्वेन न वतिरित्युच्यते तथाप्यधिकं तु न सद्यो निरिति
न्यायेनाधिकावगाहित्वेनापि तदप्रगाहित्वात्प्रतिषेधकमेति भावः ।

उत्पद्यं चरमा घृतिर्जगद्गहनहेतुरिति तृतीयकल्पोऽपि न
 युज्यते पूर्वोक्तदोषानुपज्ञात् । अक्षयमायद्रूपगणयासाञ्च तथा हि चरमा
 घृतिर्न निर्विशेषज्ञानस्वरूपा ब्रह्मस्वरूपविश्रान्तस्य तथाविधज्ञान-
 स्याज्ञानावकाशप्रदस्य तेन विरोधासंभवादित्यसकृद्रूपपादितत्वात् ।
 ज्ञानान्तरस्य निवर्तकत्वे तज्ज्ञानमपि घ्रातृचेयाद्यनुबन्धितया चिह्न-
 पकमिति तदपि निवर्त्यान्तर्गतमिति तन्निवर्तकं वाच्यं तन्निवर्तक-
 मपि च ज्ञाने चिह्नपकमिति तस्यापि निवर्तकान्तरमित्यनवस्था ।
 निवर्तकत्वेनाभिमतज्ञानस्य चिह्नपकत्वविरहे तु निर्विशेषज्ञानस्व-
 रूपब्रह्मात्मन्येव पर्यवसानमित्यज्ञानाशयत्वेनाभिमतस्य ज्ञानस्या-
 ज्ञाननाशकत्वमापतितं तद्व्यासकृदेष्टादूढशाम । ब्रह्मातिरिक्तस्य
 कस्यचिदपि निर्विशेषस्वरूपत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा निर्वि-
 शेषब्रह्मद्वयमुक्तं स्यादिति सर्वथा सिद्धान्तच्युतिरिति व्यक्तमेव ।

जगदुत्सादनस्वभावेव सां चरमा घृतिरिति चरमपक्षोऽपि
 पुनरयुक्तः । तथा हि जगदुत्सादनेन तस्यास्तत्स्वभावात्वं तत्स्व-
 भावत्वेन च जगदुत्सादकारणत्वमिति परस्पराययात् । यद्यपि च
 चरमघृतेः स्वनाशे किमपि कारणं नेतुं भवतीति पक्षान्तरसमानमेव
 दूषणमिति कृतं पल्लवैः ।

यच्च द्वितीयकारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियोगित्वोपादान-
 नाशस्वरूपद्वयावच्छिन्नस्य स्वस्यैव स्वनाशकत्वामिधानं तत् पुनरत्य-
 न्तसाहसिकतामात्रं तथा हि यादृशरूपद्वयावच्छिन्नस्य तस्य प्रतियो-
 गिनोनाशकत्वं ब्रूये तादृशरूपद्वये द्वित्वजनिकाऽपेक्षा बुद्धिर्द्वये
 द्वयत्वनिष्ठा मिका बुद्धिश्च कथं नश्यत् । न हीतरापेक्षात्रुद्धीना-
 मिशाम्याश्चतुर्घटवनाशश्च युक्तं यत् तदानीं क्षणव्यनियामकोश-
 चीनामभावात् भावे वा तन्नाशकस्यैव पुनर्दोषाभ्यापातात् । इदमत्र

विधेचनीयं जगद्वाधजनिकायास्वामग्रहज्ञानव्यक्तेः स्वयंप्रमपि कल्प-
 तत्वात्तत्कल्पकदोषानुवृत्तिस्तत्काले आवश्यकी सोऽपि च दोषः
 कल्पितोऽथ तत्त्वत्पक्षवत्यकोऽप्येत्यनयस्थितानन्तकल्पनाव्यासक्त-
 चेतसो मुख्यमानस्य जन्तोर्न ब्रह्मज्ञानोदयसंभ्रमो ज्ञानानामयोगप-
 द्यात् । योगपदाङ्गीकारे च कार्यकारणभावे श्वासभयो न हि चर-
 मग्रहज्ञानव्यक्तिस्तत्कल्पिका च व्यक्तिरेककालीनाऽथ कारणरूपा-
 ऽपीत्यनुन्मतः संभावयेदपि । एवं चरमज्ञानव्यक्तेर्दोषजन्यतया-
 ऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वेनाऽज्ञाननियतकृत्वानुपपत्तिरपि । न हि
 दोषजन्यमप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमपि ज्ञानं स्वाधिपरीतज्ञानप्रतिबन्ध-
 कमिति युज्यते । यच्च दोषजन्यं ब्रह्मस्वरूपविश्रान्त ज्ञानं न तदज्ञा-
 नप्रथमक तस्याज्ञानभासकत्वेनाज्ञानावकाशप्रदत्वात् । यथोक्तम् आ-
 श्रयस्वविषयत्वभागिनी निर्वर्धभागचित्तिरेव केयला । पूर्वसिद्धतमसो हि
 पश्चिमेनाश्रयो भवति नापि गोचरः । इति । यदि त्वागन्तुकदोषज-
 न्यत्यमप्रामाण्यप्रयोजकं ब्रह्मज्ञानव्यक्तिस्तु नागन्तुकदोषजन्या तस्या
 अविद्यात्मकस्यास्तुदोषजन्यत्वादित्युच्यते तर्हि देहात्मबुद्धिरपि
 प्रामाणिकी स्यात्तस्या अप्यनागन्तुकाविद्यात्मकदोषप्रभवत्वात् । किंच
 हृत्पादाननाशपदेन चरमवृत्तिजनकाज्ञानातिरिक्तोपादाननाश एव
 वक्तव्योऽन्यथा तु चरमवृत्तिजनकाज्ञाननाशे चरमवृत्तिरेव कथमुद्दि-
 यात् । ततश्च भाषानामुद्यता सान्वयस्यभावत्वाच्चरमवृत्तिकाले
 स्वजनकाविद्याया ध्रियमाणत्वात्तद्वायः केन कथं किंस्वरूपश्चेति
 वक्तव्यं न च तद्वक्तुं शक्यमिति व्यक्तमेव तत्रतथास्माभिर्हृत्पादि-
 तम् । किंच पदार्थानां चणिकत्वनिराकरणायै स्वस्य स्वनाशकत्व-
 प्रमद्वाराणां च प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वोपादाननाशस्वरूपद्वयाव-
 च्छिन्नस्य नाशकताऽभ्युपगता भवता एवं चोपादाननाशो ब्रह्मात्मा

वा ब्रह्मभिन्नात्मा वेति वक्तव्यं ततोपादाननाशस्य ब्रह्मात्मकत्वे
 उक्ता एव दोषाः । ब्रह्मभिन्नात्मकत्वे ऽपि च ब्रह्मभिन्नात्मनस्तस्य
 प्रतियोगित्वस्योपादाननाशस्य च नाशः कथं केन कीदृशश्चेति
 पूर्ववदेव वक्तव्यं । न च तद्वक्तुं पारयसीति विवेचितमेव तत्रतत्र ।
 योऽपि धस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तेर्बृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डना-
 शकाशोऽवृत्तिमिवृत्तेरात्मरूपतया न सञ्जनखण्डनाशकाशोऽपीति
 सर्वमवदातमित्युपसंहारेऽद्वैतासिद्धिकृतां सोऽसौ पूर्वाक्तदोषानतिल-
 ह्वीति तत एवास्य निराकृतिः । तथा हि अविद्यानिवृत्तेर्बृत्तिरूपतया
 वृत्तिजनकसामग्री आत्ममनस्संयोगेन्द्रियमनःसंयोगविषयेन्द्रियसं-
 योगादिरूपा वृत्तिरूपाया अविद्यानिवृत्तेर्जनिकेति तस्याः सौलभ्येन
 नाविद्यानिवर्तकखण्डनं लब्धावसरं वृत्तिनिवृत्तिश्चात्मरूपेत्यात्मनः
 सिद्धरूपतया वृत्तिनिवृत्तिजनकखण्डनमप्ययुक्तमिति ताम्यर्गपरि-
 शुद्धिः कर्तव्या तत्रेदमवधेयम् । भवत्वविद्यानिवृत्तिर्बृत्तिरूपा भवतु
 च सा पुनरात्मरूपा वृत्तिनिवृत्तिः परं तु आत्मरूपायां चरमवृ-
 त्तिनिवृत्तेः सर्वदेव विद्यमानायां चरमवृत्तिः कथमिव लब्धपदेति
 सावधानेन भवता समाधेयम् । न हि प्रतियोगिनाशेऽनुवर्तमाने
 प्रतियोगी स्पन्दितुमप्यर्हति इतरथा तु नाश एव च कीदृशो यत
 स्मिन्ननुवर्तमानेऽपि प्रतियोगी यथापूर्वमवस्थितः ।

किंवाविद्यानिवृत्तिश्चेद् वृत्तिरूपा तर्हि वृत्तित्यादेश सा
 वृत्तिसामग्रीजन्येवेत्यवश्यमङ्गीकरणीयं वृत्तिसामग्री च पूर्वोक्तेव । एवं
 च यदेव नाशकं तदपि नाशमिति तत्केनापसार्यताम् । अपसरण
 मेव वा तस्य तत् कीदृशमित्यादिपूर्वोदितचोद्यानतिवृत्तिरेवेऽपि
 कल्प इति स्वप्नमूहनीयाः सर्वेऽपि दोषा इति कृतधियां सुधियां
 परामर्शोऽयमविद्यान्तः सुगुरोरपीति शम् ।

तदेवं जगन्निर्गतकानुपपत्तो निवृत्त्यनुपपत्तो च सुव्यवस्थितायां जगदिदमनन्तपरिणामभागपि प्रतिक्षणमुपचयापचयलक्षणविनक्षणस्थभावमपि दैनन्दिनप्रलय-प्राकृतप्रलय-महाप्रलयेषु ध्वंसमानमपि स्वकारणमप्येति न त्वेकान्तत उत्सीदति अयथापूर्वमुत्पद्यते वा । मिथ्यावादाभिमतरीत्या बाध्यते वा कल्पनेकशरीरमसदूपमेव वा तस्माज्जगन्मिथ्यात्वानुमापकतया तैस्तैरल्पधिष्येर्वादिभिरभ्युहितानि हेत्वाभासमाचोदाहरणस्वरूपाणि अल्पज्ञानां धीधर्षणानिन्यायप्रयोगस्वरूपाणि कुशलानां विनोदाय तदितरेषां तु बुद्धिसंयहाय सुसिद्धमायायादिसन्ध्येषु उद्धृत्य निराक्रियन्ते ।

तत्र चित्सुखा^१चायास्तु अयं षट् यततन्तुनिग्रास्यन्ताभाव-
प्रतियोगी अंशित्वादितरांशियत् । अत्र तन्तुषट्मुपादानपरं तेनोपादे-
यस्योपादाननिग्रास्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिच्छात्यसिद्धिः । न च
कार्यकारणयोरभेदेनाश्रयान्नितत्वभावासंभवात्सिद्धसाधनम् । कार्य-
स्यानाश्रितत्वेनान्याश्रितत्वेन चोपपत्तावयोरन्तरं चागङ्गनीयम् ।
कार्यकारणयोः सर्वथाऽभेदाङ्गीकारे कार्यकारणभावांसंभवात्कथमपि
भेदेऽभ्युपेय इति सिद्धसाधनानवसरात् । भाव्यरथान्तरं कार्यस्य
पटादेर्गगनादेरिवावृत्तित्वविरहादन्याश्रितत्वस्यापि च प्रत्यक्षपराह-

* प्रधानमन्त्रिणां ह्यप्येतादृशं प्रमाणं तर्कबलवत्तया प्रसिद्धा भवति
स्तुत्याद्यां इति ते एव प्रथमोक्तिविषयः ।

[illegible]

तत्वात् । यतस्तन्वाश्रितः पट इति वा एवो विशेषणीय इति
नार्थान्तरम् ।

न चेतत्संयोगिनि पटान्तरेऽशित्वरूपहेतोः सत्वात्तच्च चेत-
नन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वविरहाद् व्यभिचार इति वाच्यं
तत्समवेतस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमभ्युपगमस्तत्संयोगिन-
स्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयतया पक्षसमस्या
त्यक्ते पक्षसमे च व्यभिचारस्य कथकसंप्रदायानुरोधेनानुद्भाव्य
त्वात् । साध्याभावनिरूपयति हेतुसंदेहे हेतोर्निश्चये वा तस्य
दूषकत्वं न तु साध्यसंदेहयति पक्षे एतत्तानवच्छेदकधर्मशक्ति
संदिग्धसाध्यके धर्म्यन्तरे वा तस्यानुमितौ प्राचीनमतसिद्धपक्ष-
तामुद्रयाऽनुकूल्यादिति तत्त्वम् । नाप्यध्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरशङ्का
पट-तदभावयोरैकाधिकरणवृत्तित्वाभ्युपगमे विरोधकयाया अपि
जगत्पुच्छेदप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु संयोग-तदभावावपि नैकाधिक-
रणवृत्ती अथच्छेदकमेदेनैव तयोः समावेशाङ्गीकारात् ।

संयोग-तदभावयोरैकाधिकरण्याङ्गीकारे तु यतस्तन्तुत्वाय-
च्छिन्नशक्तित्वमत्यन्ताभावविशेषण देयम् । यतत्कालीनत्वविशेषण-
दानेन पटोत्पत्तिपूर्वकालीनं तन्तुशक्तिकपटाभावादाय नार्थान्त-
रम् । एवं च यत्कालावच्छेदेन यद्वेशावच्छेदेन येन रूपेण येन
सम्यन्धेन च यद्वस्तु यादिना सदित्युच्यते तत्कालावच्छेदेन
तद्वेशावच्छेदेन तेन रूपेण तेन संबन्धेन च तस्य वस्तुनोऽभावो
मिथ्यावादिभिरभ्युपगमते इति तु पर्यवसन्नतत्त्वम् । न चेतादृशमिथ्या-
त्वसाधने इह तन्तुषु पट इति प्रत्यक्षबाधस्तस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वा-

दिप्रत्यक्षयदंतात्त्विकतया विपरीतज्ञानजन्यत्वेन चाप्रामाण्यज्ञानास्क-
न्दिततयाऽबाधकत्वात् ।

व्यवहारस्य चातात्त्विकत्वेऽपि महमरीचिकागन्धर्वनगर
स्वाप्नप्रियाऽऽश्लेषतनुम्बनकटाक्षभूषेणादिवदेवोपपत्तेः ।

न हि सदित्येषोपभोगयोग्यमसतोऽपि तद्वदेव भोगहेतु-
त्वात् । मिथन्ते हि मिथ्याभोगिदृष्टाः । भोगिदृष्टा अपि चाज्ञातत-
त्वाः कदाचन नेपथ्यन्ते विषयेत्यभिज्ञानामन्वयव्यतिरेको
स्तः । न चान्यासमवेतस्य पृथिमतोऽशित्वमेततनुसमवेतत्वं
विनाऽनुपपन्नमिति हेतोर्विरुद्धतयाऽशित्वस्येततनुसमवेतत्वव्याप्य-
तयाऽशित्वेन कथमेततनुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्या-
त्वविद्धिरिति वाच्यम् । एततनुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽप्ये-
ततनुसमवेतत्वस्य सत्त्वेनाशित्वस्य साध्येनाविरोधात् । न ह्येत-
तनुवृत्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेततनुसमवेतत्वप्रयोजकं तथा
सति केषलान्वयिनो धर्मभावस्य सौप्रत्यवाच्यत्वादेरेततनुसमवेत-
त्वप्रसङ्गात् । किं त्वेतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वं वा सामयिसम-
धानकालीनतत्तद्वस्तुत्वभावविशेषो वा पटस्य तनुसमवेतत्वे प्रयो-
जक इति पटस्येततनुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तनुसमवे-
तत्वं न विरुद्धमिति न हेतोर्विरुद्धत्वशङ्काऽपि ।

अथापि पट एततनुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाव-
धान् एततन्व्यावृत्तत्वात् । व्यतिरेके पटान्तरत्वादिति सत्प्रतिपक्षः ।
एततनुवृत्तिर्नेऽपि पटस्येततनुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमहो-
कुर्वतो यस्तुजाते एततनुवृत्तिकाभावप्रतियोगित्वमस्तीति तस्य
केवलान्वयित्वेन तदभावाप्रसिद्धा कथमेततनुवृत्तिकाभावप्रति-
योगित्वाभावसाधनमिति तु नाशङ्कनीयम् । एततनुनिष्ठात्यन्ता-

भाषप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि संसर्गाभाषप्रतियोगित्वव्याप्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टानुमानेन एतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाससिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वासिद्धेः ।

अत्राभाषप्रतियोगित्वव्याप्यत्वादित्युक्ते केवलान्वयिनि बाध्यत्वादेः भेदप्रतियोगित्वेन अभावप्रतियोगित्वाभावप्रदवृत्तित्वेन हेतुसत्त्वेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यासत्वाद् व्यभिचारवृत्तिस्तद्धारणाय अभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमपहाय संसर्गाभाषप्रतियोगित्वव्याप्यत्वानुधावनं, तच्च यदि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमात्रमुच्येत तदा अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वेन किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रसाधने सिद्धसाधनमिति संसर्गाभाषपर्यन्तानुधावनम् ।

घटादिवृत्तेराकाशात्यन्ताभावस्य संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वमपहादाकाशात्यन्ताभावस्य च केवलान्वयित्वेन किञ्चिन्निष्ठा*त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावाद् व्यभिचारस्तु न शङ्क्यः संसर्गाभाषप्रतियोगित्वानधिकरणे केवलान्वयिनि चेत्यादेः आकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् ।

यद्यं च पूर्वोक्तं मिथ्यात्वसाधकस्यापनानुमानम् अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषवान् एतत्तन्त्यारब्धत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षितमिति चेन्न यथेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तथेतत्तन्त्यारब्धत्वाभाष इति व्यतिरेकव्याप्रायेतन्निष्ठप्रागभाषप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन प्रतिरोधस्य हीनबलत्वात् । एतत्तन्त्यारब्धत्वाभाषव्यापकस्येतन्तुनिष्ठप्रागभाषाप्रतियोगित्वस्य पचायुतेः

* आकाशाभाषाभाषस्याकाशत्वकथनं तस्य बाधित्वेन किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाव इति सात्वयम् ।

पक्षवृत्तितया संदिह्यमानेतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापक-
त्वात् । एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशि
त्वादिति स्थापनायामेतत्तन्त्यनारब्धत्वमपि नोपाधिः । उपाधिव्य-
तिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने एतन्निष्ठागभावाप्रतियोगित्वस्योपा-
धित्वाच्च ह्युपाधिर्हेत्वामासानामिष स्वयं दूषकः किन्तु दोषोच्चायक-
तया दोषोच्चयने च सोपाधिकत्वाच्च स दोषः । एवं चेह स्थापनानु-
मानस्य निर्दोषतया सर्वेष्टसिद्धिः । पूर्वोक्तरीत्या प्रतिरोधे ऽपि च
हीनबल इति तेन सत्प्रतिपक्षत्वमप्यनाशङ्कनीयमिति वादिना-
ऽभिमन्यन्ते ॥

सहस्रतन्तुकपटस्य तन्तुसहस्रारब्धस्यापि संयोगाव्याप्यवृत्ति-
तात्वादमते पटघटकादिमदशतन्त्यवच्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वेऽपि एतत्तन्त्यारब्धत्वसत्त्वादेतत्तन्त्यारब्धत्वमेतत्तन्तुनि-
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावव्यभिचारोत्पि हेतुरकिञ्चित्करः ।
अत एव यचेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तचेतत्तन्त्यनारब्ध-
त्वमिति न साध्यव्यापकताग्रहेऽपि तत्रैव व्यभिचारादिति सर्वम-
नययमिति स्वमतावेशवैवश्यमापादभिमन्यन्ते ।

तदेतदनधिगतसर्कसत्त्वधीधर्षणं कुतर्काहम्बरिकौतुकमात्रं
तथा हि अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वादिति
स्थापनानुमाने सिपाधिमिषितं यदेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
तदादि सामान्यतोषिवद्यते तदा सिद्धसाधनं जगत्सत्प्रत्ययादिनाऽपि
पटे पटघटकेतत्तन्तुनिष्ठोदासीनसंयोगस्यरूपादिसंबन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभ्युपगमात् । यदि एतत्तन्तुनिष्ठ-
समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते

तदा विरुद्धो हेतुर्न हि एतत्तन्त्वन्यासमवेतस्यांशित्वमेतन्तुसमवेतत्वं
विना संभवति । न चेतन्तुषु पटः समवेयादपि भवेदपि चेतन्तु-
निष्ठसम*वायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियोगीत्य-
धिकूलकरणः संभावयेदपि । यद्यपि सामान्यत एतन्निष्ठात्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं माभूतस्य† वाचात्वादिरूपके-
वलान्वयिधर्मसाधारण्येन वाचात्वादीनामपि एतत्तन्तुसमवेतत्वापत्तेः

किं त्वेतन्निष्ठसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं, न च समवायेनैतत्तन्तु-
ष्ववृत्तेरेतत्तन्तुसमवेतत्वसंभवोऽन्यथा लोकव्यवहारोपप्रवृत्तसङ्गात् ।
न हि पटार्थो पटमेतत्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनं जानीयादपि
व्याप्तिर्येतां च तेभ्येव तन्तुत्विति वक्तुं शक्यते स्वक्रियाव्याप्ति-
प्रसङ्गात् ।

यथाहुः तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्कमाने स्वक्रियाव्या-
घातो न भवतीति । यदि तु पटस्येतत्तन्तुसमवेतत्वेन एतत्तन्तुवृ-
त्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमेतत्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्वेन चेतत्तन्तुसमवेतत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरिति नैतत्तन्तुसमवे-
तत्वे एतत्तन्तुवृत्तिकसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभा-
वाप्रतियोगित्वं हेतुः किं त्वेतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वादिकं किंचि-
दन्यदेवेत्युच्यते तदा एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वमेतत्पटे एव
नान्यचेति व्यपस्थायां किं कारणमित्येष पर्यनुयोगः सायसरो
भवति । एवं चेतत्तन्तुसमवेतत्वे एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वं हेतुः ।

* अत्र प्रत्ययपठे कारणतासंख्येयकर्मवन्तात्वेनाभिमतसंबन्धपरमिति चादि-
प्रतिधादिनोस्तद्वन्नोकारेण च किंचिच्छ्रुतमिति वृत्तम् ।

† सामान्यत एतन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य ।

एतन्निष्प्रमाणभावप्रतियोगित्वे च एतत्तन्तुसमवेतत्वमिति त्वन्मतेऽपि
 तदवश्यः परस्पराययः । यदि त्वेननिष्प्रमाणभावप्रतियोगित्वं षट्स्य
 नैतत्तन्तुसमवेतत्वप्रयोजकं किन्तु षट्स्य स्वभावविशेषो, नापि षटे
 एतत्तन्तुनिवृत्तिसमवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वं
 प्रमाणाभावेन समवायानङ्गीकारात् । किन्तु एतत्तन्तुपादानकत्वं,
 तत्तद्वच षट् एतत्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोग्यपि अद्याप्येतत्तन्तु-
 पादानक इति नाशित्वहेतो विरुद्धत्वशङ्कासंभवेऽपीत्युच्यते तदा
 एतत्तन्तुपादानकत्वमप्येतत्तन्तुसंबन्धं विना षटे नोपपन्नमिति
 एतत्तन्तुपादानकस्य षट्स्य एतत्तन्तुसु संबन्धोऽवश्यमभ्युपेयः ।
 एवं च येन संबन्धविशेषेण तन्तुसु षटः संबन्धस्तेनेव संबन्धेन
 षटेऽशित्वव्यवहारोऽपि धत्तव्यस्तेनेव च संबन्धविशेषेण पुनस्तन्तुवृ-
 त्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य षट्स्य मिथ्यात्वव्यवहारनिर्वा-
 हकमन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । एवं चाशितानियामकसंबन्धेन तन्तुवृत्तिका-
 त्यन्ताभावप्रतियोगी चैष्यटस्तर्हि तस्याशितेवासिद्धा । न हि षटस्तत्र
 तेनेव संबन्धविशेषेण वर्तते न वर्तते चैत्युभयमवकल्पते अद्याप्यवृत्ति-
 पदार्थानिरिक्तस्य ते भावाभावसमावेशस्यानुन्मतेऽङ्गीकर्तुमशक्यत्वात्
 अशितायां तदुपादानकत्वदुपतायास्त्वयाऽप्यङ्गीकृतत्वात्तदुपादान-
 कत्वस्य च तदुपादानसंबन्धनान्तरीयकतया उपादेयस्योपादानसं-
 सर्गिताऽऽवश्यकीति कथं तदुपादानसंघट्टं सदप्युपादेयमुपादाननि-
 ष्टेऽपादानतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रतियो-
 गीति संभाव्येत । यदि तूपादानोपादेययोः कल्पिततादात्म्यादिः

* अस्मादतिरिक्तवस्तुतात्पर्यं नित्यत्वानङ्गीकारेण नित्यत्वषट्समवेतत्वमभ्यु-
 पेयमिति भावः ।

+ अनेन षट्स्य कल्पितत्वे असंघट्टत्वाविशेषात् सद्ये सर्वेषां कल्पितत्वव्यवस्थाप्रसङ्ग-
 इति भावः ।

संबन्ध इत्युपादानसंबन्धं सदप्युपादेयमुपादाननिष्ठात्यन्ताभावस्य
 वस्तुतः प्रतियोगीति किमयुक्तमित्युच्यते तदा संबन्धस्य काल्प-
 निकतामप्रसाध्य संबन्धस्य कान्पनिकत्वं कथमिति कथय । यदि तु
 काल्पनिकत्वाकाल्पनिकत्वादासीन्येन उपादेयमुत्पद्यमानमुपादानसं-
 बन्धमुत्पद्यते इत्येव नियमो रक्षणीयस्तथा चोपादानोपादेयसंबन्धे
 काल्पनिकत्वस्येव अकाल्पनिकत्वस्याप्यनपेक्षणीयतया संबन्धता-
 मात्रेण कार्यकारणभाषनिर्वाहे मिथ्यात्वानुमानैः श्रुति-तदनुकूल-
 तर्कैश्च संबन्धोऽयं मिदुःखं काल्पनिक एव पर्यवसास्यति । न
 चेतावता अकाल्पनिकत्वेन कार्यकारणभाषमाद्वियामहे । यथोक्तं
 खण्डनकारैरपरैस्तत्सजातीयविषये । पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे
 तुल्य एव नै । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथेति । एवं
 च मिथ्यात्वानुमानात्पूर्वमकाल्पनिकत्वस्येव काल्पनिकत्वस्याप्य-
 समर्थनीयतया अकाल्पनिकसंबन्धेन यमये त्वं साधयसि तमेवाये
 काल्पनिकत्वाकाल्पनिकत्वादासीन्येन समर्थयामहे इत्याकिचिदिदं
 मानोरथिकयादिनिषेधमिति प्रविश्याभिधत्से तर्हि काल्पनिकः
 संसर्ग इति ब्रुवाणोभयान् संसर्गस्य दोषजन्यकल्पनेकशरीरत्वमभि-
 मन्यते उत दोषजन्यकल्पनाशरीरत्वमिति भवतु तत्र प्रथमे
 कल्पनाया दोषजन्यत्वे शाश्वतिकत्वेन संसर्गस्य नित्यत्वप्रसङ्ग
 इति वृद्धिमिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः । दोषजन्यत्वे तु स
 दोषः कान्पनिकोऽथ अकान्पनिक इति विवेचनीयं, तत्र काल्पनि-
 कत्वेऽनयस्याप्रसङ्गो व्यक्त एव । न चेयमनवस्था न मूलवृत्तिकरीति
 नानघोशहेति धाद्यम् अविधानवस्थाया मूलवृत्तिकारित्वेनानय-
 सहसहेतुतया दोषतायाः पूर्वमेवास्माभिः सम्यगुपपादितत्वात्
 कल्पनाजनकदोषस्याकान्पनिकत्वे तु सर्वथाऽद्वयपादभङ्ग इति

नाविधि*कसंभर्गणांशितां व्यवस्थाप्य यस्तुत उपादेयस्योपादाननिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनुमाय जगन्मिथ्यात्वसाधने प्रभवसीति परी-
क्षका एवेह साक्षिणः । किंच भावाभावो यदि न विरुध्येतां तर्हि
पटस्य तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि न किंचित् क्षणमिति
किं तेन ते साधितं स्यादिति त्वमपि ज्ञातुं प्रारयसि । इत्थं शि-
त्यरूपे हेतुर्विरुद्धेऽयथा स्वयमसिद्ध इति न पाणिपिधानम् ।

यच्च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववान्
एतत्तन्तुवृत्तिकात्वादिति हेतौ व्यतिरेके एतन्निष्ठागभावप्रतियोगि-
त्वमुपाधिरिति प्रकृतहेतौर्नैर्घत्येन स्थापनानुमानं न सत्प्रतिपक्षितं
नापि स्थापनानुमाने एतत्तन्तुवृत्तिकात्वमुपाधिः । उपाधिव्यतिरेकेण
साध्यव्यतिरेकसाधने एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन त-
स्याद्वयकत्वादित्यभिहितं तदपि मन्दधियां चक्षुर्धूलिनिक्षेपमात्रं
तथा हि प्रागभावस्येतन्निष्ठत्वे हि एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्व
मुपाधिरिति वाच्यं न चैतत्संभवति अयं प्रागभाव एतन्निष्ठा-
त्याभावप्रतियोगी प्रागभावत्वात्प्रागभावान्तरवदिति स्वदुक्करीत्येव
एतत्प्रागभावस्येतन्निष्ठत्वविरहेण एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वस्यो-
पाधित्वाभिधानानुपपत्तेः । किंच सिद्धान्ते प्रागभावानङ्गीकारेण
एतन्निष्ठागभावप्रतियोगित्वस्योपाधित्वाभिधानं नान्यतरासिद्धं कि-
न्तुंभवयाद्यसिद्धमिति तदुपाध्यभिधानं परमहासास्पदं † विदुषाम् ।
एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठोपादानतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रति-

* अत्रत्यां विशेषस्तु वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावलीकृतां मतनिराकरायामसं-
भिंपास्यते ।

† हेतुशक्तिरिति विरोधयोगान्तरस्यावर्गभाव इति भावः ।

‡ एतद्विच्छेदकप्रतियोगित्वं च यथा प्रकृते नोपाधिसत्ताया स्वयमुद्भूतां वि-
चक्षणाः ।

घर्तकविशेषणानवच्छिन्नतया एवेतरतुल्यताऽपीति मादृशमिदं सुनि-
 गूढं सुरक्षितमुपाध्युद्भावनवर्त्मं तिसर्वचोद्यानवतारः । अस्ति यचेत-
 नन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तचेतनन्तुसंसृष्टत्वाभावः । यचेतन-
 न्तुसंसृष्टत्वाभावस्तचेतनन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्युभयतो
 व्याप्तिगृहात् साध्योवाच्योः समव्याप्तिः । तत्तत्त्वायं षट् एतत्तन्तुनिष्ठा-
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावज्ञान् एतत्तन्तुसंसृष्टत्वादित्युपाध्यभावेन
 साध्यव्यतिरेकोन्नयनाच्च स्यापनानुमानप्रसरसंभवः । एतत्तन्तुसंसृष्टत्वं
 यद्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावव्यभिचारि स्यात्तर्हि एत-
 तन्तुजन्यमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कवतार इति न व्यभिचारित्वयद्वा-
 ऽपि । एतत्तन्तुसंसर्गे तु एतत्तन्तुजन्यत्वे एतत्तन्तुसंसर्गे यद्येतत्तन्तुस-
 मवहिताजन्यत्वे सत्येतन्तुसमवहिताजन्यः स्यादनुत्पन्न एव स्यादि-
 त्यनुकूलतर्कः सहाय इति किमेतेन तर्कयित्सु घृया चाग्निलापनेन ।

अथ षट् एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अग्नित्वादिति
 मिथ्यावादिनां स्यापनानुमाने तु नानुकूलतर्कवतार इति कीदृशं
 हेतोरव्यभिचारित्वमिति परिशीलितशास्त्रेण एव जानन्तु ।
 मिथ्यात्वबोधकागमात्मकानुकूलतर्कसाहाय्यसंभावनं तु गगनशि-
 रःस्फोटनादितमेव अनुमानधलादागमस्य तथार्थरूपने तथाऽऽ-
 गमार्थकचनेन चानुमानावतार इति परम्पराश्रयात् । यदि त्वनु-
 माननेरपेक्षेण तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गपट्टकानुपदलव्यञ्जनमने मिथ्या-
 त्वबोधस्य नानुमानाद्यपेक्षेति ब्रूवे हन्ता तर्हि प्रत्यक्षादिसकलप्रमाण-
 विरुद्धेऽर्थे तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गावतार एव कथं भवितेति । परिशो-
 लयतु भवानपि तदस्यतयेति ब्रूमः ।

विशेषपरवाच्यः श्रुतिप्रचनार्थविवेचनायां निरूपणीय इति
 विरमामो विस्तरमणात् ।

यदप्येतत्तन्तूपादानकान्यत्वस्य यच्चैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वं तच्चैतत्तन्तुवारब्धत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तावुपाधित्वेनो-
द्घातने तेन च अयं षट् एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-
भावाभाववान् एतत्तन्तूपादानकान्यत्वाभावादित्युपाध्यभावेन सा-
ध्याभावानुमानं ततश्च षटादेः सत्यत्वानुमाननिरसनं तदेतदपि
बालश्यामोहनमात्रम् । अचैतत्षट्भिन्नत्वस्योपाधित्वेन निरुक्तेऽप्य-
भावेन साध्याभावानुमानासंभवात् । स्थापनानुमाने एतत्तन्तुसं-
गृह्यत्वाभावस्योपाधित्वेन तस्य षटादेर्मिथ्यात्वासाधकत्वाच्च ।

किंच न तावदुपाध्यभावमात्रेण साध्याभावानुमानसंभवे न
यावदुपाध्यभावेऽनुपाधिकत्वादिनिर्णये हेत्वाभासस्याद्यनुपसृगताय-
हो वा प्रकृते च एतत्तन्तूपादानकान्यत्वाभावस्येतत्तन्तूपादानकत्वरूप-
तया एतत्तन्तूपादानकत्वेन एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभा-
वाभावरूपस्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य साधने हेतौ व्यर्थ-
विशेषणघटितत्वमप्यावश्यकं तथा हि यस्य मते अयं षटोऽपि एतत्त-
न्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी तन्मते एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वस्य केवलान्वयितया तत्साधने तन्तूपादानकत्वमात्रस्य हेतुत्वसं-
भवेऽधिकस्य वैयर्थ्यं न च तन्तूपादानकान्यत्वमात्रमुपाधिः एतत्त-
न्तुवारब्धत्वाभाववति षटान्तरे तन्तूपादानकत्वसत्त्वेन तन्तूपादान-
कान्यत्वरूपोपाधेः साध्याव्यापकत्वात् । नाप्येतदुपादानकान्यत्वम-
प्युपाधिरुपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने उपादानत्वातिरिक्तभागस्य
वैयर्थ्यात् । एतन्निष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वमप्युपाध्यभावेन सा-
ध्याभावोन्नयने व्यर्थविशेषणत्वादेव निरसनीयमिति तर्ककुशलानां वि-
नादः । तस्मादमीषां केषांचिदकुशलानामेतत्तन्तूपादानकान्यत्वस्यो-
पाधित्वेद्वायनमवहुश्रुतानां प्रतारणमात्रमिति सुस्पष्टं निरूपकाणाम् ।

घर्तकविशेषणानवच्छिन्नतया पक्षेतरतुल्यताऽपीति मादृशमिदं मुनि-
गूढं सुरक्षितमुपाध्युद्भावनवर्त्मं तिसर्वचोद्यानवतारः । अस्ति यथेत-
तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तथैतन्तुसंसृष्टत्वाभावः । यथैत-
न्तुसंसृष्टत्वाभावस्तथैतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्युभयतो
व्याप्तिग्रहात् साध्योपाध्योः समव्याप्तिः । तत्तद्व्याप्यं पट एतन्तुनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावशब्दं एतन्तुसंसृष्टत्वादित्युपाध्यभावेन
साध्यव्यातिरेकोन्नयनाच्च स्थापनानुमानप्रसरसंभवः । एतन्तुसंसृष्टत्वं
यद्येतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावव्याभिचारि स्यात्तर्हि एत-
तन्तुजन्यमेव न स्यादित्यनुकूलतर्कावतार इति न व्याभिचारित्वयद्वा-
ऽपि । एतन्तुसंसर्गं तु एतन्तुजन्यत्वे एतन्तुसंसर्गं यद्येतन्तुसं-
मवहिताजन्यत्वे सत्येतन्तुसमवहिताजन्यः स्यादनुत्पन्न एव स्यादि-
त्यनुकूलतर्कः सहाय इति किमेतेन तर्कवित्त्वं पृथग्व्याख्यालापनेन ।

अथ पट एतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अशित्वादिति
मिथ्यावादिनां स्थापनानुमाने तु नानुकूलतर्कावतार इति कीदृशे
हेतोरव्याभिचारित्वमिति परिशीलितशास्त्रमारा यश्च जानन्तु ।
मिथ्यात्वबोधकागमात्मकानुकूलतर्कसाहाय्यसंभाषनं तु गतनशि-
रःस्फोटनावितमेव अनुमानबलादागमस्य तद्व्याप्यकथनं तथाऽऽ-
गमार्थकथनेन चानुमानावतार इति परस्परश्रयात् । यदि त्वनु-
माननेरपेक्षेण तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गपटकानुयद्दलव्यञ्जन्यनैः मिथ्या-
त्वबोधस्य चानुमानाद्यपेक्षेति प्रूपे ह्यत्र तर्हि प्रत्यक्षादिमकलप्रमाण-
विरुद्धेऽपि तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गावतार एव कथं भवितेति । परिशी-
लयतु भवानपि तटस्थतयेति प्रमः ।

विशेषरक्षावत्यः श्रुतिवचनार्थविधेचनायां निरूपणीय इति
विरमामो विस्तरमणात् ।

इयं पक्षी न भवति स्त्रीत्वात् स्तन्यन्तरवदित्यनुमिमानस्य लोकद्व-
योच्छेद इति किन्तु इतोऽधिकं कष्टकरं शिष्टानाम् । यदि तु मन्त्र-
करणकसंस्कारधिरहान्नोदासीनयोपिदन्तरे पक्षीत्वव्यवहारापादन
संभवो, नापि परिणीतायां पक्षीत्वव्यवहारानापादनसंभवो वेषादि-
कमन्तरेष्व तस्योत्पादमानत्वादित्युच्यते तर्हि प्रत्यक्षत एवेतत्तन्तु-
पादानकोऽयं पट इति पटान्तराणामेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वोऽपि न तद्दृष्टान्तावष्टम्भेन एतत्पटस्याप्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वसाधनमित्यपि तुल्यमेव ।

एवं च पटान्तरस्य यदेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न
तदंशित्वेन किं त्वनेतदं*शित्वेन अनेतदंशित्वस्य चेतस्मिन् पटेऽ
सत्त्वादेव नेतत्पटे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यसि-
द्धिरित्यतिस्वच्छमच्छधियामित्यशित्वेनेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वसाधने साधु ते पुण्यपूरुषस्याद्वयनयनेपुण्यनाटनम् ॥

इदमत्र हृदयम् । सामान्यतोऽशित्वस्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वस्य ज्ञानेच्छादिसाधारण्यादंशित्वस्य च तदुपादानकत्वरू-
पस्य ज्ञानेच्छादिव्यावृत्ततया न तत्साधारणमंशित्वमिति ज्ञाने-
च्छादिवृत्त्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य किंचिदन्यदेव प्रयो-
जकमास्येयमन्यत्र चान्यदेवेति परम-गौरवमित्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ता-

* भवति ज्ञानेतदंशित्वं निवृत्तप्रयोजकतावदिति तस्य पटोऽसत्त्वाच्च साध्य
सिद्धिरिति भावः ।

† सर्वसाधारणं ब्रह्मभित्तत्वं तु नाशित्वं तथा सति ज्ञानेच्छादिषुपटोऽपि
इतराशीवेति दृष्टान्तसामञ्जस्यम् ।

कथं हि दृष्टान्तयोजनेऽपि वा ब्रह्मभित्तत्वेनेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वप्रयोजकत्वमसिद्धं न हि ब्रह्मभित्तमित्येव तथेति साध्यङ्गीकरोति । अङ्गीकारित-
व्यं वा पूर्वमित्यपि बोध्यम् ।

यथा चात्र प्रत्यनुमाने एतन्निष्ठागभावाप्रतियोगित्वं नेपा
धिस्तथाऽत्र स्वायसरे साधूपपादितमिति सर्वं चतुरस्रम् ।

अयमेतत्तन्तुनिष्ठत्वेनाभिमतोऽत्यन्ताभाव एतत्तन्वृत्तिः
अभाषत्वात् सताऽभाषवदित्यनुमानेन एतत्तन्तुनिष्ठाभावे एतत्त-
न्वृत्तित्वसाधनेन बाधितमपि स्थापनानुमानः न ह्येतत्तन्तुनिष्ठा-
भावे एतत्तन्वृत्तित्वज्ञानकाले पटे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वाभाषज्ञानकाल इव एतत्तन्तुनिष्ठत्वेनाभिमतभावे एतत्तन्वृत्-
तित्वज्ञानकालेऽपि एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वधीरुत्पत्तुम-
र्हति । न चानिर्वचनशब्दिना मम तदपि समतमिति वक्तुं शक्नोमि
निरुक्तानुमानेन स्थापनानुमानविषयापहारे स्थापनानुमानानुत्थानेन
पटमिथ्यात्वासिद्ध्या प्रतिज्ञोपरोधात् । एवं च भवदुपदर्शितगुणादि-
मिथ्यात्वानुमानेष्वपि सर्वेषु पूर्वोपदर्शितरीत्येषु विषयापहारस्य सुद-
र्शतया निरुक्तेषु विधिमिथ्यात्वानुमानमात्रमुच्छिन्नमिति फल्य जयो
व्ययतिष्ठतामिति सन्ति सन्त गय सावित्र ।

किंचैव सति अयं हेतुरेतत्प्रत्यनुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी
हेतुस्याद्वैत्यन्तरादिति स्थव्याघातकस्याज्जात्युत्तरमपीति सुमूल्य
धिप्रत्येकगम्यम् ।

किञ्चायं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अशित्यादि-
त्यशित्वरूपो हेतुर* प्रयोजकः । न ह्यंशीत्येषु स्यादादाननिष्ठात्यन्ता-
भावप्रतियोगी । उदासीनाश्वन्तराणां तु एतत्पटोपादाननिष्ठात्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वमुचितम्, ओदामोन्त्यादेव । न हि स्त्रीत्येषु भाषां व्यसा-
देरपि स्त्रीत्वादितरथा ॥ व्यसा भाषां भवति स्त्रीत्यात् परिणीतायत् ।

* प्रयोजकत्वं च न न्युनाधिकउपपत्तेरस्मिन् अत्यन्ततत्वेन विनापि भव
तस्मादप्रयोजकत्वादिति भावः ।

मेयुने ॥ इति स्मृत्या उद्वाह्यायामेव कन्यकायां वैवाहिकमन्त्रे लौकिका
लौकिकपदवीभावसमुत्पत्त्या स्वसरि नानुमानशतेनापि दुर्बलेन पदवीभा-
वोऽनुमातु शक्यः । शास्त्रेण तदीयविषयापहारात् । प्रकृते तु व्यव-
हारोपयिकं यदेतत्तन्तुनिष्ठत्वं पटे न तद् द्विष्यः । यच्च द्विष्यः
पारमार्थिकमेतत्तन्तुनिष्ठत्वं न तद्व्यवहारेऽपेक्ष्यते प्रतीयमानस्य
तात्कालिकस्येव व्यर्थहियमात्रत्वात्तस्य चानुमानेनानपाकरणीय-
त्वात् । अत्र एव तु । पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
विरोधादुपजीव्येन न बिभेति कदाचनेति खण्डनकृतां सगर्वमा-
स्तालनमिति ब्रूये आस्तर्हि युक्तिमार्गानभिज्ञः परमसंकीर्णधीः
प्राज्ञमन्यमना इत्येव प्रतिपन्नोऽसि । तथा हि पारमार्थिकमद्वैतमनु-
मित्सतो भवतोबाध-सत्प्रतिपक्षासिद्धिव्यभिचारादिदोषा व्यवहार-
मात्रं निघ्नन्तोऽकिंचित्करा इति तत्रतच्चानुमाने किं तदपाकरणमद्वे-
द्यमेव । न हि विभिन्नविषयकत्वे विरोधसभावनाऽपि । एव च बाधा-
दयोऽवतीर्णा निविघ्नं लौकिकव्यवहारं निघ्नन्तु नाम न तु ते पार-
यिष्यन्ति पटादेः पारमार्थिकेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानु-
मिताधिति तदुद्वासनप्रयत्ने अर्थान्तराप्रसङ्ग इति निगृहीतो भवान् ।

किञ्च तथा सत्युत्पत्तिकालावच्छिन्ना घटे । गुणवान्
पृथिवीत्वादित्यादौ बाधोऽवतीर्णो घटस्य व्यावहारिकं गुणवत्त्व
बाधमानोऽपि न तत्पारमार्थिकता विहन्तुमलमिति घटे पारमा-
र्थिकगन्धसाधने महदनिष्टं तथाप्येत । यदि तु हेतवः पारमार्थि-
कत्वसाधने न पर्याप्त इति ब्रूये हन्त तर्हि पटे एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वमपि तथामिमत् पारमार्थिकं हेतवः कथं साधयेयुरिति
समानं, यदि तु मिथ्यात्वबोधकश्रुत्यादिबलेनैव मिथ्यात्वानुमान
लौकिकव्यावहारिकं घटं सहमानमपि पारमार्थिकं न सहते इति तत्र

भाप्रतियोगित्यप्रयोषकं साधयतर्कानुपह्लादनेतदंशित्वं याच्यं तच्च
 घानेच्छादिसाधारणमिति अनेतदंशित्वस्येतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाष-
 प्रयोषकत्याभ्युपगमे अनेतदंशिताया एतत्पटेऽसत्यात्पटान्तरे घाने
 छादे। च साध्ययति सर्वत्र सत्यान्नेतत्पटस्येतत्तन्तुनिष्ठात्य
 न्ताभाषप्रतियोगित्यसिद्धिरिति स्यमिह बहुहनीयं विज्ञानमिति
 किं बहुना याचां विसर्गेण ।

यदि* तु पटे प्रात्यक्षिकव्यवहाराविसंशदेन प्रसञ्जितं यद्
 व्यावहारिकमेतत्तन्तुवृत्तित्वं तत्रापनेत्यतेऽनेनानुमानेन किन्तु व्यव-
 हारानौषधिकं पारमार्थिकमेतत्तन्तुवृत्तित्वमस्य एव ॥ इतरांशिनो-
 दृष्टान्ततया निदर्शनेन, न हि पटत्वाश्रये अनेतत्पटे कटाऽप्येतत्तन्तुवृ-
 त्तित्वं, नासीदस्ति भविष्यतीति चेकालिकात्यन्ताभाषस्य तत्र सत्यादेवं
 च दृष्टान्त इव दार्ष्टान्तिके एतत्पटेऽपि एतत्तन्तुनिष्ठाभावोऽनुमित्सितो
 न व्यावहारिकः किन्तु पारमार्थिक इति क्व नु दोषशङ्काप्रसङ्गेऽपि ।
 पक्षी-स्वप्नादिव्यवहारस्थले तु पक्षीत्वस्वप्नत्वयोस्तभयोरपि व्यावहा-
 रिकतया समानसत्ताकत्वेन स्वस्वविषयेऽनवकाशतया बलवत्त्वेन च
 स्वसा भागे भवति स्त्रीत्वात्परिणीतावदिति नाद्यान्यनुमानप्रसर-
 भवो येनैवं वयमुपालभ्येमहि अविद्याविलासलालसेन द्वैतिना देवा-
 नाम्निषेण । अत एव तु नरशिरःकपालं शुचिं प्राण्यङ्गत्वाज्जीवच्छ्रो-
 त्रियकरवदित्यादे। मलमूत्रपुरीषास्थिनिर्गतं ह्यशुचिं स्मृतम् । नारं
 स्पृष्ट्वास्थिं सस्नेहं सचेतो जनमाविशेत् । इति स्मृत्या नरशिरःकपाला-
 शुचित्वसमर्पणेन मृतशिरःशोचानुमानबाधवत्प्रकृते असपिण्डा च
 या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रयस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि

* यादिति सर्वथा निराकृतेऽपि स्त्रीपतर्ककार्कश्यमुच्यविषया पुनर्घातभूमि
 मारयति 'यदि त्विति' ।

च कतिपयतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपि न तावतन्तुवृत्ति-
काभावप्रतियोगीति कथं हेतोर्व्यभिचारित्वं ततश्च यथा एको न द्वयि-
ति प्रतीत्या प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छेदेन
न द्वित्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रकृतेऽपीति स्पष्टमदुष्टत्वं हेतोः ।

यतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपोपाध्यादिदोषस्तु पूर्वमेव
परासित इति निष्कण्टकः ग्रन्थाः ॥

एवमेव तु समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाव
यततन्तुनिष्ठः एतत्पटप्रतियोगिकाभावस्यासंयोगसंबन्धावच्छिन्नैत-
त्पटप्रतियोगिकाभाववदिति वादि*नामसमीक्ष्याभिधानमपि प्रत्यु-
च्यते । तथा हि सामान्यत एततन्तुनिष्ठत्वसाधने विदुसाधनं वादि-
नाऽपि एततन्तो कालिकसंबन्धेन समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रति-
योगिकाभावाभ्युपगमात् । स्वरूपेणेततन्तुवृत्तित्वसाधने तु समवाय-
संबन्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभावस्येततन्तो स्वरूपेण वृत्तित्वा-
त्त्वाद बाधः । न हि त्वयापि एततन्तो षट्समवायिनि व्यावहारिकः
समवायसंबन्धावच्छिन्नैतत्पटात्यन्ताभावोऽभ्युपेयते । तथा सति
व्यावहारसङ्कल्पसङ्गात् । अभ्युपेयते तु पारमार्थिकः समवायसंब-
न्धावच्छिन्नैतत्पटप्रतियोगिकाभाव एततन्तो स तु पारमार्थिको
ब्रह्मस्वरूपविश्रान्त इति न तस्य स्वरूपेण साध्यतावच्छेदकसंब-
न्धेनेततन्तुवृत्तित्वं न हि ब्रह्मापि निर्विशेषं क्वचिदपि केनापि
संबन्धेन वृत्तिमत् । तथा सति तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । यदि
तु कल्पितरूपेण मिथ्यात्वघटकाभावस्य स्वरूपेण वृत्तिमत्वमुच्यते
हन्त तर्हि कल्पितरूपेण प्रतियोगितदभावयोरैक्यं वृत्तिसामिच्छन्
कथं समन्साङ्ग्येयं प्रयत्नस्ये । न हि प्रतियोगितदभावे उभापि

पारमार्थिकाभावप्रतियोगित्वसिद्धावपि प्रकृते पारमार्थिकगन्धे प्रमा-
णानवतारात् श्रुत्यादिबिरोधाच्च पारमार्थिको गन्धो न साधयितुं
शक्यते इत्यवधाय वदसि हन्त तर्हि श्रुतीनामद्वैततात्पर्यकत्वादनु-
मानस्य पारिशेष्यादतात्त्विकार्थबोधकत्वं गन्धाद्यनुमितिस्थले,
तात्त्विकार्थबोधकत्वं च जगन्मिथ्यात्वानुमिताविति विवेकः । मिथ्या-
त्वानुमानसहकारेण च श्रुतेरद्वैततात्पर्यकत्वमित्यन्योन्याश्रय एव ।

एतेन “आपाततो यदिदमद्वययादिनीनामद्वैतमाकलित-
मर्थतया श्रुतीनाम् । तत्स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडिता-
दहह निर्वहते विचारादित्यभिदधतः खण्डनकृतोऽपि परास्ताः । न
ह्यापाततोऽद्वययादिश्रुतित्वात्पर्यकलनसंभावनाऽपि तावदस्ति निर्वे-
शेषब्रह्मवादे न यावन्मिथ्यात्वसाधकार्थापत्यानुमानादिसहकारेण
श्रुतित्वात्पर्यनिर्णयनान्तरीयकार्थापत्यनुमानादिविषयविशुद्धिसंभवः ।
श्रुतेः सर्वाभेदसमर्पकत्वं विरोध्यपसरणे विरोध्यपसरणं च सर्वा-
भेदसमर्पणफलकमत एव “पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।
विरोधादुपजीव्येन न विमेति कदाचन ॥ इति स्वयमेव खण्डन-
कारः श्रुतेः पारमार्थिकाद्वैतबोधकत्वेन विरोध्यपसरणमाह ।

एवं च पारमार्थिकाद्वैतपरत्वे विरोध्यपसरणं विरोध्यपसरणे तु
पारमार्थिकाद्वैतपरत्वमिति विस्पष्टमुक्तं भवति ॥

यदपि एतत्तन्त्वारब्धत्वरूपहेतोर्व्यभिचारित्वात् अयं पटः ।
एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषधानित्यसत्प्रतिपक्षितत्वा-
भिधानं स्थापनानुमानस्य तदेतदपि मन्दमनीषितमेव न ह्येतत्तन्तुप-
टेन पटोपादानभूताः कतिपये तन्तवः किन्तु येषु पटो व्यासज्यवर्तते
त एवेतत्तन्तुपटेन धर्तव्या न च तावन्तन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियो-
गी पटः किन्तु पटोपादानकतिपयतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगी तथा

च कतिपयतन्तुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपि न तावतन्तुवृत्ति-
काभावप्रतियोगीति कथं हेतोर्व्यभिचारित्वं ततश्च यथा एको न द्वावि-
ति प्रतीत्या प्रत्येकं द्वित्वावच्छिन्नभेदसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छेदेन
न द्वित्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रकृतेऽपीति स्पष्टमदुष्टत्वं हेतोः ।

यत्तन्निष्ठप्रागभाषाप्रतियोगित्वरूपोपाध्यादिदोषस्तु पूर्वमेव
पराक्षित इति निष्कण्टकः पन्थाः ॥

एवमेव ॥ समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाव
यततन्तुनिष्ठः यतत्पटप्रतियोगिकाभावस्यात्संयोगसंबन्धावच्छिन्नेत-
त्पटप्रतियोगिकाभाववादिति यादि*नामसमीक्ष्याभिधानमपि प्रत्यु-
च्यते । तथा हि सामान्यत एततन्तुनिष्ठत्वसाधने सिद्धसाधनं वादि-
नाऽपि यततन्तो कालिकसंबन्धेन समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रति-
योगिकाभावाभ्युपगमात् । स्वरूपेणेततन्तुवृत्तित्वसाधने तु समवाय-
संबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभावस्येततन्तो स्वरूपेण वृत्तित्वास-
त्त्वाद् बाधः । न हि त्वयापि यततन्तो पटसमवायिनि व्यावहारिकः
समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटात्यन्ताभावोऽभ्युपेयते । तथा सति
व्यावहारसङ्करप्रसङ्गात् । अभ्युपेयते तु पारमार्थिकः समवायसंब-
न्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभाव यततन्तो स तु पारमार्थिको
ब्रह्मस्वरूपविश्रान्त इति न तस्य स्वरूपेण साध्यतावच्छेदकसंब-
न्धेनेततन्तुवृत्तित्वं न हि ब्रह्मापि निर्विशेषं क्वचिदपि केनापि
संबन्धेन वृत्तिमत् । तथा सति तस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । यदि
तु कल्पितरूपेण मिथ्यात्वघटकाभावस्य स्वरूपेण वृत्तिमत्वमुच्यते
हन्त तर्हि कल्पितरूपेण प्रतियोगितदभावयोरैक्य वृत्तितामिच्छन्
कथं जगत्साङ्ख्याय प्रयतसे । न हि प्रतियोगितदभावो उभावपि

कल्पितो चेभावपि चेभय* च विरोधिताघटकसंबन्धेन वृत्तिमन्ता
विति कल्पयितुं शक्नोषि । तद्वश्य प्रतियोगितदभावयोर्द्वयोरेकः
पारमार्थिकोऽपरोव्यावहारिक इति त्वदभ्युहेतरीत्या तच्चाङ्गीकर-
णीयमापद्यते । न च तदपि तत्र चेमाय प्रतियोगिनिस्तान्विकत्वे
सिद्धान्तश्रुत्या तदभावस्येव तात्त्विकताऽऽस्येया तात्त्विकस्य च
तस्य ब्रह्मरूपतेव वक्तव्या न च ब्रह्म सर्वथा अवृत्तिक स्वहृदये
वृत्तिमदिति सामान्यमिति पूर्वमेवाभिहितमित्याक्षिपेदितम् ।

किञ्चानुमाने समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिताका-
त्यन्ताभावभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य स्वरूपेणैतत्तनुनिष्ठं यद्यपि तद्व्यापक-
त्वात् । एतत्पटप्रतियोगिकाभावत्व तु समवायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्र-
तियोगिकाभावेऽपि वर्तते न च तस्मिन् निर्विशेषादिनाऽपि समवा-
यसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभावभिन्नत्वमङ्गीक्रियते स्यात्स्मिन्
स्वभेदानङ्गीकारादिति साधनाध्यापकत्वमिति भवत्युपाधिरिति । न
च पक्षेतरौ नोपाधिरन्यथा प्रसिद्धसाध्यके पर्वतो यन्दिमानित्यादावपि
पर्वतेतरत्वमुपाधिरित्यनुमानमावमुच्छिद्येतेति वाच्यं बाधावतारै
वन्दिहनुष्यो द्रव्यत्वादित्यादौ वन्दीतरत्वस्योपाधितायाः सर्व
बाधाभितमत्वेन प्रकृतेऽपि बाधावताराविशेषेण पक्षेतरस्योपाधि-
तायां दोषानवकायात् । न च पटेऽवतीर्णः समवायसंबन्धावच्छि-
न्नेतत्पटात्यन्ताभावाभावरूपो बाधो व्यावहारिको न तात्त्विक इति
कथं पक्षेतरत्वमुपाधिर्भवेदिति । तर्हि वन्दिहनुष्यो द्रव्यत्वादि-
त्यादाववतीर्णोऽनुष्णत्वाभावरूप उष्णत्वविशान्तो बाधः पारमार्थिको

* प्रतियोगिमिति तदभाव तदभाववति च प्रतियोगीति भावः ।

‡ उपाधिनष्टये हि साध्यवतानिर्विशेषविशदीभूतधर्मित्यापकर्षं प्रविष्टं न तु
न तु सामान्यतः साध्यव्यापकत्वमित्युपाधिरुत्पत्तिरिति निगूढमद्वितम् ।

यदेवं तस्य वैजात्यसमुद्भावेन वैजात्येन प्रवृत्तोऽसि । तस्मादवि-
शेषात्प्रकृते समशायसंबन्धावच्छिन्नेतत्पटप्रतियोगिकाभावभिन्नत्वं भ-
वत्युपाधिरिति चित्सुखाचार्यानुमानसंजातीयं दूषितमदोऽद्वैतसिद्धि-
कृतामप्यनुमानमिति स्वस्थाः सुखमास्महे ।

एवं च अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी अंशित्वा
दिति स्थापनानुमाने एतत्तन्त्ववृत्त्यन्ताभावः साध्यविशेषणासिद्धिः ।
एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववत्पटश्च बाधः । एतत्तन्तु-
संसृष्टत्वहेतुना सत्प्रतिपक्षित्वम् । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वाभावव्याप्याशित्वं विरोधः । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि-
त्वाभाववृत्त्यंशित्वं व्यभिचारः । एतत्तन्तुसंसृष्टत्वाभाव उपाधिरिति
शेषाधिकत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धत्वमित्येते दोषाः स्फुटमेव वर्तन्ते ।
तस्माद्भोके दोषः च्योतम्भितशरीराणामेषानुज्जीवनं चेद् बहुलदोष-
दूषितस्यास्य जरतश्चित्सुखाचार्यानुमानशरीरस्य सुश्रुतप्रयोगेऽपि
कथमुज्जीवनप्रत्याशेति किमु वक्तुमवशिष्यते कुशलेषु ।

किञ्च वादिनामतिप्रसिद्धे घटे मिथ्या दृश्यत्वादिति प्रयोगे-
ऽपि प्रतिभासशरीरत्वमुपाधिः । न च दृष्टिदृष्टिष्वे प्रतिभासशरीर-
त्वस्य दृश्यत्वेऽपि सत्त्वेन साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति
वाच्यम् । न हि सर्वमतसाधारण्येन वादारम्भः सुश्रुतः । चार्वाकादेः
प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाङ्गीकार एव विसंवादात् सर्वशून्यवादिनामाध्य-
मिकस्य तु प्रमाणप्रमेयेषु यावत्स्वेष विसंवादात् । एवं च दृष्टिदृष्टिप-
क्षस्य स्वयं ब्रह्मसूत्रेष्वेव सूत्रकारेण निराकृतत्वात्तन्मनसाप्यपेक्षोपा-

* सुश्रुतेनाम महर्षिरासुर्ब्रह्मविदुः तदुक्तः प्रयोगः, चार्वाकः, यद्वान्तरे सूचितो
विद्वान् तत्प्रयोगः प्रत्यावर्तयति व्यापकतया साधारण्येति ।

† कथं प्रतिपक्षित्वं धातुवचनम् ।

‡ परमतसंघर्षप्रतिपक्षमुपाध्यायवचनम् ।

धिसंरक्ष*णस्यानुपकान्ततया तथाऽभिधानं केवलं परास्य पलायनमा-
 चम् । इतरथा ॥ पञ्चावयवादिप्रयोगकालेऽपि चाऽर्वाकस्यानभि-
 तिमाचमुद्घाट्य साधतेवानुमानाप्रामाण्यसाधने अगह्यवहारोपप-
 प्रसङ्ग इति स्पष्टमेव । एवं च घटो मिथ्यात्वाभावधान् प्रतिमास्य
 रीरत्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावोन्नयने कथं मिथ्यात्वानु-
 मानप्रवृत्तिरिति प्रेक्ष्यतां ताटस्थेन निरूपकेः कृतगुरुकुलश्रमेः ।

एव च प्रकृतानुमाने प्रातिभासिकत्वमप्युपाधितस्य शुक्ति
 कृप्याद्यवच्छेदेन साध्यव्यापकत्वाद् घटाद्यवच्छेदेन साधनाव्याप-
 कत्वाच्च । न च देहात्मैक्ये निर्विशेषब्रह्मज्ञानमाचनिवर्त्ये मिथ्या-
 भूतेऽपि ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वह्यप्रातिभासिकत्वाभावेन साध्या-
 व्यापकत्वमुपाधेरिति वाच्यम् । यतो ब्रह्मज्ञानस्य बाधकताया
 अगतो बाध्यतायाश्च भूयसा प्रबन्धेन पूर्वमेव निराकृततया ब्रह्म-
 ज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वं न प्रातिभासिकत्वं किन्तु यथार्थज्ञाननिव-
 र्त्यत्वं तच्च देहात्मैक्येऽपीति साध्यव्यापकताऽस्त्येषाक्षता । एवं च
 दृश्यत्वहेतुकस्थलं सोपाधि । एतेन ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यत्वं
 प्रातिभासिकत्वं तच्च ब्रह्मज्ञानमाचनिवर्त्ये देहात्मैक्ये व्यभिचरतीति
 न मिथ्यात्वव्यापकता । उपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने घटो मिथ्या-
 त्वाभावधान् बाध्यत्वाभावादित्येव साध्यसिद्धिसम्भवे ब्रह्मज्ञानेतर-

* नास्माकं योगाचार्येण सह विप्रतिपत्तिः किन्तु निर्विशेषब्रह्मवादिना न च
 ब्राह्मणान्दीकारो ब्रह्मवादिनास्तस्य ब्रह्मभूतेषु स्फुटं निरासत् । ज्ञानविधानवाद्या
 चाभ्युपगमस्योऽपि च सूत्रनिरसनीय इति न तत्प्रसमादरोऽपि निर्विशेषब्रह्मवादिना
 मिति तात्पर्यम् । † वादिनः ।

‡ चार्वाकस्यानुमानादेः प्रामाण्यान्दीकारादिति भावः ।

§ क्वचित् च विद्वान्निश्चिदा साध्यापाध्या समव्याप्तिरित्यपि दृष्टव्यम् ।
 यस्मात् तं साध्यापाध्या समव्याप्ती न निर्वन्धे व्यापकत्वभित्तिरित्यो व्याप्यव्यभि-
 चरिताया चावश्यकतया तत् सव्याप्येर्द्वयतामूनसरन्नात् किन्तु वादिसतोपदानार्थं
 मेव प्रयासः ।

रक्षानवाध्यत्वाभावस्य हेतुकरणे व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वा-
सिद्धिरपीत्यद्वैतसिद्धिकृतामभिधानं निरस्तम् । पूर्वोदितरीत्या ब्रह्म-
ज्ञानस्याबाधकतया ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानवाध्यत्वरूपस्य प्रातिभासिक-
त्वस्य दुर्भेदतया तथा यत्कुमशक्यत्वात् । निरुक्तीत्योपाध्यभिधाने
उपाध्यभावेन साध्याभाषानुमाने व्यर्थविशेषणघटितत्वाभावाच्च । न
हि ब्रह्महे ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानवाध्यत्वमुपाधिः किन्तु यथाज्ञान-
निवर्त्यत्वं न च तच्छरीरे व्यर्थविशेषणप्रवेशो यत एवमुच्येत
भवता । एवं च घटो मिथ्यात्वाभाववान् ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाद्वि-
त्युपाध्यभावेन साध्याभावोन्नयने न कश्चिद्दोष इति सुज्ञानं विज्ञा-
नाम् ।

न च मिथ्यात्वस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपतया तदभावसाधने
पुनर्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्य हेतुत्वे साध्याविशेषः ।

ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावव्याप्यज्ञाननिवर्त्यत्वाभाववान् घट इति
परामर्शकाले एव एते साध्यस्यावगमादिति वाच्यम् । यादिविप्रति-
पत्त्यनुरोधेन स्वस्य साध्यवतानिश्चयकालेऽपि परस्यानुमिमापमि-
यया तथा प्रयोगे परार्थानुमितौ तस्याऽदोषत्वात् ।

अस्तु वा स्वार्थानुमितिपरार्थानुमितिसाधारण्येन साध्या-
विशेषे दोषस्तथाऽपि मिथ्यात्वं घटावृत्ति सोपाधिकम्बव्याप्यत्वा-
दित्यनुमानेन मिथ्यात्वस्य घटावृत्तित्वोन्नयने न कश्चिद्दोष इति
सर्वमनपदमित्यनपरपरिशीलितं मादृशमिदमजिह्वमुपाध्युद्वाधनय-
त्मेति । यम् ।

* अथ यथार्थघटं संपातायातम् ।

† यावार्थसोपाधिचरीरे न प्रवेश इति तात्पर्यम् ।

‡ साध्याविशेषस्य ।

§ अनुमित्यनुमितेः स्वपरसाधारण्यवादिति भावः ।

घटे। मिथ्या दृश्यत्वादित्यत्र दोषजन्यज्ञानविषयत्वमप्युपाधिस्तस्य साध्यव्यापकत्वं शुक्तिरूप्यादौ साधनाव्यापकत्वं घटादाविति भवति तथात्वम् । न च घटादेरप्यविद्यात्मरूपदोषजन्यतया साधनव्यापकत्वे कथमुपाधित्वं तस्येति वाच्यम् । अविद्याया अये स्वायसरे निरसिष्य*माणत्वेन घटादावविद्याजन्यताया वक्तुमशक्यत्वात् ।

अविद्याहीकारणत्वेऽपि वा न साधनव्यापकत्वनिरस्यः । दोषजन्यज्ञानविषयत्वज्ञानस्यापि दोषजन्यत्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्धिततया स्वविषयानिरस्यकत्वेन घटादावच्छेदेन दोषजन्यताया अनिरस्येन दोषजन्यज्ञानविषयत्वस्य घटादावनिर्णयः । तस्मादिह दोषपदेन न स्यात्सुरनागन्तुकाविद्यात्मको दोषो विवक्षितः किन्तु आगन्तुकरवाकचिक्थचतुर्धर्षणदूरत्वादिदोष एव । एवं च दोषजन्यज्ञानविषयत्वरूपोपाधिर्भवति मिथ्यात्वव्यापकोऽयं दृश्यत्वाधिकरणे घटादावागन्तुकदोषजन्यत्वविरहात्साधनाव्यापक इत्युपाध्यभावेन साध्याभावा अनुमाने दृश्यत्वहेतुकानुमित्युपरोधः ।

न च दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपहेतुघटकस्य दोषजन्यत्वाभावस्यैव हेतुत्वसम्भवे व्यर्थविशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वा सिद्धौ दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपो हेतुरिति शङ्क्यम् । दोषजन्यज्ञानविषयत्वाभावरूपे हेतौ प्रविष्टस्य दोषजन्यत्वस्य ज्ञानेऽन्वयादभावा नन्वयित्वेनाव्यवकाभावघटकतया वेयर्थशङ्काऽनुदयात् ॥

एवं च दोषजन्यत्वमप्युपाधिस्तस्य शुक्तिरूप्यादौ साध्यव्यापकत्वात् । घटादौ साधनाव्यापकत्वात् । न च घटादेरप्य-

* यादृक्कथावच्छिन्नाविद्याहीकारोवादिनस्तद्रूपवच्छिन्नाया तस्या न प्रमाणावतार इत्येव विवेचयिष्यामः ।

पासिद्धिः । तदुपादाने तु व्यभिचारावारकविशेषणघटितत्वेन हेतो
व्याप्यत्वासिद्धिः । तदुक्तं प्राचीनेरपि “एकामसिद्धिं परिहरते।
द्वितीयापत्तिः” इत्युच्यते तदा प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकस्वसमा
नाधिकरणविशिष्टान्तरघटितत्वमात्रं न व्यर्थविशेषणघटितत्वं कि
न्तु प्रकृतपक्षवृत्तिसापेक्षेदकं यत् प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकमेव
विधं यत्स्वसनानाधिकरणविशिष्टान्तरं तद्घटितत्वं तत् । एवं च
स्वरूपासिद्धिवारकस्य साफल्यं स्फुटमेव सिद्ध्यति । अत एव तु
शब्दखण्डमय्यालोके विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणोपापत्तिगुणत्व
हेतोः शब्देतरार्थकस्यान्तरपदस्य सार्थक्यं एवधरमिश्रे समर्थितम् ।
न हि युक्त्याऽर्थसिद्धौ प्राचा विरोधमात्रमनर्थत्वहम् । अतएव तु
मथुरानाथभट्टाचार्यः असिद्धिसिद्धान्तसंग्रहे “न चैवमेकामसिद्धिं
त्याचार्योभिधानविरोध इति वाच्य । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरह
स्याभ्युपगमेऽपि तदभिधानस्याशुद्धत्वात् । शरीरजन्यत्वाभावस्या
खण्डतया व्यर्थविशेषणत्वस्यैव तत्र विरहाच्च” इति स्पष्टमुदयना
चार्यस्यमुपेक्षाञ्चकिरे ।

वस्तुतस्तु अखण्डाभावघटकतया दोषपदसार्थक्यमिति
नेह शङ्कावसरोऽपीति कृतधिया निर्णयः ।

यच्च तु स्वरूपासिद्धिवारकतयाऽपि न साफल्यं नीलधूमादि
हेतुकस्थले तत्र व्यर्थविशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वमेव चेह
दोषपदस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया सार्थक्यमिति न किञ्चिदपद्यम् ।
केचित्तु व्यर्थविशेषणत्वेऽपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा

* उदयनाचार्यः ।

† स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिम् । परिहरते शरीरविशेषणैर्न दारयते । द्विती
यापत्तेः । शरीरविशेषणस्य व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः ॥

साध्याव्यभिचरितसाध्यसंबन्धित्वरूपा वा व्याप्तिरस्त्येष नीलधूमा-
दिहेतोः । तस्मादनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वविरहान्न हेत्वाभासत्व
किन्तु उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यवेकल्यादिवदधिकप्रयोगस्यापि निय-
हस्यानत्वमिति तथा प्रयुञ्जानस्य चादिनो नियहस्यानोद्भावने
भवति नियहमात्रं नतु तावता तस्य हेत्वाभासत्वप्रत्याशाऽपीत्याहुः ।
युक्तं चेत्तत् । नियहस्यानविभाजकसूत्रस्यवकारेण अनुक्तसमु-
च्चयसूत्रकेन उद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यवेकल्यादिवत्तस्यापि समु-
च्चिकीर्षितत्वात् ।

किञ्च दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वसाध्यकस्यले अयथार्थज्ञानगोच-
रत्वमुपाधिस्तस्य साध्यव्यापकत्व शुक्तिरूप्यादेः साधनाव्यापकत्व
च घटादेः । यच्च सकम्पप्रवृत्तिजनकत्व विषयादीच्छाविषयत्व चोपा-
धि । अस्ति च तयोः शुक्तिरूप्यादेः साध्यव्यापकत्व घटादेः साध-
नाव्यापकत्वमित्युपाधिभावः ।

यच्च घटे । मिथ्यात्वाभाववान् अयथार्थज्ञानगोचरत्वाभा-
वात् । सकम्पप्रवृत्तिजनकत्वाभावात् । विषयादीच्छाविषयत्वाभावा-
दित्याद्यनुमेयमिति ।

ननु सर्वस्यापि पदार्थस्य यत्किञ्चिदयथार्थज्ञानगोचरत्वेन
अयथार्थज्ञानगोचरत्व साधनव्यापकमिति कथं तस्योपाधित्वमिति
चेन्न उपाध्यभावस्य सत्प्रतिपक्षमुद्रया दूषकत्वमातिष्ठमानानां रत्न-
कोपकृता मते करका पृथिवी कठिनसयोगवत्त्वादित्यत्र अनुष्णाशी-
तस्यशैत्यत्वस्य साधनव्यापकस्यापि क्वचिदुपाधित्वाभ्युपगमात् । न
च तत्र कठिनसयोगमात्रपृथिवीरूपस्यरूपासिद्धिसाक्ये संभेदे
नान्यतरवेद्यमिति न्यायेन साधनव्यापकोऽप्युपाधिरभ्युपेयते अत्र
तु कथं तथा स्याद्विषयान्तरासाक्ये इति वाच्यम् । ब्रह्मज्ञानस्याद्या

धकतायाः पूर्वं सुव्यवस्थापितत्वेन घटादीनां व्यावहारिकाणां मि-
थ्यात्वस्य च प्रतीयमानत्वे सति ब्रह्मज्ञानबाध्यतापर्यवसायित्वेन
तदसिद्ध्या दोषान्तरसाङ्ख्यंस्याच्चापि सत्वात् ।

यत्नं च दोषान्तरसाङ्ख्यं साधनव्यापकोऽप्युपाधिरिति सुसु-
टमुपाधितत्त्ववित्सु ।

किंचाधिकारिकाणामवान्तरतमः प्रभृतीनामेव ये पदार्था ज्ञा-
नगोचरास्तत्र हेतोः सत्त्वादयथार्थज्ञानगोचरत्वस्य विरहाच्च भवति
साधनाव्यापकत्वमप्युपाधेः । न च तादृशपदार्थसद्भावे प्रमाणाभाव
इति बाध्यं यादृशप्रमाणेनाधिकारिकाः पुमांसः सिध्यन्ति तेनैव
प्रमाणेन तादृशपदार्थस्यापि प्रमाण्यादिति स्पष्टमुपनिषत्त्ववित्सु ।

यत्नं योगिज्ञानाविषयत्वं बाधक*ज्ञानगोचरत्वं संवादिप्रवृत्त्य-
जनकत्वं विसंवादीच्छाविषयत्वं चोपाधिः । यत्नं चेह बाध्यत्वमप्यु-
पाधिः । न च बाध्यत्वस्य दृश्यत्वादिना घटादायप्यनुमेयत्वात्सा-
धनव्यापकतया कथमुपाधित्वं तस्येति शङ्कम् । शब्दाजन्यवृत्ति-
विषयत्वलक्षणदृश्यत्वस्य वा सप्रकारकज्ञानविषयत्वलक्षणस्य दृश्य-
त्वस्य वा भ्रमप्रमाविषयपदार्थसाधारण्येन अबाध्यत्वव्याप्यत्वविरहे-
ऽपि भागवतज्ञानगोचरत्वलक्षणदृश्यत्वस्य अबाध्यत्वव्याप्यतया
साधारण्येन दृश्यत्वस्य बाध्यत्वाबाध्यत्वव्याप्तिशून्यत्वेन दृश्यत्वेन
बाध्यत्वानुमानाप्रवृत्तेः ।

न चेतेषु मिथ्यात्वाभावसाध्यकानुमानेषु ब्रह्मभिन्नत्वाभावा-
त्तथाधिः । भवति च ब्रह्मभिन्नत्वाभावो मिथ्यात्वाभावनिरवयविषयी-
भूतब्रह्मव्यापकोऽयं हेत्वव्यापको ब्रह्मभिन्ने ब्रह्मभिन्नत्वाभावाविर-

हात् । एवं च घटो मिथ्या ब्रह्मभिन्न*त्वादित्युपाध्यभावेन साध्या-
भावोऽनुमास्यते । एवं चेह वाध्यत्वाभावः । प्रवृत्तिजनकत्वाभावः ।
दोषजन्यत्वाभाव इत्येवमाद्यनेकोपाधियस्ततया मिथ्यात्वाभावासा-
धकानुमानजातस्याप्यनवतारः । जगन्मिथ्यात्वबोधकश्रुत्युपपत्ति-
श्चात्रानुकूलतर्को जगन्मिथ्यात्वसाधकानुमानमानमात्रे इत्येषोऽप्य-
तिशय इति वाच्यम् ।

न हि ब्रह्मभिन्नमित्येव मिथ्या स्यादित्दं जगत् । इतरथा
तु जगद्भिन्नं ब्रह्मेति ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वमान्नायेत । स्यादित्ये-
तदेवं यदि स्वप्रकाशाद्वयचेतन्यरूपत्वं ब्रह्मणः सत्यमभ्युपेयेत ।
अभ्युपेयते तु सोऽभिधायशरीरात्स्वात् सिद्धयुर्विविधाः प्रजाः ।
जगत्सर्वं शरीरं ते । इत्यादिपारमर्षवचनोपबृंहिताभिः य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मा-
नमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्गम्यमृतः । पराऽस्य शक्तिर्विवि-
धेष श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च । इत्यादिश्रुतिभिः सर्व-
ज्ञत्वं-सर्वशक्तित्वं-सर्वजगन्नियमनोत्पत्तिस्थितिसंहारादिलक्षणस्वे-
तरसमस्तवस्तुविलक्षणधर्मयोगिना निरतिशयानन्दोदधेः कस्यचिद-
खालयस्य गीतोऽदि॥तयिरादृस्वरूपस्य समस्तचिदविच्छरीरकस्य निर-
तिशयसर्वाश्चर्यधाम्नोऽनन्तविभूतेस्सतश्चेतनान्यादियोगिनः परिपूर्ण-

* मिथ्यात्वसाध्यकब्रह्मभिन्नत्वं यथा हेत्वाभासतयास्तुपदेवेन व्यक्तीभव-
यति ।

† घटो मिथ्यात्वाभावावतिशयानुमाने । ‡ ब्रह्मभिन्नत्वाज्जगन्मिथ्यात्वमिति ।

§ एतन्नेतार्कं व्यासवाच्येन कुन्तकभट्टेन यस्तुल्ययात्रपारतन्त्र्यात् 'अथ त्रिद-
विष्टवेदान्तसिद्धान्त इव सनेरभिमत इति प्रतिभाति मे' इत्युक्तम् ।

॥ दिव्य दशमि ते सत्तु ७७७ मे योगमैश्वर्यमिति प्रतिज्ञाय सत्तुप दशंपामास
भगवान् एवमथ दिव्यसत्तुमितरसाधायोर्भुनोर्निर्गच्छत् तदपि सेत्तुपनेत्रयः॥
कथं तर्हि त्यक्तमात्रं सातकल्पनायामिति किं ततोऽस्मत्पदचरणयुक्तेति विद्वा
दुपेक्षु विद्वांसः । ५ अथ चाप्येवमनार्थविषेचनायसरे साधु समर्पयिते ।

पाङ्गुण्यरूपत्वं सत्त्वं, ततश्च जगतः कल्पितत्वे अकल्पितेतादृश-
गुणत्वं ब्रह्मणः सर्ववेदतात्पर्यविषयीभूतं सर्वथेवोपहृतं स्यादिति
निर्विशेष*ब्रह्मभिन्नत्वस्य जगन्मिथ्यात्वव्याप्यत्वविरहेण मिथ्या-
त्वाभावसाध्यकानुमितौ ब्रह्मभिन्नत्वादेरुपाधित्वेनोद्भावनमनभि-
ज्ञानां निजमतिमान्द्यनिवन्धनं शिष्यसंमोहनमाचम् । श्रुत्युपगृम्भस्य
तु यथाऽद्वैते न संभवस्तथा निपुणतरमुपपादयिष्यामः 'स्वाधसरे ।

न चेतादृशगुणत्वस्याकल्पितत्वे भवेदेतदेवं तदेव तु पुन-
रसिद्धं ब्रह्मणोनिर्विशेषस्य सर्वविशेषप्रत्यनीकतया निरुक्तगुणयोगि-
तायाः कल्पनैकशरीरत्वेन ततो जगत्सत्यत्वाभिधानानुपपत्तेरिति
वाच्यम् । गुणयोगित्वकल्पनाया वक्ष्यमाणद्रूपण्यस्ततया तथाऽभि-
धानासङ्गतेः । तथा हि वादिना मायावेषयशंसदस्य परस्येशितुगुण-
योगो मायिकोक्तव्यस्तेनैव च जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं योवेति
तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नेति मामेति सोऽर्जुन ॥ इत्या-
दिभगवतोऽपि निजव्यवहारो निर्वहणीयः ।

यत्नं च, ब्रह्माद्यानि जीवानामिव भगवतोऽपि समानमिति
तदीयजन्मकर्मणां तात्त्विकत्वज्ञानस्य सुदूरनिरस्तं मोक्षहेतुत्व-
मिति साधु ते मोक्षमार्गव्यवस्थापनं, यदि त्वीश्वरस्य नाद्यानं
जीवानामिव परं तु मायायोगं यत्नं च परव्यामोहहेतुर्माया स्याद्या-
मोहहेतुरविद्येति श्रियभागान्नाचेपगन्धोऽपि भगवदेश्वर्ये इति ब्रूये
तर्हि परान् निरीक्षमाणस्य भगवत्स्तद्व्यामोहनमुत्तानिरीक्षमाण-
स्येति वाच्यं तत्र नाद्यः पक्षो यतो ब्रह्मणः परदर्शनं स्याभायिकमुत्ता-
द्यानेन । अथ तथैव माययेति विवेचनीयम् । तत्र परदर्शनस्य

* जन्मनाकल्याणगुणसागरस्य भर्तृत्वाभिधानमपि वादिमततात्पर्येण न तु
सिद्धान्तविधायित्वस्योपेयम् ।

स्वाभाविकत्वे दोषाजन्यज्ञानविषयत्वात्परेषां सत्यत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मणि
ज्ञातृत्वस्य स्वाभाविकत्वप्रसङ्गश्च । अज्ञानेन परदर्शनाङ्गीकारे तु
ब्रह्माज्ञानघादाधतारः । मायाऽभ्युपगमवेद्यं च अज्ञानस्यैव सर्व-
व्यवहारनिर्वहणकारणत्वात् । तथैव मायया परदर्शनमिति तृती-
यकल्पोऽपि न युज्यते परेषु दृष्टेषु तन्मोहनमात्रहेतुत्वान्मायायाः
परदर्शनहेतुत्वायोगात् । यदि तु मायायाः परदर्शन-तद्ब्रह्मा-
मोहनयोर्हेतुत्वं धर्मैवाहकमानसिद्धमिति न कश्चिद्वैयर्थ्य इत्युच्यते
तदा परेष्वविद्यमानेषु माया परदर्शनहेतुरिति तस्या आंशिकम-
विद्यात्वं विपरीतज्ञानहेतुत्वात् । यदि तु शुक्तिकादिषु रजता
दिव्यद्विहेतुरविद्या माया तु ब्रह्मणो न विपरीतज्ञानं जनयति
मिथ्याभूतपरदर्शनादेर्मिथ्यात्वेनेव ग्रहणात् । भ्रान्तिश्चो हि विशेष-
पदार्थो न तु भ्रान्तः । एवं च मिथ्याभूतं ब्रह्मश्रुतिरिक्तं मिथ्या-
त्वेनेव बोधयन्ती माया नाविद्येति न मायाऽविद्यासांकर्यशङ्काऽ-
पीति विवक्षसि ।

तदा कृतावधानो यद किमेतन्मिथ्याभूतं ब्रह्मश्रुतिरिक्तं
स्वभ्रमसिद्धतया मिथ्यात्वेनेश्वरोजानाति उत परभ्रमसिद्धतया ।
अथ भ्रमसिद्धत्वमजानन्नपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति तत्र प्रदमे-
ब्रह्माज्ञानयादप्रसङ्गः ।

द्वितीयपक्षे तु परेषामसिद्ध्या परभ्रमसिद्धत्वनिधनानु-
पपत्तिः । परान् प्रकल्प्य परभ्रमसिद्धत्वसमर्थने तु अज्ञानं परेषां
कल्पना अविद्यायेव निर्वहणीयेत्यविद्याङ्गीकारः । न ह्यज्ञानं परेषां
दर्शनहेतुर्नाविद्येति यत्तु प्रपञ्चसि ।

यदि तु परानपि परभ्रमसिद्धतया ब्रह्म पश्यतीति नाद्या-
नवादावतार इत्युत्प्रेक्षसे तदा निरुक्तरीत्या अपरापरकल्पनेऽनव-
स्थाप्रसङ्गः, कल्पितानां तेषां परेषामेव भ्रमेण तत्सिद्धत्वदर्शनेऽपि
तथाविधविशिष्टदृष्टविविधाऽपेक्षणेन भ्रान्तिखर्जनीयेव । यथा
बन्ध्यासुतं इति भ्रमसिद्धेः बन्ध्यासुत इति ज्ञाने विशिष्टदृष्टुरपि
भ्रमसिद्धिः । भ्रमसिद्धत्वमजानन्नपि मिथ्यात्वमात्रं जानातीति
तृतीयपक्षोऽपि न युक्तः । भ्रमसिद्धत्वाज्ञाने मिथ्यात्वस्य दुर्बह-
त्वात् । न ह्यसत्त्वं मिथ्यात्वं तस्यालीकेऽपि सत्त्वात् । किन्तु
स्यात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादिरूपं तदिति
भवतां सिद्धान्तः ।

परेषां मिथ्यात्वज्ञाने च ब्रह्मणस्तद्व्यामोहनेच्छा विषं-
वादिन्येव स्यान्न हि परे न विद्यन्ते इति जानानाः पटुकरणाः पर-
व्यामोहनाय प्रयतन्ते । यतमाना या भ्रान्ता इति प्रतिपत्तिवि-
षयाः । न हि प्रेक्षाघन्तः खपुष्पमाद्यातुं बन्ध्यासुतं लालयितुं वा
चेष्टन्ते इति तथा कुर्वाण ईश्वरो ऽविद्यावत्त्व नातिपतते इति
घटकुटीप्रभातवृत्तान्तायितमिदमभिधानम् ।

पराननिरीक्षमाणस्य भगवतस्तद्व्यामोहनप्रयत्नपक्षस्तु उन्म-
तजल्पनायित एव पराननिरीक्षमाणानां मायाविनां मोहप्रयत्नानु-
त्थानात् । परानसंग्रेह्य मोहयितुमिच्छन् स्वयमेव मूढ इति
सर्वजनीनमेतदिति किं बहुना । नापि मोहमाचहेते । मायाविष-
यप्रयोगस्तथा सति मोहहेतुषु मणिमन्त्रेषु दिव्योपधेषु च मायावि-
षयप्रयोगप्रसङ्गात् ।

अथ परव्यामोहनप्रयत्नस्य परदर्शनपूर्वकत्वमायश्यकं तच्चा-
सत्सु परेषु परदर्शनं द्रष्टुं विद्यावत्त्वं नातिशेते इति प्राप्नोति तथा-

प्रीश्वरस्य परदर्शनं नापुरुषार्थाय यथा जीवानामिति न तदधि-
दाकार्यम् । अपरमार्थापुरुषार्थदर्शनहेतुरेवाविद्याकार्यत्वाभ्युपग-
मात् । ईश्वरस्तु बालः क्रीडनकैरिवेति भारतोक्तदिशा लोकवत्
लीलाकैवल्यमिति ब्रह्मसूत्रोक्तन्यायेन स्वकल्पितेस्तेर्मृशं यथेच्छं
व्यवहरन्नपि नापुरुषार्थगन्धेनाप्यनुलिप्यते इति न कथमप्यवद्यग-
न्धसंबन्धोऽपीति चेन्न ।

पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वे हि पुरुषप्रतिभान्तन्त्रे न तु वस्तु-
तन्त्रे यदेष हि कस्मैचित्कदाचित्पुरुषार्थतयाऽवगतं तदेष पुरुषा-
न्तरं प्रति तं पुरुषं प्रत्येष वा समान्तरे अयथाभूततयाऽवगम्यते
इत्यपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरविवेच्येति लक्षणस्यापुरुषार्थपदेन जिघृ-
क्षिताऽपुरुषार्थता नैकरूपेति तस्यास्तत्पुरुषीयभाननेयत्वाद् ब्रह्मणः
पुरुषार्थत्वभानं ब्रह्मस्वरूपविश्रान्त वा ओषाधिकं वा वक्तव्यं तत्र
स्वरूपविश्रान्तत्वे सविशेषत्वप्रसङ्गः । ओषाधिकत्वे तु ईश्वरमुप-
क्रम्य पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
चेति ज्ञानादेः स्वाभाविकतां ब्रूयाणां श्रुतिर्भगवतो पीड्यते । पीड्यते
च यनामेव श्रुतिमुष्यं हमाणं सर्वपेता* च तद्दर्शनादिति ब्रह्मसूत्रम् ।
अपराणि च स्वाभाविकभगवद्वैभवप्रतिपादकवचनजातानि । गीता तु
स्वाभाविकनिरतिशयैश्वर्यप्रतिपादनपरा सर्वयेवोत्सादित्वा भयतीति
किमु वक्तव्यम् । तस्माद् भगवतो गुणयोगो न भगवत्कल्पितो
नापि जीवैः कल्पितः किन्तु यस्तुतत्त्वानतिलङ्घी यथाभूत एवेति
भगवद्गुणयोगस्य कल्पनेकशरीरत्वाभ्युपकल्प्य ततो जगन्मिथ्या-

* परा देयता प्रकृष्टा सर्वशक्तिप्रसन्नता उपनिवृत्ति तथा दर्शनात्
सर्वशक्तिमुक्तत्वप्रतिपादनात् ।

† अत्रत्यो विशेषस्तु मायाविद्याभेदभूतादेः वक्ष्यते ।

त्वानुमानप्रयत्नोऽमीषामतर्ककुशलानां शिष्यधीव्यमिश्रणमात्रफलक
इत्यकिञ्चिदिदं दृश्यत्वहेतुकमिध्यात्वानुमानसमर्थनपरं वाचोयु-
क्तिमात्रमिति कृतं वाचां विसर्गः ॥

एवं जडत्वहेतुकस्थलेऽपि दोषजन्यत्व-ज्ञानबाध्यत्वादय
उपाधय ऊहनीयाः । किंच जडत्वमात्मभिन्नत्वरूपं ज्ञानभि-
न्नत्वरूपं वा आनन्दभिन्नत्वरूपमेव वा वक्तव्यं तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु
कल्पितात्मादिभेदस्यात्मन्यपि सत्त्वानट्टोपपत्त्याय धर्मसमानस-
त्ताकात्मभेदस्य अनौपाधिकात्मभेदस्य वा विवक्षणमिति वादि-
सिद्धान्तः । एवं च घटादायात्मभेदस्य धर्मसमसत्ताकतया
आत्मनि कल्पितस्य तु भेदस्य धर्मिन्यूनसत्ताकतया नौपाधि-
कतया वा न तेन व्यभिचारसंभव इति वादितात्पर्यम् । अत्रैवमा-
लोचयामः-मिध्यात्वे हेतुकृतं जडत्वं धर्मसमसत्ताकात्मभिन्न-
त्वम् । एवं च मिध्यात्वानुमितेः प्रागेव आत्मातिरिक्तस्य काल्प-
निकसत्तायोगाङ्गीकारः । काल्पनिकत्वं च मिध्यात्वमेव । तत्रैव
मिध्यात्वानुमितेर्मिध्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वमिति कथं जडत्वहेतुकमि-
ध्यात्वानुमानसंभवः ।

यदि नानुमितेरन्यगताद्यवगमकत्वनिग्रम इत्यनुमित्यया
मिध्यात्वानुमानप्रवृत्तिरिति ब्रूये घटं तर्हि कथं प्रमातुमुद्युक्ते मिध्या-
त्वमिति यथा नानुमित्या मिध्यात्वसिद्धिस्तथा प्रमाणान्तरेणापीति
स्यावसरे निरुपयिष्यामः । तस्मान्जडत्वहेतुकमिध्यात्वानुमानमपि
बालोपलालनाभाषम् ॥

एवं मिध्यात्वे साध्ये हेतुकृतं परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो
वस्तुतरेति चेत्तदभिप्रेक्ष्य तत्र देशतः परिच्छिन्नत्वमत्यन्ताभास-
प्रतियोगित्वम् । कालतः परिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वम् ।

यस्तुतः परिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावप्रतियोगित्वं वाच्यं तदेवं परि-
च्छेदपदमनुवानस्य घटादेर्मिथ्यात्वं किं घटानवच्छेदककालदेशाव-
च्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा तदवच्छेदकदेशावच्छे-
देन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा आद्ये सिद्धसाधनं द्वितीये
तु प्रतियोगितदभावयोर्विरोधादेव घटवति न तदत्यन्ताभावः ।

यदि पुनः पारमार्थिकत्वरूपेण घटवति तदत्यन्ताभावाभ्यु-
पगम इति न विरोधगन्धोऽपीति ब्रूये तदा घटात्यन्ताभावस्य
पारमार्थिकत्वं घटमनुपमृदोष लब्धपदमथ घटमुपमृदोति विचार-
णीयं तत्राह द्वैततादवस्थं घटात्यन्ताभावे लब्धपदेऽपि चेद् घट-
स्तदवस्थस्तर्हि किं तेनास्मदभिमतार्थहानम् । घटमुपमृद्य लब्ध-
पदमिति पक्षे तु तस्य कीदृशी उपमर्दकतेति वदावधानेन । घटा-
त्यन्ताभावस्य पारमार्थिकस्य ब्रह्मरूपतया ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वे-
नाधिष्ठानज्ञानमुद्रया तस्याध्यस्तविलयहेतुत्वेन घटोपमर्दकतेति न
कश्चिन्नोदावसार इति चेत्तर्हीदं शिष्यध्यामोहनमन्त्रमाचम् । घटा-
दीनामध्यस्तत्वेन मिथ्या*त्वं मिथ्यात्वेन चाध्यस्तत्वसमर्थनमित्य-
न्योन्याश्रयात् । किंचाधिष्ठानज्ञानं स्वयमप्यध्यस्तामिति तदपि पुन-
रुपमर्दनीयं न च तदुपमर्दकं भवता किमपि यत्कुं यत्क्यं न च
स्वयमेवोपमृद्यमुपमर्दकं चेति युज्यते इति त्वसकृदावेदितम् ।

एवं कालतः परिच्छेदोऽपि न मिथ्यात्वसाधकस्तस्यानि-
त्यत्वमाश्रयकत्वात् । न हि ध्वंसमानो घटादिर्न घटादिः ।
ध्वंसो हि भावानामवस्थाविशेषः स कथमप्यवस्थावतां न मिथ्या-
त्वमाश्रयति कदाचिद् घटादिर्भावो भाविष्यदवस्थः । स एव पुनर्व-

* भ्रमोपादानादानीयवस्तुस्य साधिष्ठानत्वमिति ज्ञानस्य धर्मत्वेन विवक्ष्य
मिथ्यात्वं विवक्ष्य मिथ्यात्वेन च ज्ञानस्य धर्मत्वमिति भावः ।

तमानदशः । स एव पुनरतीत इत्यवस्थाचययोगितया किं मिथ्या स्यात् । न ह्यवस्थावतो विरहेऽवस्था लब्धपदा । यदि त्वनित्यतयेव मिथ्येति व्यग्रहरसि तर्हि ओमिति ब्रूमः । न च तावता त्वदभिमत-
सिद्धिसंभवोऽपि ।

एवं वस्तुपरिच्छेदोऽपि मिथ्यात्वसाधकः । वस्तुपरि-
च्छेदो हि नाम अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं न च तन्मिथ्यात्वमा-
घहेत् । घटो हि पटो न भवन्नपि नात्मना घटभावमपि जह्यात् ।
यथा हि पटस्य घटभावमनश्नुवानस्य पटभाव एवं घटस्यापि । न
हि भावाः परतादात्म्यं न लभन्ते इति स्वात्मानमपि जह्युरिति
अनुन्मतः शङ्केतापि । न ह्येकच सतो देशान्तरासत्त्वापराधमात्रेण
बाधायुक्तः । न हि नीरे न चैव इति तीरेऽपि तस्य बाधमाद्विर्यन्ते
विज्ञाः । एवं कदाचित्सतः कथं चित् कदाचिदसत्त्वेन सर्वेष्वव-
स्त्ववादेऽप्यनभिज्ञजनकत्वनेर्ष । एवं वस्त्वन्तरतादात्म्यमभजमा-
नस्य स्वतादात्म्यव्यवोऽप्यज्ञजनाज्ञानविजृम्भित एव न ह्यश्वो न
गज इत्यनश्नताऽपि तस्य प्राज्ञैरायादयते तस्मात् कालतो देशतो
वस्तुतश्च परिच्छेदः कथमपि मिथ्यात्वं नार्जयतीति परिच्छिन्न-
त्वेन मिथ्यात्वानुमानमयुक्तिमूलमिति मनोपिणां मतम् ।

किंच परिच्छेदचयस्य हेतुत्वे एकैकस्य परिच्छेदस्य त्वदु-
क्तरीत्या मिथ्यात्वसाधकत्वसम्भवे चयस्य तस्य हेतुत्वे व्याप्यत्या
सिद्धिः । यथा पृथिव्यामितरमेदसाधने द्विविधगन्धयत्वस्य । यदि
त्वेकैकपरिच्छेदस्य साधकतामभिप्रेषि तर्हि देशकृतवस्तुकृतपरिच्छे-
दम्यालीकेऽपि सत्त्वातस्यापि मिथ्यात्वापत्तिः । न ह्यलीकं मिथ्येति
तथापि सिद्धान्तः । अस्ति अलीकेऽप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वम-
न्यथाऽलीकघटयोरैक्यमेव प्रमज्जेत । यदि त्वलीके व्यभिचारपरि-

हाराय सत्त्वे सत्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वमुच्यते तदा ऽप्यप्रयोज-
कत्वम् । न हि सत्त्वे सत्यन्योन्याभावप्रतियोगीत्येव कल्पित इत्या-
चयोऽरुभयोः क्वचिदप्यविप्रतिपन्नमस्ति । येन तस्य मिथ्यात्वप्रयो-
जकत्वं द्रूयाः । अस्ति च परिच्छिन्नत्वहेतुकस्यले दृश्यत्वजडत्व-
हेतुकस्यल इव ज्ञानबाध्यत्व-दोषजन्यत्व-विसंवादिप्रवृत्तिजन-
कत्वादिरूपोपाधियस्तत्त्वमपि । तस्मात्परिच्छिन्नत्वहेतुकमिथ्यात्वा-
नुमानं सर्वथाऽप्याभाव इति किं विज्ञेयं बहुना कल्पितेन ॥

यान्यपि* परैर्विश्वमिथ्यात्वसाधकत्वेन विशेषतोऽनुमाना-
न्युपन्यस्यन्ते तानि अग्रहुयुतानां बुद्धिसंयद्वाय महता प्रग्रन्थेनोप-
पाद्य परीक्षयाऽऽभासीक्रियन्ते । तत्र ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यास-
त्वानधिकरणत्वं पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तिः । ब्रह्मावृत्तित्वात् ।
शुक्तिरूप्यत्ववत्परमार्थसद्भेदवच्च ।

विमतं मिथ्या ब्रह्मान्यत्वात् । शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानयु-
गलम् । तत्र प्रथमे ब्रह्मज्ञानान्यावाध्यं यद् ब्रह्मान्यत् तदवृ-
त्तित्वविशिष्टेऽसत्त्वाभाव इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मान्यस्मिन् अवाध्यान्ता-
नभिधाने ब्रह्मान्यासत्वानधिकरणे शुक्तिरूप्यं पारमार्थिकसत्त्वाधिक-
रणावृत्तितायाः परस्याप्यङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनधारणायावाध्यान्तः,
ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानावाध्यसत्त्वानधिकरणत्वमाचोक्तौ च ब्रह्मण्यपि
पक्षत्वाक्रान्ततायाः सत्त्वेन साध्योभूतायाः पारमार्थिकसत्त्वाधिक-
रणावृत्तितायाश्वासत्त्वेन बाधधारणाय ब्रह्मान्यत्वानुसरणं, ताव-
न्माचोक्तौ च ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानावाध्ये ब्रह्मान्यस्मिन्नलोके पारमार्थि-
कसत्त्वाधिकरणावृत्तितायाः सिद्धतया सिद्धसाधनधारणायासत्त्वा-

नधिकरणत्वान्तम् । अथ पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्तित्वं व्याव-
हारिकमुपादेयम् ।

हेतुतापच्छेदककुक्ष्यावृत्तित्वमाशङ्कते । तस्य दृष्टान्तावृत्ति-
तया व्याप्तिग्राहकत्वासंभवे इति ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनम् । न
चावृत्तित्वमाशङ्क्यापि निर्विशेषब्रह्मनिष्ठत्वेन व्याप्तिग्रहणसंभवे व्यर्थ-
विशेषणघटितत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिरिति शङ्कनीयम् । परैरपि सत्त्व-
रूपत्वेन ब्रह्मणः प्रपञ्चवृत्तित्वाङ्गीकारेण पारमार्थिकसत्त्वाधिकर-
णतया ब्रह्मणि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यप्रसङ्गात् । किञ्च मिथ्यात्वा-
नुमितेः पूर्वे ब्रह्मनिष्ठस्य प्रपञ्चवृत्तित्वस्यासिद्ध्या सामान्यतोऽवृ-
त्तित्वं ब्रह्मण्यसिद्धमिति ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनम् । यद्यपि शुक्ति-
रूप्यत्वमपि शुक्तिप्रवृत्तिविद्वतीति ब्रह्मवृत्तित्वं तस्य तथापि
शुद्धब्रह्मावृत्तित्वमिदं विवक्षितं न च शुक्तिरूप्यत्वं शुद्धब्रह्मवृत्तीति
सर्वमयदात्ममिति प्रथमानुमाने वादिनां तात्पर्यं विशुद्धिः । अथैवं प्रमद्वे
ब्रह्मज्ञानस्यासाधकतायाः पूर्वे मुख्यस्यापितत्वेन ब्रह्मज्ञानसाध्य-
त्वदुर्व्यसनयोपातस्य ब्रह्मज्ञानेतरसाध्यानाभावात् पक्षतापच्छेद-
ककुक्षौ वैयर्थ्यात्परमते पक्षविशेषणासिद्धिः । किञ्चेह प्रातिभासिकत्व-
मुपाधिः । यथयत्र साध्यनिश्चयः शुक्तिरूप्यत्वादेः तत्रतत्र प्राति-
भासिकत्वसंख्यात् । ब्रह्मावृत्तित्वस्य च ब्रह्मण्यपि सत्यात् च
प्रातिभासिकत्वासत्त्वात्साधनाप्यपकतया भवति प्रातिभासिकत्व-
स्योपाधित्वम् । न च प्रातिभासिकत्वस्य ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानसाध्यत्व-
रूपतया तस्योपाधित्वे उपाध्यभावेमुद्रया ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानसाध्यत्वा-
भावेत्येव साध्याभावानुमापकता वाच्या तत्रतत्र तदुपलक्ष्य ज्ञान-
साध्यत्वाभावेत्येव हेतुत्वसम्भवेऽधिकस्य वैयर्थ्याद् व्याप्यत्वासिद्धय-
मिति पाठ्यम् । यतो ब्रह्मज्ञानस्यासाधकतया ज्ञानसाध्यत्वस्यैव

प्रातिभासिकत्वरूपतया तदभावस्यैव बोधाध्यभावमुद्रया साध्याभा-
धानुमापकतया क्षतिविरह इति दृश्यत्वहेतुकानुमानभङ्गे समग-
रिष्यहि । एवं प्रतिभासशरीरत्वमप्युपाधिः । दृष्टिदृष्टिपक्षे प्रति-
भासशरीरत्वस्य साधनव्यापकतयाऽनुपाधित्वसमर्थनं तु पूर्वमे-
वास्माभिरपाकृतमपाकरिष्यते * चामे दृष्टिदृष्टिपक्षप्रतिषेधवसरे इति
तत्रैव द्रष्टव्यम् । एवं दोषजन्यवृत्तित्वं विसंवादिप्रवृत्तिजनकवृत्ति-
त्वमित्येवमादुपाधियोगादापि दूषणीयमिदमनुमानम् ।

एवं घटः परमार्थसन् ब्रह्मज्ञानावाध्यत्वाद् ब्रह्मवत् ।
घटः परमार्थसन्नकल्पितत्वाद् ब्रह्मवत् । घटादीनां पारस्परिकोभेदो
ब्रह्मावधिकश्च भेदः पारमार्थिकः स्वपरनिर्वाहकत्वाद् ब्रह्मवत्
इत्याद्यनुमानेन सत्प्रतिपक्षितत्यमपि ॥

ननु घटादीनां प्रत्येकसत्त्वाङ्गीकारे सदंशे प्रतीत्यननुगमः ।
सर्वसाधारणैकसत्त्वाङ्गीकारे तु घटादीनां प्रातिस्विकसत्त्वनिवृत्त्या
परकीयसत्त्वेन सत्तावत्त्वात्स्वयमसत्त्वमिति ॥ निर्विशेषसन्मा-
त्ररूपब्रह्माभ्युपगमभ्रममात्रनिबन्धनमाशङ्कनम् । यथा हि चिन्मा-
त्ररूपस्य ब्रह्मणः सत्त्वं भवताऽभ्युपेतमिति तदतिरिक्तस्य
सर्वस्यासत्त्वं निर्विशेषत्वं च ब्रह्मणस्तथा समस्तचिदचिच्छरीर-
कस्य नैसर्गिकसर्वोत्तर्यधाम्नो ब्रह्मणः सत्यैदिकैरङ्गीक्रियत इति
अत्रणं इव जगतोऽपि सत्त्वं न च निर्विशेषं ब्रह्मेति नानुभवधि-
रोधगन्धोऽपि तथा हि प्रतिजानीते भगवतो श्रुतिः—पराऽस्य शक्ति-

* प्रप्रज्ञानावाध्यत्वं च घटादेः पुष्टमेव समातंभम् ।

† अत्रास्तित्वस्य कन्यनाशमानकालीनसत्तायोगित्वरूपत्वेन घटादीनामज्ञात
सत्तासमर्थनवसरे भवताऽद्वैतसिद्धेः निरूपितत्वादकन्यितत्वं नाविद्यमिति सिद्धा-
न्तिना निरुद्धमप्यतम् ।

विधिधेय श्रूयते स्यात्प्रायिकी ज्ञानबलक्रिया चेति । अनुव्रते चामुमे-
याथै सर्वोपेतां च तद्वृत्तनादिति ब्रह्मसूत्रमिति पूर्वमेवाब्रूमहि ।

यतेन “ननु भयन्मते यत्सत्त्वं ब्रह्मणि तदेवेह मम । उक्तं
हि यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्पि । तत्र स्यात्तदनिर्वाच्यं
चेदिहापि तथास्तु नः ॥ इति । न च तत्रापरिच्छिन्नत्वं सत्त्वं तत्र न
जगतीति वाच्यं तुच्छस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि सत्त्वानभ्युपगमाच्चापरि-
च्छिन्नत्वं सत्त्वं किं त्यन्यदेव । तच्च ब्रह्मणीव भ्रमाधिष्ठानत्वाच्छु-
क्तिकारजतादेरपि स्यादिति चेत्-नूनं विवाहसमये कन्यायाः
पिशा निजगोत्रं पृष्ट्व यदेव भयतां गोत्रं तदेव ममापि गोत्रमिति
यदतो घरस्य भ्राता भवान् । यतो जामातृश्वशुरयोरेकगोत्रत्वं
विवाहानुपपत्तिवत् जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतोऽसत्त्वमेव स्यात् ।
तथा हि स्वप्रकाशाद्वितीयचेतन्यरूपत्वमेव ब्रह्मणः सत्त्वं तदेव
जडस्यापि जगतस्तदा रजतत्वविरोधिशुक्तिसतया रजतस्येव
जडत्वाविरोधिस्वप्रकाशसतया जगतः स्वरूपतो मिथ्यात्वोपपत्तेः ।
चेतन्यस्येवापरिच्छिन्नानपरिच्छिन्नाज्ञानविषयत्वेन सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वा-
भ्युपगमात् । न भ्रमाधिष्ठानत्वेन शुत्पादेः सत्त्वसिद्धि”रित्यद्वैत-
सिद्धिकृतामभिधानं निरस्तम् ॥ चिदचिच्छरीरके ब्रह्मणि सत्त्वसिद्धौ
विशेष्यस्य ब्रह्मण इव विशेषणयोश्चिदचितोरपि सत्त्वसिद्धेरवर्जनी-
यत्वात् । जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगदसत्त्व तु तदा स्याद् यदि स्वप्र-
काशाद्वयचेतन्यरूपत्वं ब्रह्मणः सत्त्वमभ्युपगच्छेम । सविशेषब्रह्म-
सिद्धान्ते हि ब्रह्मणोऽनन्तकल्याणगुणाकरतया केचन धर्मा ब्रह्म-
णोऽसाधारणाः । यथा जगद्व्यापारादयः । यथाह भगवान् कृष्ण
द्वेयायनो ब्रह्मसूत्रेषु जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितन्यात् । केचित्तु
जीवसाधारणा यथा मोक्ष इष्टभोगादयः । यथोक्तं ब्रह्मसूत्रेष्वेव भो-

गमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति । केचित्पुनर्जैडजीवसाधारणा यथा स*त्वा-
दयः । तस्माज्जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतोऽसत्त्वसमर्थेन जगन्मि-
थ्यात्ववाददुर्वासनासमुत्थं न तु युक्तिश्रुतिसूचसमुद्भासितमिति
वैदिकः† एन्याः ।

अचेदमवदधीमहि ब्रह्मावृत्तित्वेन भवदभिमतशबलब्रह्मावृ-
त्तित्वं विवक्ष्यते ! उत परब्रह्मावृत्तित्वं तत्र प्रथमे शबलस्य कारणत्वे
तदवृत्तित्वमसंभवि कार्यमात्रस्य कारणानुगमश्रवणात् । यथाह
भगवान् पराशरः । विष्णोः सकाशादुद्भूत जगतश्चैव च स्थितम् ।
स्थितिसमयकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगद्भु सः ॥ इति, शबलस्या-
कारणत्वे तु ब्रह्मावृत्तित्वमप्रयोजकं घटावृत्तित्वस्येव तस्यापि तत्रै-
वासीन्यात् । किं न अवृत्तित्वमात्रस्येव हेतुत्वे संभवति ब्रह्मावृत्तित्वं
व्याप्यत्वासिद्धमपि । न चावृत्तित्वमात्रस्य दृष्टान्तावृत्तित्वेन व्याप्य-
ग्राहकत्वाद् ब्रह्मावृत्तित्वानुधावनसाफल्यमिति वाच्यम् । कार्यमा-
त्रस्य कल्पितत्वमङ्गीकुर्वता कारणार्हत्तया युक्तिरूप्य-तद्वर्माणा
सर्वेषामवृत्तिताया एव युक्तत्वेन अवृत्तित्वस्य दृष्टान्तावृत्तित्वाभावात्
न हि युक्तिरूप्य-तद्वर्मेयोरप्याधाराधेयभावो भवता वास्तवोऽभ्युपे-
यते यच्छुक्तिरूप्यस्य तद्वृत्तिरस्यात् । कार्यकारणभावस्य वास्त-
विकत्वे तु ब्रह्मणः कारणत्वेन तदवृत्तिताया यत्कुमशक्यत्वादसि-
द्धिरेव । यथाह भगवानेव गीतासु स्वयं-मयि सर्वमहं सर्वं मतः
सर्वं प्रवर्तते । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूचे मणिगणा इव । इति, । परे-
र्ब्रह्मावृत्तिताया विश्वस्मिन्नेवाङ्गीकृतत्वेन एव त्वेनाभिमते ब्रह्मावृ-

* इदमत्राकृतम्-अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिना ब्रह्मसूत्रेषु ब्रह्मण्य वाचं
केनायधारितं कीदृशरूपं तत्तत्र ब्रह्मभेदस्य जीवश्रवसाधारणत्वात् अणायामप्यमीषा
पृथगवस्थाने विख्यातं सत्यं विद्वद्भिर्ज्ञेयं सत्यं तज्ज्ञितवसाधारणोऽर्थम् । इति युक्तम् ।

† जगन्मिथ्यात्वपादस्तु आध्यात्मिकैकदेशिनामेव युक्तं इति वैदिकपदप्रयोगेऽन-
व्यञ्जनम् ।

तित्वमन्यतरासिद्धमपि । सर्वतान्त्रिकैः स्वस्मिन् स्ववृत्तिग्रा अन-
ङ्गीकारेण ब्रह्मावृत्तित्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वेन तत्र च पारमार्थिकसत्त्वा-
धिकरणावृत्तित्वा*नधिकरणत्वेन हेतोर्व्याप्यचारित्वमपि ।

ब्रह्मावृत्तित्वेन परब्रह्मावृत्तित्वविषयत्वापत्ते तु परब्रह्मणः
सर्वासङ्गित्वेन परब्रह्मनिर्हृपित†वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या तन्निरूपितवृत्तित्वा-
भावेऽप्यप्रसिद्ध इति हेत्वसिद्धिः । अलीकप्रतियोगिकाभावाभ्युपग-
मेऽपि च स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वासत्त्वेन हेतोर्ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि साध्या-
सत्त्वेन प्रथमकल्पोक्तदिशा व्यभिचारोऽपि । शुक्तिरूप्यत्वादेरपि शुद्ध-
ब्रह्माध्यस्तित्वपक्षे दृष्टान्तावच्छेदेन साधनवैकल्यमपि । यदि तु
ब्रह्मावृत्तित्वपदेन शुद्धब्रह्मनिर्हृपितं यत्काल्पनिकवृत्तित्वं तस्य
पारमार्थिकत्वरूपेणाभावविषयत्वं तदा काल्पनिकस्य तस्यापि ब्रह्मणि
सत्त्वेन व्यभिचारोदुष्यरिह्वर एव । यदि पुनः पारमार्थिकब्रह्मावृ-
त्तित्वं विषयत्वात् तदाऽप्रसिद्धिरेव ब्रह्मातिरिक्तस्य पारमार्थिकत्वान-
ङ्गीकारात् । ब्रह्मावृत्तित्वस्य कथञ्चिद् ब्रह्मरूपत्वे तु तस्य दृष्टा-
न्तोऽसत्त्वेन साधनवैकल्यं ब्रह्मरूपस्य तस्य घटादायसत्त्वेन स्वह-
प्यसिद्धिरिव । तस्माद् ब्रह्मावृत्तित्वहेतुना पारमार्थिकसत्त्वाधिकर-
णावृत्तित्वसाधनोदाहः केषांचिदमीषा स्वचक्षुःस्फोटनेन परचक्षुःप्रणा-
शोदायमायित एवेति कृतधियः ।

उपहितवृत्तेः शुद्धवृत्तित्वनियमनये शुक्तिरूप्यत्वस्य ब्रह्मा-
वृत्तित्वासंभवेन परमार्थसद्भेदघटिति दृष्टान्तान्तरानुसरणं प्रथमा-

* अर्थ भावः—यथा सत्त्वानधिकरणे सन्भावस्वरूपेऽपि ब्रह्मणि सत्त्वाधिकर-
णात्वं काल्पनिकमङ्गीकरोति तथा पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणवृत्तित्वमपि तत्र काल्पनि-
कमङ्गीकृतं चेत्तर्हि व्यभिचार इति ध्येयम् ।

† निर्विशेषब्रह्मवाहितत्वात्वेति तात्पर्यम् ।

नुमाने । परमार्थसद्भेदस्य* च परमार्थसति ब्रह्मण्यविद्यमान-
त्वाद्देतुसत्त्वं तथेत्यद्वैतसिद्धिकृता तात्पर्यम् ।

अथैरमालोचयामः—घटादीनां परमार्थसद्भिन्नत्वमप्रसाध्य
परमार्थसद्भेदवदिति दृष्टान्तोऽसिद्धः परमार्थसत्ता घटादीनां भेदस्य
ब्रह्मवृत्तित्वात् । यदि तु घटादीनां परमार्थसद्भिन्नत्व सिद्धवदव-
धार्यं प्रवृत्तोऽसि तदा तदेव तेषां मिथ्यात्वमिति कुत मिथ्यात्वा-
नुमानमहाडम्बरेण । तस्माद् यावत्कान् घटादिषु परमार्थसद्भि-
न्नत्व न प्रमाणेनावधारितं तावत् परमार्थसत्ता घटादीनां भेदस्य
ब्रह्मवृत्तितया व्यापेरग्रह एवेति कथं तस्य दृष्टान्तता । न ह्यनुमान
लोकानधिगत* घाद्यननुमतमर्थमादाय प्रभवति । इतरथा तु यत्कि-
ञ्चिदेव स्वमनसा लोकानवधृतं घाद्यनङ्गीकृतमर्थं* दृष्टान्तीकृत्य
विचारे कथोपपन्न एव स्यादिति कीदृशमिदमद्वैतसिद्धिकृता दृष्टा-
न्ताभिधानमिति सचेतसः सर्वे एव साविण इति किं यदाम* ।

‘यदि तु घादिनः परमार्थसत्त्वेनाभिमतानामपि घटादीनां
भेदो ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणो न परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्ते-
षामपि परमार्थसत्त्वात् किन्तु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितारु इति
परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य ब्रह्मण्यभावाद् व्याप्तिः
सुग्रहेति मन्यसे तर्ह्यवधिधानुमानस्य घटादिसत्त्वानपसारकतया
किं तेनानुमितेन । यदि घटादयोऽपि सन्तः ब्रह्मापि च तथा
तदा पक्षत्वेनाभिमते पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणवृत्तितयाः सत्त्वेन
बाधः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसाधने तु गुक्ति-
रुप्यत्यादौ सिद्धेः सत्त्वादनुमानावृत्तिः ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितौ पक्षतावच्छेदक-

सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्विरोधित्वात् । अनुमितस्यऽनुमानं
 तु स्यादानुमितायेव प्रयतन्ते न ॥ परार्थानुमितान्यथाऽतिप्रसङ्गा-
 दिति मुमुक्षुमयधारणीयं तर्कतत्त्वविदाम् तस्मात्पूतिकूम्पाण्डी-
 कृतोऽयमद्वैतसिद्धिकृतां प्रथमन्यायप्रयोगः ॥

यिमत्तं मिथ्या ब्रह्मान्यत्वाच्छ्रुतिरूप्यवदिति द्वितीयप्रयोगे
 तुं दोषजन्यत्वं विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वमित्येवमाद्युपाधियोगेन
 पूर्णदितरीत्येव हेयत्वमित्यकिंचिद्विदम् । दोषस्त्वह अविद्याति-
 रक्तोऽस्यासुरेव वाच्योऽविद्यायास्तु दोषन्वे दोषताऽपि तस्याः
 पुनर्दुर्गहेय स्यादित्यवोचाम युतयुपन्यासपुरस्सरं पूर्वमेव ॥

किञ्च ब्रह्मान्यस्मिन्नलीके मिथ्यात्वासत्त्वाद् व्यभिचारः । सद-
 न्यत्वमेव चेन्मिथ्यात्वं तदा घटादौ बाधः । असदन्यत्वं चेन्मि-
 थ्यात्वं तदा घटादौ सिद्धसाधनम् । सद्ब्रह्मण्यं सिपाधयिपितं
 चेतर्ह्यद्यापि घटादौ तदसिद्ध्या बाध इव । एतेन “मिथ्या सद्ब्रह्म
 ण्यम् । तेनासद्ब्रह्मण्यमिथ्यात्वस्यासत्यभावेऽपि न व्यभिचारः”
 इति वदन् भिन्नुरपि निरस्तः सद्ब्रह्मण्यस्यापि घटादावसिद्ध्या बाधा-
 यतारादिति ।

किञ्च यज्ञप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे ब्रह्मान्यत्वस्य तत्र
 सत्त्वाद् व्यभिचारः । सत्त्वे सति ब्रह्मान्यत्वं चेद्वेतुस्तदाऽपि दोष-
 जन्यत्वमुपाधिरित्युक्तमेव इदं चेह निच्यातव्यं सिपाधयिपितं
 सद्ब्रह्मण्यं ब्रह्मभिन्नत्वं वा अर्थक्रियाकारित्ववदन्यत्वं वा चिद-
 न्यत्वं वा प्रतीयमानत्वे सति बाध्यमानत्व वा तत्रादौ ब्रह्मभिन्नत्वाद्
 ब्रह्मभिन्नत्वसाधने सिद्धसाधनम् । द्वितीये तु बाधः । अर्थक्रियाका-
 रित्वलक्षणसत्त्वस्य घटादौ तथापि सम्प्रतिपत्तत्वात् । तृतीये सिद्ध

साधनं चिदन्यताया घटादौ वादिनापि स्वीकारात् । चतुर्थे तु घटादेर्वाध्यमानतेवासम्भविची । तथा हि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
ज्ञानं जगदबाधकम् । अविद्याकल्पितवाक्यजन्यत्वात् । स्वयमधि-
द्याप्रभवत्वाद्वा । अविद्याप्रत्युपस्थापितज्ञाचाश्रयत्वाद्वा । कल्पिता-
चार्यायतनप्रवणजन्यत्वाद्वा । स्वकल्पितस्वमानसवृत्तिरूपत्वाद्वा ।
तात्पर्यभ्रमसहकृतवाक्यजन्यत्वाद्वा स्वाप्रबन्धनिवर्तकवाक्यजन्यज्ञा-
नवत् । बोद्धु-दिगम्बर-सपणकादिशास्त्रजन्यान्यवृत्तिवद्वेत्यादि-
नाऽनुमानत्रातेन बाधकत्वेनाभिमतज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित-
त्वेनाबाधकत्वात् । पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानस्याप्यबाधकत्वाच्चेति ।

किञ्च भेदवादिना माध्येन ब्रह्मणोऽनन्तकल्याणगुणाकर-
ताया अङ्गीकारेण सतोऽनन्तकल्याणपरम्पराभाजनाद् ब्रह्मणो
भेदस्य घटादौ स्वत एवाङ्गीकृतत्वात्सिद्धु*साधनेन कथं तेन ते
जगन्मिथ्यात्वसिद्धिर्भविचीति विद्वांस एव मीमांसन्ताम् ॥

यदपि अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः नित्याभाव-
त्वादन्योन्याभाववत् । प्रतियोग्यवच्छिन्ने देशः अत्यन्ताभावाश्रयः
आधारत्वात्कालवदिति मिथ्यात्वानुमानयुगलम् । अथ हेतुकुक्षौ नि-
त्यपदानुपादाने ध्वंसे व्यभिचारः । अभावपदानुपादाने ब्रह्मणि व्यभि-
चार इति नित्यपदमभावरूपदं चोपातम् । तदप्यनुमितिशरीराप्र-
सिद्ध्या ऽऽभासत्वेन च सर्वथाऽयुक्तं, तथा हि अत्यन्ताभावः प्रतियो-
ग्यवच्छिन्नवृत्तिरथ यत्किंचिदत्यन्ताभावे उदासीनप्रतियोग्यवच्छिन्नवृ-
त्तितायां सिद्धसाधनमिथा घटात्यन्ताभावो घटावच्छिन्नवृत्तिरित्यनु-
मितिशरीरं विशिष्येव वाच्यं न च तादृशानुमितिसंभाषनाऽपि आहा-

* सद्रव्यत्वस्य रुद्धमसत्पदसङ्गम्य वा मिथ्यात्वस्य साध्यचेत्येव दोषः ।

† घटवान् घटाभाववान् । घटोघटत्वाभाववान् इत्यादि साध्यपर्यमानम् ।

यंपरोक्षानुमीकारात् । न च घटात्यन्ताभावो घटावच्छिन्नवृत्तिरित्यनाहार्यज्ञानसंभवोऽपि स्वविरोधिधर्मधर्मितावच्छेदककस्वप्रकारकज्ञानस्य नियताहार्यरूपत्वेन घटात्यन्ताभावज्ञानं घटवानिति ज्ञानस्येव घटावच्छिन्ने घटात्यन्ताभावज्ञानस्यानाहार्यस्यासंभवात् । एवं द्वितीयप्रयोगेऽपि घटावच्छिन्नदेशे घटात्यन्ताभावज्ञानमाहार्यमित्यनुमित्यप्रसिद्धिः ।

एवं च यथा पर्वतः पर्वतावृत्तिवद्भिमान् । पर्वतो वद्भिमान् पर्वतावृत्तेः । वद्भिद्याप्यवद्भिष्यभिचारिमानित्याद्यनुमित्यप्रसिद्धिराहार्यपरोक्षानभ्युपगमात्तथा प्रकृतेऽपीति कीदृशानुमितिशरीरमिति पश्यन्तु विचक्षणाः ।

किंच स्वधिपरीतधीप्रतिबध्यज्ञानानामेव प्रवृत्तिनिवृत्तिजननलक्षणप्रयोजनजनकतया निरुक्ताहार्यज्ञानस्य चाहार्यत्वेनैवाप्रतिबन्धकस्याप्रतिबध्यस्य च कथं घटादिधर्मिकसत्यत्वज्ञानविरोधित्वम् । नापि च मिथ्यात्वानुमितेस्तावत्साफल्यसंभवो न यावदसौ घटादिधर्मिकसत्यताबुद्धिं प्रतिबधीयात् ।

न च यथा पर्वतो वद्भिमान् बह्यभावयोरचेति समुच्चये पर्वते वद्भिमतभावयोर्मने जातेऽपि नाहार्यरूपत्वं तथा प्रकृते जातेऽपि घटावच्छिन्नदेशे घटात्यन्ताभावमाने नाहार्यरूपता निरुक्तानुमितेरिति वाच्यम् । तत्रान्यतरकोटावध्याप्यवृत्तित्वज्ञानेन विरोधमानसामर्थ्यसंवलनाद् विरोधाम्बानेऽपि प्रकृते तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न हि घटावच्छिन्ने देशे घटाभाववानित्यनुमितौ कोट्यो-
रध्याप्यवृत्तित्वज्ञानमितरथा मिथ्यात्वानुमि*तावर्थान्तरप्रसङ्गात्

एवं च कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले जायमानस्य घटाव-
च्छिन्नो देशो घटाभावधानित्यस्याहार्यरूपत्वेन नानुमितिस्वरूपता ।

अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकालीने संशये तु कोट्योः पर-
स्परं विरोधो भासते स च प्रकारमुद्रया संसर्गमुद्रया वा भासते
इत्यप्रकृतत्वादुपेत्यते । एवं च संशयसमुच्चययोः कोट्योर्विरोधमा-
नामानाभ्यामेव विशेषः ।

अथवा ऽनुभवभेदेन संशये प्रकारताद्वयनिरूपितैकविशेष्य-
ताशालित्यं समुच्चये तु प्रकारताद्वयनिरूपिता विशेष्यताद्वयीति
विशेषः । आहार्ये तु एककोटिधर्मितावच्छेदककतया ऽपरकोट्यय-
गाहनमित्येष विशेषः ।

न चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानविरहकाले संशया*न्यविरोधिप्रतियो-
गितदभाषविषयकज्ञानानुद्रयात्कथमाहार्यमुत्पद्यतामन्यथा तु एक-
द्वयमिति रीत्या पर्वतोऽघटपटवानिति ज्ञानमिव पर्वतो यन्हित-
दभाषधानित्यप्युत्पद्येत ज्ञानं न तु तथा ऽङ्गीकुर्वन्ति तैर्धिक्ताः प्रति-
योगितदभाषयोरेकज्ञानविषयत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानान्तरे तथा ऽन-
ङ्गीकारेऽपि इच्छासामाज्येनाहार्ये तथा ऽङ्गीकारात् । इच्छाघटितसा-
मयी सर्वतो बलवतीत्यविप्रतिषेधः । एवं निरुक्तस्थलद्वयेऽपि परा-
मर्शस्याहार्यरूपत्वेन नानुमितिजनकता अनाहार्यप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दिपरामर्शत्वेनैव परामर्शस्यानुमितिजनकत्वेन । घटात्यन्ता-
भावव्याप्याधारत्वज्ञानं घटावच्छिन्नो देश इति ज्ञानस्याहार्यरूप-
त्वात् । न हि घटयति घटवदवृन्त्याधारत्यप्रतापुद्गिरनाहार्यो न
याऽऽहार्यपरामर्शोऽनुमितिजनकः ।

न च घटवति देशे घटवत्ताया व्यावहारिकतया तदभाषस्य
 पारमार्थिकतया विरोधविरहेण नाहार्यरूपता निरुक्तानुमितद्वय-
 स्थलेऽपीति वाच्यम् । व्यावहारिकत्वस्य तत्कालावाध्यत्वरूपत्वेन
 पारमार्थिकत्वस्य च कालवयावाध्यत्वरूपत्वेन कालवयान्तर्गते
 वर्तमानकाले अवाध्यताया व्यावहारिकत्वकुक्षिनिक्षिप्रायाः काल-
 वयावाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वेन विरोधस्यावश्यकतया अनाहार्यरू-
 पत्वासम्भवात् । अस्तु या व्यावहारिकत्वं भगवद्भिमत्तरीत्या
 ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानावाध्यत्वं तावताऽपि पारमार्थिकत्वस्यावाध्यत्वघ-
 टितत्वेन अवाध्यत्वब्रह्मज्ञानवाध्यत्वयोर्विरोधावश्यम्भावेनाहार्यरू-
 पता निरुक्तानुमितेरावश्यकी । यदि तु व्यावहारिकत्वं कल्पितत्वं
 तच्च स्वाभावयति प्रतीयमानत्वं वा ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा उभयथाऽपि
 तु दोषं नातिवर्तते, तत्र प्रथमे स्वाभावयति प्रतीयमानत्वस्यैव मिथ्या-
 त्वेन मिथ्यात्थानुमितेः पूर्वमेव मिथ्यात्वसिद्ध्याऽनुमित्यनुपपत्तिः ।

द्वितीये तु पारमार्थिकत्वस्यानिवर्त्यत्वरूपतया ज्ञाननिव-
 र्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोर्विरोध आवश्यक इति पूर्वोक्तदोषानतिलङ्घनम् ।

अदपि घटावच्छिन्नो देशो घटाभाववानित्यत्रावच्छिन्नत्व-
 संसर्गेण देशे घटाभावः प्रसिद्ध इति तद्वति देशे घटाभावानुमाने
 नाहार्यरूपत्वमनुमितेरवच्छिन्नत्वसंसर्गेण घटवति घटाभाषस्याविरो-
 धादित्युत्प्रेक्षते कश्चित् तदतीव दुर्व्यवसितम् । यथा हि संयोगेन
 घटवति समवायसम्बन्धेन घटाभाषसत्येऽपि घटो न मिथ्या तत्रेष्टापते-
 रेवमवच्छिन्नत्वसंसर्गेण घटवति संबन्धान्तरेण घटाभावानुमितावपि
 न घटो मिथ्येति किं तेनानुमानेन । तस्मादो न संसर्गेण घट-
 तदभाषयोर्विरोधस्तेनैव संसर्गेण घटवति घटाभाषोऽनुमातव्यस्तथा
 च स्वविरोधिधर्मधर्मिताऽयच्छेदककस्यप्रकारकत्वस्यावश्यकतयाऽऽ-

हार्थद्वयत्वेनानुमित्यप्रसिद्धिरिति सूत्रादितं भवति । किञ्चात्यन्ता-
भावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः । नित्याभावत्वादन्योन्याभावश्च ।
प्रतियोग्यवच्छिन्नो देशः । अत्यन्ताभावाश्रयः । आधारत्वात्कालश्च ।
इति पूर्वोपदिशितप्रयोगद्वये अत्यन्ताभावभिन्नत्वं स्वप्रतियोग्यनव-
च्छिन्नत्वं च क्रमेणोपाधिरिति उपाधिकमप्यनुमानद्वयं तथा हि
यद्ययं प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तित्वं भेदे तथात्यन्ताभावाभिन्नत्वं
नित्याभावत्वं त्वत्यन्ताभावेऽपि वर्तते तथात्यन्ताभावाभिन्नत्वं
नास्तीति स्पष्टमुपाधिर्भवति । बाधोन्नीतस्य च पक्षेतरस्योपाधित्वं
सर्वतैरर्थिकानुमतमिति नेह कथमपि बोद्धव्यतारः ।

द्वितीयप्रयोगे तु यद्ययं घटात्यन्ताभावाश्रयत्वं तत्तत्र
स्वप्रतियोग्यनवच्छिन्नत्वम् । आधारत्वं तु कालेऽपि तत्र तु स्वप्र-
तियोग्यनवच्छिन्नत्वं नास्ति कालस्य कालिकेन सर्वाधारत्वादिति
भवति स्वप्रतियोग्यनवच्छिन्नत्वमुपाधिः स्वप्रतियोग्यवच्छेदकदेशान-
वच्छिन्नवृत्तिकत्वं उपाधिरित्युपाध्यभावेन साध्याभावाद्यनुमानेन
स्थलद्वयेऽप्यनुमितिप्रतिषन्धः ।

ब्रह्म* । किंचिदवच्छिन्नम् । नित्यत्वात्परिमाणावच्छिन्नग-
वत् । ब्रह्म† । मिथ्या । आधारत्वाच्छ्रुतिरूप्यवदित्यादिसाम्यं चानु-
मानयुगलस्येति कीदृशमद्वैतसिद्धिकृतमभिधानमिति कृतशास्त्रप्रमा-
णवाधधारयितुं शरयन्ते इति किमितरेषु भूयस्याहारेणेति शम् ।

* पूर्वत्र मिथ्यात्वसाध्यकत्वेन नित्याभावस्य हेतुत्वमभावात् भवता गगनस्य
नित्यत्वमप्यकामेनेवाहीकृतमन्यथा नित्यत्वस्यैव हेतुत्वमभावे व्याप्यत्वासिद्धिरिति
नित्यत्वमपि गगनस्य भवताभ्युपेतमिति भावः । परमत्रमवष्टभ्य विशेषणसापेक्षस्य
मर्धनं तु खण्डनकता मर्तनिराकरणाश्रये व्युत्पिष्यते इति तत्र एव उक्तोऽष्टमः ।

+ ब्रह्मस्य न परमार्थसिद्ध्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । ब्रह्मद्वि-
त्वादित्येवमनुमिमानेन भवतेशाधारत्वमभ्युपेतं ब्रह्मस्य इति नाधारत्वमसिद्धमिति
भावः ।

यच्च तैरेव-परमार्थसत्त्वं स्वसमानाधिकरणान्योन्याभाषप्र-
तियोग्यवृत्तिः । सदितरावृत्तित्वात् । ब्रह्मत्ववत् । ब्रह्मत्वमेकत्वं
या सत्त्वव्यापकम् । सत्त्वसमानाधिकरणत्वाद् । असद्वैलक्षण्यवदिति
न्यायप्रयोगद्वयमारचितं तन्मिथ्यात्वाभिनिवेशमाशनिबन्धनम् ।
तद्यथा प्रथमानुमानेऽनुमानात्पूर्वमेव घटादीनां पारमार्थिकसत्त्वं
सिद्धमुक्तानेनानुमानेन । तच्च प्रथमपक्षेऽनुमानवैयर्थ्यम् । द्वितीयपक्षे तु
जगदसत्त्वपर्यवसायित्वमेतदनुमानस्य तदा ऽभविष्यद्यदि एतदनु-
मानात्पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण पारमार्थिकसत्तावद् द्वयं बाधितमभवि-
ष्यत्तु तथाऽस्ति पारमार्थिकसत्त्ववद्ब्रह्मनिष्ठान्योन्याभाषप्रतियोगि-
नि घटादौ परमार्थसत्त्वस्याबाध्यमानत्वेन पारमार्थिकसत्त्ववत्तिष्ठान्यो-
न्याभाषप्रतियोगिवृत्तित्वस्यैव ब्रह्मत्वे सत्त्वेन स्वसमानाधिकरणान्यो-
न्याभाषप्रतियोग्यवृत्तित्वासत्त्वात् । सदितरावृत्तित्वं च घटादौ प्रमा-
णसिद्धं निर्विशेषे ब्रह्मणि तु त्वदभिमतेऽनवतीर्णसकलप्रमाणे कल्प-
नैकसारे-निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म । मिथ्या । अविद्याकार्यज्ञान*गम्य-
त्वात् । अविद्याकल्पितज्ञानमितज्ञानगम्यत्वाद्वा । अविद्याकल्पि-
तज्ञानगम्यत्वाद्वा । यदेवं ततथा यथा स्वाप्नगज-गन्धर्वनगरादि-
रित्यादिनाऽनुमानत्रातेन मिथ्यात्वमेव सिध्यति । न चेत्तदेतुषु प्रवि-
ष्टमविद्याकल्पितज्ञानगम्यत्वादिकं फलव्याप्यत्वरूपं वा वृत्तिव्याप्य-
त्वरूपं वा । तच्च फलव्याप्यत्वं परस्मिन् ब्रह्मणि नाभ्युपेयत इति
स्वरूपासिद्धिः । वृत्तिव्याप्यत्वमपि सर्वोपभासके स्वतोभाते प्रयोज-
नाभावादेवावधीयते इत्यसिद्धौ हेतुरिति कथं निर्विशेषे मिथ्यात्व-
विद्धिरिति याच्यम् । यतः फलव्यापिरेव निषिधेयविविता वृत्तिव्या-

* ज्ञानगम्यत्वादिकमिह वृत्तिव्याप्यत्वस्यैव तेन हेतोर्नावृत्तित्वमाशङ्कनीयम् ।

प्रिस्तु स्यीकृता । यथोक्तमद्वैतसाम्प्रदायिकैः—फलव्याप्यत्वमेवास्य
शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥
इति । एतेन सविशेषस्य पक्षत्वे मिथ्यात्वमिष्टं निर्विशेषे तु स्वहृषा-
सिद्धिरिति केषांचित्समाधानमप्यपहस्तितम् । निर्विशेषे साम्प्रदा-
यिकेर्वृत्तिव्याप्यत्वस्याङ्गीकरणात् ।

अपेक्षमपि मीमांस्यते परमार्थसत्त्व स्वसमानाधिकरणान्यो-
न्याभाषप्रतियोग्यवृत्ति । सदितरावृत्तित्वादित्यत्र न्यायप्रयोगे प्रविष्टं
पक्षशरीरे परमार्थसत्त्वम् । हेतुशरीरे सदितरावृत्तित्वं च सत्स्वहृष-
तामतिक्रामति वा नातिक्रामति वा । तत्र पक्षकुक्षौ सत्स्वहृषताति-
क्रमे निर्विशेषस्य न पक्षत्वमिति नेष्टुसिद्धिः । सविशेषस्य पक्षत्वे-
नानिष्ठापतिश्च । सत्स्वहृषतानतिक्रमे तु तत्र निर्विशेषसत्स्वहृषे
ब्रह्मणि हेतुः कंचनविशेषमादध्याद्वा नादध्याद्वा तत्र प्रथमे सर्ववि-
शेषप्रत्यनीकस्वभावस्य केनापि विशेषेण भवति स्वहृषप्रच्युतिरिति
पूर्वाक्तदोष*तादवस्थ्यम् । निर्विशेषे पक्षे विशेषानाधायकत्वेहेतुस्तर्हि
स्वहृषासिद्ध इत्युभयतःपाशारज्जुः । एवं हेतुःसदितरावृत्तित्वलक्षणः
सत्स्वहृषतां चेदतिक्रामेतर्हि निर्विशेषे पक्षे,लब्धपद एवेति
स्वहृषासिद्धिः स्यात् । सविशेषे तु पक्षे लब्धपदोऽपि हेतुरकिंचित्क-
रस्तस्यापक्षत्वात् । हेतोः सत्स्वहृषताऽनतिक्रमपक्षोऽपि निर्विशेषे
सत्स्वहृषे पक्षे सत्स्वहृषस्य हेतोः परार्थानुमाने न्यायप्रयोगसापेक्षे
नान्वयसंभवः । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेक्येन शब्दबोधानुदयात् ।
न हि सन् †सन्निति शब्दोऽन्वयो भवति । तस्मान्निर्विशेषमुपक्रम्य

* निर्विशेषस्य पक्षत्वे न सिद्धेति भावः ।

† न सौख्यं पतायच्छेदकविधेययोरेक्यस्येति नोपनयकावस्य बोधाजनकता
विधेयकोटार्याधिकावगाहिनः शब्दबोधस्य पक्षो नीनपक्ष इत्यादिसन्धीपक्षोपानुरोधे
नाङ्गीकरणीयतया उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेक्यस्येति नोपनयिकावस्य व्याप्य

न्यायप्रयोगानुष्ठानं केषांचिदमीषां प्रकृतिपण्डं पुरस्कृत्य प्रमादिनां
षोडशवर्षपरिग्रहयिनीपरिग्रहप्रक्रमसाहस्यितमिति युक्तिकोविदाः ॥

किंचेह एकव्यक्तिवृत्तिकत्वमुपाधिरपि यत्र यत्र स्वसमानाधि-
करणाभ्यामन्याभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिश्चयो ब्रह्मत्वे तत्रैकव्यक्तिवृ-
त्तिकत्वसत्येन साध्यव्यापकत्वात् । सदितरावृत्तित्वं तु* घटत्वेऽपि
तत्रैकव्यक्तिवृत्तिकत्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वाच्च । एवं च परमा-
र्थसत्त्वम् । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिवृत्तिः । एकव्य-
क्तिवृत्तिकत्वाभावादित्यज्ज्ञेयोपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते ।
न च प्रकृते उपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि साध्यं नोपाधिव्यापकमिति
साध्योपाध्योः समव्याप्तिकत्वाभावात्कथमेकव्यक्तिवृत्तिकत्वमुपाधि-
रिति सुदुर्लभं शङ्कनीयम् । उपाधेर्दूषकतायां साध्यव्यापकत्वस्ये-
वापेक्षितत्वेन व्यापकव्यभिचारिणे व्याप्यव्यभिचारित्यस्यावश्यक-
तया समव्याप्तिकत्वस्य नवीनरूपेणत्वात् ।

वस्तुतस्तु दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावात्
स्वप्रतियोगिवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणं चेत्पुनरप्यसम्बन्धेन प्रतियो-
गवृत्तिर्व्यावहारिको यो भेदस्तद्विशिष्टं यतदन्यत्वस्येव साध्यत्वप-
र्यवसानेन साध्योपाध्योः समव्याप्तिरपि सुनिर्वहेति न किंचिदवही-
यते । एवमिहान्येऽप्युपाधयः स्वयमूहनीयास्तर्ककुशलेरिति विर-
मामोविस्तरमयात् ।

व्यावृत्त्येनाधिकावगाहनस्यावश्यकता तदुपपत्तेरिति वाच्यम् । षोडशवर्षपरिग्रह-
धस्य व्याप्यवमादितया पुनरुपपत्त्यात्वेन व्याप्यविवक्षयोऽपि यतदसम्भवीत्याहुः हेतु-
मान्यस्य इत्याकारकतायां इतिग्रहणस्यावश्यकत्वेन उक्तोपपत्त्यादिकविधेययो-
रित्येव व्यापनविधयोऽपि विधेयार्थोऽधिकानवगाहनेन व्यापानुदस्यवर्जनीयत्वात् । अत-
एव तु तत्र व्याप्यः पक्षे न सेत्येव जिज्ञासा न तु हेतुर्व्याप्यो न वेति निगूढादितम् ॥

* अनुमानात्पूर्वं जिज्ञासाविविधेति भावः ।

ब्रह्मत्वमेकत्व वा सत्त्वव्यापकम् । सत्त्वसमानाधिकरण
त्वादसद्वैलक्षण्यवदिति द्वितीयप्रयोगे सत्त्वव्यापकत्वमबाध्यनिष्ठमे
दप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूप ततश्च सत्त्वसमानाधिकरण्यमस्ति
असद्वैलक्षणे अस्ति च तत्राबाध्यब्रह्मनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वरूप साध्य, ब्रह्मणि असद्वैलक्षण्ये नेति प्रतीतेरसत्त्वात् । यच्च
ब्रह्मणि अबाध्यनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसिद्ध्या ब्रह्मातिरिक्ते
आध्यत्वलक्षणमिथ्यात्वमज्ञासा सिध्यतीति स्पष्टमेव । पञ्चमप्रका
राविद्यानिवृत्तिपक्षे अबाध्यत्वेनाभ्युपेताविद्यानिवृत्तिनिष्ठमेदप्रतियो
गितावच्छेदकमेव ब्रह्मत्व भवतीति ब्रह्मत्वमुपेक्ष्य एकत्वस्य
पक्षत्वानुसरणम् । तन्नाशित्वादिरूपमेति मि*त्तु । यच्च
पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे अविद्यानिवृत्तेर्नैवृत्तिप्रतियोगित्वविरहे
ऽपि अविनाशित्वरूपैकत्वस्य ब्रह्माविद्यानिवृत्तिसाधारण्यादबाध्य
त्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वाद् ब्रह्मत्वस्याबा
ध्यत्ववती या पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिस्तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेऽपि न सतिरिति भिद्यतात्पर्यम् । अथैव पराक्रम
म-पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे यद्यबाध्यद्वयसद्भावेऽपि एकत्व
मबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक तदेतादृशसा
ध्यस्य घटादिसत्त्वानपसारकतयोदासीन्येन अकिञ्चिदिदम् ।

यद्वि साध्यमबाध्यद्वय सहेत तर्हि तन्न सहेताबाध्यसह
समिति तु वक्तुं क प्राच प्रसहेतापि । कृते मिथ्याभिनिवेशात् ।
किंवाच विदूषत्वमुपाधि । अबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकत्वनिश्चयविषयीभूते धर्मिणि ब्रह्मणि विदूषत्वसत्त्वेन
साध्यव्यापकत्वात् । सत्त्वसमानाधिकरण्यस्य च घटत्वेऽपि सत्त्वेन

तत्र चिद्रूपत्वविरहेण साधनाव्यापकत्वाच्च । एवं च एकत्वमबा-
ध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । चिद्रूपत्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते । यदि च यादृशस्यने उपा-
ध्यभावस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन न सत्य किन्तु सामानाधिक-
रण्येन तादृशस्यनीयोपाधेरुपाध्याभासत्वेन परिगणनात् । प्रकृते च
पक्षस्यैकत्वस्याविनाशित्वादित्यहूपस्य पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्ति-
ब्रह्मोभयसाधारण्यादविद्यानिवृत्ते । चिद्रूपत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद-
भावादयमुपाध्याभास इत्युच्यते । तदा ध्वसप्रतियोगित्वमुपाधि-
रस्तु तस्य अबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व
रूपसाध्यव्यापकत्वत् । घटादावच्छेदेन ध्वसप्रतियोगित्वसत्त्वेन
ध्वसप्रतियोगित्यस्य साधनाव्यापकत्वाच्च । एव चैकत्वम् । अबाध्य-
त्ववन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । ध्वसप्रतियोगित्वादि-
त्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमास्यते । अथवा पञ्चमप्रकाराविद्यानि-
वृत्तिपक्षे अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वाभावादबाध्यत्ववन्निष्ठान्योन्याभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपसाध्यव्यापकतया घटादावच्छेदेन साध-
नाव्यापकत्वाच्च मिथ्यात्वाभावे उपाधिः । एव च सत्यसामानाधि-
करण्यं साध्यव्यभिचारि । सोपाधिकत्वादित्येव मुद्रया तत्रोपाधे
द्रूपकत्वमित्युपाधितत्त्वविदा सर्वमपरोक्षमिति विस्तरभयादुदात्म्ये ।

यदपि-व्याप्यवृत्तिघटादिः । जन्याभावातिरिक्तसमानाधिक-
रणाभावमात्रप्रतियोगी । अभावप्रतियोगित्यात् । अभिधेयत्वम् ।
अभिधेयत्वं हि परमते केयलान्वयित्यादन्योन्याभावमात्रप्रतियोगी ।
स च समानाधिकरण एव । अस्मन्मते तु मिथ्ये*वेति । नेभयथाऽपि

साध्यवेकत्वमित्यद्वैतसिद्धिकृतः । अत्र पक्षे व्याप्यवृत्तित्वानुक्ते
अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेः स्वसमानाधिकरणाभाषमात्रप्रतियोगित्वस्य
वादिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात्सिद्धसाधनप्रसङ्ग इति व्याप्यवृत्तित्वमुक्तम् ।

साध्यकुक्षौ अतिरिक्तान्तानुपादाने घटादिसमानाधिकरण-
ध्वंसस्वरूपाभाषादिप्रतियोगित्वस्य वादिनोऽनुमततया सिद्धसाध-
नप्रसङ्ग इत्यतिरिक्तान्तमुपातम् । प्रागभाषस्तु सिद्धान्तिना नाङ्गी-
क्रियते । तदङ्गीकारपक्षे तु जन्याभावातिरिक्तस्य घटसमाना-
धिकरणघटप्रागभावस्य प्रतियोगित्वं घटादेः सिद्धमेवेति तद्वा-
रणाय विनाश्यभावातिरिक्तत्वमपि देयमेव । अभावांशे स्वसा-
मानाधिकरण्यानुक्ते जन्याभावातिरिक्तस्य कुड्याद्युदासीनपदार्थ-
वृत्तिघटाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादेः सिद्धमेवेति अभावांशे
सामानाधिकरण्यमुक्तं, तथा च घटादेर्घटाद्यधिकरणवृत्त्यभा-
वप्रतियोगित्वं फलतीति न सिद्धसाधनम् । अत्र साध्यकुक्षौ
मात्रपदानुपादाने जन्याभावातिरिक्तस्य घटादिसमानाधिकरणस्य
घटभेदस्य प्रतियोगित्वं घटे सिद्धमेवेति तद्धारणाय मात्रप-
दम् । एवं च घटसमानाधिकरणघटभेदस्य प्रतियोगित्वसिद्धावपि
नाभावमात्रप्रतियोगित्वं सिद्धं घटवति घटात्पन्ताभावस्य वादिनो-
ऽननुमतत्वात् । एवं हेतुकुक्षौ प्रतियोगित्वादित्युक्ते प्रतियोगितायाः
संबन्धीयप्रतियोगित्वसाधारण्यादभावप्रतियोगित्वमुक्तम् ।

तदेतदनालोचितप्रमाणप्रमेयतत्सहकारितर्कमर्यादानां दुर्भ-
णितमेव । यतो ऽयं हेतुः सोपाधिकस्तथा हि यत्रयत्रजन्यामात्र-
तिरिक्तसमानाधिकरणाभाषमात्रप्रतियोगित्वं ब्रह्मातिरिक्ते वगज्जने
तथानित्यत्वम् । अभावप्रतियोगित्वं ॥ अलीकेऽपि तथानित्यत्वम् ।

नास्तीति भवत्यनित्यत्वमुपाधिः । एवं ध्वंसप्रतियोगित्वमुपाधिः ।
तस्य साध्यव्यापकत्वात् ।

अभावप्रतियोगित्ववत्यलीके ध्वंसप्रतियोगित्वविरहेण साध-
नाव्यापकत्वाच्च एवं ब्रह्मभिन्नत्वमप्युपाधिस्तथा हि साध्यवतानि-
श्चयविषयोभूते जगज्जाते ब्रह्मभिन्नत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वमथा-
भावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन तत्र ब्रह्मभिन्नत्वस्य चास-
त्त्वेन साधनाव्यापकत्वं च ब्रह्मभिन्नत्वे इति भवति ब्रह्मभिन्न-
त्वमुपाधिः । यदि भेदप्रतियोगित्वं ब्रह्मणि नाभ्युपेयेत तर्हि अधि-
दायाऽलीकेन च ब्रह्मणस्तादात्म्यं प्रसज्येतस्यभावप्रतियोगित्वं ब्रह्म-
णोऽवश्यमभ्युपेयम् ।

एवं परिणामित्व-परिच्छिन्नत्वादृष्टव्यन्यत्वात्परिमाणत्वा-
दयः स्वयमूहनीया उपाध्यो विचक्षणैः ॥ यथमविद्याऽलीकादि-
तादात्म्यनिराकरणान्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मणि भेदप्रतियोगित्वाङ्गी-
कारस्यावश्यकत्वेनाभावप्रतियोगित्वरूपहेतोस्तत्र सत्त्वाद् व्यभिचा-
रोऽपि । ॥ च वास्तवभेदप्रतियोगित्वं निवेश्यते ब्रह्मणि तु
काल्पनिकभेदप्रतियोगित्वमिति न व्यभिचार इति याच्यम् । ब्र-
ह्मातिरिक्तस्य जगन्मात्रस्य काल्पनिकत्वमातिष्ठमानेन तथा वक्तु-
मशक्यत्वात् ।

अथ प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वं विषय्यते एवं
च प्रतियोगिने ब्रह्मणः परमार्थत्वाद् भेदस्य च काल्पनिकत्वेन
न्यूनसत्ताकतया प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मणि
विरहेण न व्यभिचार इति चेन्न ब्रह्मातिरिक्ते काल्पनिकसत्ताया-
ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकतया ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वसिद्धौ
प्रतियोगिसमानसत्ताकाभावप्रतियोगित्वविषयाया अप्यसंभवात् ॥

अथेदं विचार्यते जन्याभावातिरिक्तस्य समानाधिकरणाभावस्याभिधेयत्वभेदस्य प्रतियोगित्वमभिधेयत्वे वर्तते इति न तेन जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वसिद्ध्याऽत्यन्ताभावसिद्धिरन्यथा तु संयोगेन घटे घटात्यन्ताभाव इति घटे। घटभेदवान् घटाभाववत्त्वादित्यनुमानेन घटे घटभेदोऽप्यापद्येत । आपद्ये च ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वम् । अघिद्याऽलीकयोस्तादात्म्यापतिवारणायाभावप्रतियोगित्वस्य ब्रह्मण्यप्यङ्गीकरणीयत्वात् ॥

किंच जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावस्योदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं प्रमेयादौ वादिनोऽप्यभिमतमिति संबन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव साधनीयं संबन्धविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वहेतुना तथा च प्रमेयाभिधेययोः स्वरूप-तादात्म्याभ्यां केवलान्वयितयाऽभावप्रतियोगित्वविरहेण हेतोर्भागासिद्धत्वमपि । केवलान्वयितावच्छेदकसंबन्धेन प्रमेयाभिधेययोरत्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या मिथ्यात्वासिद्धिश्च । यदि तु संबन्धविशेषनैरपेक्ष्येणाभावप्रतियोगित्यमात्रं हेतुरिति प्रमेयाभिधेययोरप्युदासीनसंयोगसमवायादिसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसत्त्वान्न भागासिद्धिरित्यभिप्रेषि । संयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन हेतुना समवायेन घटवति समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटात्यन्ताभावसाधनवत् प्रकृते संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन हेतुना जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रान्तर्गतस्य केवलान्वयितावच्छेदक-स्वरूपतादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सिद्धिरिति प्रमेयाभिधेययोर्न मिथ्यात्वासिद्धिरपीति च यदसि । तर्हि निरुक्तीत्याऽभावसाधने तस्य केवलान्वयितया तत्साधने प्रतियोगित्वस्यैव हेतुत्वसंभवे

अभायप्रतियोगित्वं व्याप्यत्वासिद्धं, न च प्रतियोगित्वमपि हेतुस्तस्या
प्रयोजकत्वात् । नापि निरुपाधिकत्वादेव प्रतियोगित्वस्य प्रयोजक-
त्वमाशङ्कनीयं निरुक्तस्थले उपाधिगणस्य पूर्वमेवास्माभिरुपदर्शनात् ।

भेदप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनधारणाय माचष्टोपादाने
जन्याभावातिरिक्तान्तमनुपादेयमेव । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरण
योध्वैसप्रागभाषयोः प्रतियोगित्वसिद्धावपि स्वसमानाधिकरणाभा-
वमात्रप्रतियोगित्वासिद्ध्या सिद्धसाधनशङ्कानवसरात् । नहि केन-
चिदूषेण साध्यसिद्ध्या सिद्धसाधनं भवत्यन्यथा तु एवंतस्तेजस्यीति
निश्चयोऽपि पर्वतो बहिर्मानित्यनुमितिप्रतिबन्धकः स्यात् । स्याद्यु-
वागिन्द्रियेऽनित्यत्ववतानिश्चयसद्भावादनित्ये बाह्मनये इत्य-
नुमितेरपि प्रतिबन्धोऽनुमित्सां बिना । तस्मात्साध्यतायच्छेदक-
कुक्षौ जन्याभावातिरिक्तान्तं व्यर्थमित्यपार्थक्यरूपनियहस्यानमपि ।

किंच घटोजन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावाप्रति-
योगीत्येवं चेत्साध्यशरीरं तर्हि जन्याभावातिरिक्तो घटसमानाधिक-
रणाभावः पटाद्युदासीनपदार्थाभावेऽपि तत्प्रतियोगित्वं तु न घटे
इत्यप्रसिद्धिरपि । जन्याभावातिरिक्तयत्किञ्चिदभायप्रतियोगित्वसाधने
तु भेदप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनमिति प्रव्यक्तमेव ।

किञ्चेह केय*लान्वयित्वमप्युपाधिः—केवलान्वयित्वस्य जन्या-
भावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्ववतानिश्चयप्रियया-
भिधेयत्वादिव्यापकत्वात्—अभायप्रतियोगित्वमलोकेऽपि तत्र केय-
लान्वयित्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वाच्च ततश्च घटोजन्याभावा-
तिरिक्तसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाभावाच्च केवलान्वयि-

* केवलान्वयित्वस्योपाधित्वाभिधानं परमतमवष्टम्भ्य श्यमते ॥ जन्योक्तस्यो-
पाधित्वम् ।

त्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्यभावानुमानमिति कीदृशी न्यायप्र-
युक्तिवैदुषी परेषामिति जगन्मात्रं साक्षितामुपप्रयातु ॥

इदमिहावधेयं जन्याभावातिरिक्तस्वसमानाधिकरणाभावमा-
त्रप्रतियोगित्वसाधने उदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनमिति तद्वारणाय
विशिष्यैव तत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वं साधनीयमेव च भेदीयप्र-
तियोगितायास्तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नतया अत्यन्ताभावीयप्रतियो-
गितायास्तु तदतिरिक्ततत्संबन्धावच्छिन्नतया नानुगम्यैकद्वयेण
साध्यसाधनं संभवतीति कथं स्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगि-
त्वसाधनेनाभिधेयत्वादिसाधारण्येन मिथ्यात्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि ।
विशिष्य तु तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वनिवेशने अभिधेयत्वे स्वरूपसम-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यान्यतरासिद्धतया न तद्वृष्टान्तेन साध्यसा-
धनं संभवति ।

स्वप्रतियोगिमत्तायद्विरोधिताघटकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनानुग-
म्य निवेशनप्रत्याशाऽपि दुरागैव । स्वप्रतियोगिमत्तादेः स्वयमन-
नुगतत्वे तद्घटितस्यानुगमकत्वासम्भवात् ।

साध्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्रायाः प्रतियोगिताया विरोधि-
तानवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्वेनानुगमोऽपि दुःशकः । तत्रतत्र
सर्वस्यापि संबन्धस्य विरोधितावच्छेदकसंबन्धत्वेन विरोधितानव-
च्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नत्वनिवेशस्याप्यननुगमकत्वात् । तस्मात्सा-
मान्यतो जन्याभावातिरिक्तस्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्व-
साधने उदासीनसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामादाय सिद्धसाधनात् ।
विशिष्य तु अन्योन्याभावीयात्यन्ताभावीयप्रतियोगितयोर्विभिन्नसंब-

न्यावच्छिन्नतया अनुगमवार्ताया अप्यसंभवात् । जन्याभावातिरिक्त
स्वसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वसाधनेऽभिधेयत्वादेरत्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वसिद्ध्या मिथ्यात्वसिद्धुर्भिधानमुन्मत्तगीतायितमिति ।

किं च जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणव्यतिक्रममात्रप्रति-
योगित्वस्य प्रसिद्धावपि दृष्टान्तेऽभिधेयस्य जन्याभावातिरिक्तसमाना-
धिकरणाभावमात्रप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरपि । यत्नेन
“अभिधेयस्य हि परमते केवलान्ययित्वादन्योन्याभावमात्रप्रति-
योगि । स च समानाधिकरण एव । अस्मन्मते तु मिथ्येवेति
नोभयथाऽपि साध्यवैकल्यमित्यद्वैतसिद्धिकृतमभिधानं परास्तं
निरस्तदूषणगणनासेन तथाऽभिधानासगतेः । तस्मात्सर्वथाऽस-
ङ्गतोऽयमभावप्रतियोगित्वहेतुना जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकर-
णाभावमात्रप्रतियोगित्वसाधनोद्यमोऽद्वैतसिद्धिकृतमिति नापरोक्षं
शास्त्रे कृतश्रमाणा विदुषामित्यलमनन्यजाल्पतेन वाग्*विनाप-
नापरपर्यायेण मादृशा मुमुक्षुणा भगवत्पादपद्मपरायणानामेका-
न्तिनाम् ॥

यदपि सः एव चक्षुषी अपयुज्य । अत्यन्ताभावः प्रतियोग्य-
वच्छिन्नवृत्तिः । नित्याभावात्त्वादन्योन्याभाववत् । अत्यन्ताभावस्य
प्रतियोग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तिः । प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिमात्रवृत्ति-
या । नित्याभाववृत्तित्वात् । अन्योन्याभावस्यवत् । घटात्यन्ताभा-
ववत्त्वं प्रतियोगिजनकाभावसमानाधिकरणवृत्तिः । यतत्कथानसमान-
कालीनेतद्घटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वात् । प्रमेयस्यवत् । यतत्कथा-
लमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणमाधारत्वात्पटादियत् ।

* वाग्*विनापनं हि तदित्यादिना तस्य मुमुक्षुर्नुक्तिश्च निर्विघ्नस्यादिति
भाट्ट ।
† अद्वैतमिष्टिकार एव ।

अथ प्रथमन्यायप्रयोगस्याभासता तु पूर्वं स्वावसरे प्रपञ्चिता ॥
द्वितीयप्रयोगे तु अत्यन्ताभावत्वभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य प्रति-
योग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तित्ववतानिश्चयविषयान्योन्याभावत्व-
व्यापकत्वात् । नित्याभावत्व तु अत्यन्ताभावत्वेऽपि वर्तते तत्र तु
नात्यन्ताभावत्वभिन्नत्वमिति साधनाव्यापकत्वाच्च ।

पक्षेतरस्यानुपाधित्व तु बाधानवतारस्थान एव प्रकृते तु बहि-
रनुष्यो द्रव्यत्यादित्यादाविव बाधावतारात्पक्षेतरस्योपाधित्व युक्त-
मेव । एव ब्रह्म । मिथ्या । आधा*रत्वात्पटवत् । गौरेकशकः । पशु-
त्वादश्ववत् । मनुष्यः शङ्गी । प्राणधारित्वान्महियवत् । विन्ध्यः ।
उत्तरदिक्स्थ* । पर्वतत्वात् । हिमालयवत् । चन्दनतरुगन्धशून्यः ।
घृष्टत्वादेरण्डवदित्याद्यनुमानाभाससाम्य चेत्तानुमानस्य । न ह्यत्य-
न्ताभावत्व नित्याभाववृत्तिर्धर्म इत्यन्योन्याभावसाक्षात्प्राप्त्यतिप्रतियो-
ग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्ति स्यादन्यथा तु नित्याभावत्वेन अत्य-
न्ताभावस्येव मेदस्यापि ससर्गाभावत्वे गौरपि पशुत्वादश्चपदेकशकत्वे
मनुष्यस्यापि प्राणधारित्वान्महियवच्छृङ्गित्वे विन्ध्यस्यापि पर्वतत्वा-
द्धिमगिरिवदुत्तरदिक्स्थत्वे चन्दनतरोश्च घृष्टत्वादेरण्डवद् गन्धशू-
न्यत्वे ब्रह्मणश्चाधारत्वान्मिथ्यात्वे किं नाम बाधकमिति व्यवहार-
मात्रं कदाचित् स्यादेवमनुमिमानस्येति प्रव्यक्तमेव ।

यदि तु तत्र तत्र मनुष्यादौ शृङ्गित्वाद्यनुमाने प्रात्यक्षिक-
बाधसत्त्वात् तस्याऽनुमातु शक्यमिति ब्रूये हन्त तर्ह्यत्यन्ताभावत्वे
प्रतियोग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्तित्वानुमाने किं न बाधोऽयतरति ।

* प्रहण्यधारत्वस्य मूलरूपा भित्तुणा चाद्रीकृतत्वादाधारत्वेऽधियाद । सर्व-
धर्मविप्रतीपं ब्रह्मणि मिथ्यात्वस्य धर्मद्वयतया न सिद्धिममत्र इति ॥ विरक्तभाषित
तथा सत्त्वाधारत्वस्यापि भयदभ्युपेतस्यासंभवादिति निगूढगदितम् ।

† निषमनिर्पेक्षसाक्षात्प्रमाणेन प्रवृत्ततया जात्युत्तरमिदमिति निगूढभाषितम् ।

यदि हि प्रतियोगितदभावावेवाविरुद्धो स्यातां तर्हि जगति कस्य
 केन वा विरोधो वाच्यः स्यात् । यदि तु शृङ्गित्व-तदभावयोस्तभयोरेष
 व्यावहारिकतया प्रबलेन शृङ्गित्वाभावाध्यक्षेण निर्वलमपरीक्षितश्र-
 माण्यकं शृङ्गित्वानुमानं वाच्यते इति तत्र सांप्रतम् । इह तु प्रति-
 योगिना व्यावहारिकतया तद्रत्यन्ताभावस्य शानुमिस्सितस्य पार-
 मार्यिकतया विरोधित्वाभावेन न वाच्यवाचकमावशङ्काऽपीति मन्यसे
 तर्हि ब्रह्मात्मविश्रान्तः पारमार्थिकोऽयं घटाभावो घटमुपमृद्य ब्रह्मा-
 त्माऽद्यथा घटे यथापूर्वमवस्थितोऽपि स तथेति निर्ब्रूहि । तत्र प्रथमे
 परमोदासीनस्य भावस्याद्यानापकाशप्रदस्य ब्रह्मणो नोपमर्दकता । इत-
 रस्य तु वस्तुजातस्य उपमृद्यस्वभावतमेव नोपमर्दकता । नाप्यनाद्ये-
 यातिशये ब्रह्मणि चरमशून्यादिनाऽतिशय आधातुं शक्यो नाप्युदा-
 सीनेन ब्रह्मणा घृतायेवातिशय इति न घटोपमर्दसंभायनाऽपि ।
 द्वितीयपक्षे तु घटेऽवस्थितोऽपि चेद् घटमविद्विषन् घटाभावो ब्रह्म-
 भूयमुपगतस्तर्हि किं तेन शब्दप्रयोगमात्रेण घटस्य क्षतमिति साधु
 मिथ्यात्वोपपादनं विचित्रपुद्गलस्य ते ।

एतेन "नन्वेवमप्यनौपम्य तात्त्विकमिति तदनुमितिरपि न
 वाच्येत व्यावहारिकौपम्यसादृश्याऽध्यक्षेण । एवं चादित्योग्य
 इत्यादायपि । तात्त्विकादित्यतां गूणम्याश्रित्य शरणं भुतिः । विरो-
 धादुपजीव्येन न विभेति कदाचन । इत्याद्यपि म्यादिति चेन्न
 अनौपम्यं तात्त्विकं म्यादिति कोऽर्थः । यदि तस्यैव चेत्पुण्यं
 नाम्नोत्पद्यः । तदा अद्वैते पर्ययसनादिप्रार्थितः । यदि व्यावहारतो-
 ऽपि नाम्नोति तदा व्यावहाराविसंशयादादिरूपपरीक्षितत्यविगिष्ट-
 मेप्यप्रत्यक्षं बाधकमिति नानौपम्यस्य तात्त्विकत्वमिद्विः । एतेन
 श्रेष्ठानुमानं व्याख्यातम् । एवमादित्यगुणभेदस्य तत्त्वतो व्याव-

हारतो वा निषेधे योज्यमिति मिथ्यात्वानुमितेर्वद्विशेषित्यानुमिति-
साम्यनिरासकाद्वैतसिद्धियन्योऽप्यथास्तः ।

यद्यं पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः । विरोधादुपजी-
व्येन न विभेति कदाचनेति खण्डनयन्योऽप्येतदर्थसंवादी भव-
त्यपाकृतः । पूर्वोक्तयुक्तिभिर्वन्दिष्यन्त्योपस्थादेस्तन्वतो निराकरणका-
रणानिरूपणेन तथा यत्तुमशक्यत्वाद् विशदयिष्यते चेदमये ।

एतेन अत्यन्ताभावत्वं प्रतियोग्यवच्छिन्नश्रुतिमावृत्ति ।
नित्याभाववृत्तित्वादन्योन्याभावत्वशदित्यपि प्रत्युक्तमनुमानं व्याप्ति-
नैरपेक्ष्येण साजात्यमात्रेण प्रवृत्ततया हेतोरप्रयोजकत्वात् । तादात्म्य-
संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्रुतिस्वस्योपाधित्वाच्च ।

यच्च घटात्यन्ताभाववत्त्वम् । प्रतियोगिजनकाभावसमाना-
धिकरणश्रुति । एतत्कपालसमानकालीनेतद्घटप्रतियोगिकाभावश्रु-
तित्वात् प्रमेयत्ववत् । एतत्कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणम् ।
आधारत्वात्पञ्चादिवत् । अत्र प्रथमप्रयोगे साध्यकुत्रो प्रतियोगिजन-
केत्यस्य स्वप्रतियोगिजनकत्वमर्थः । स्वपदार्थोऽत्यन्ताभावः । त-
त्प्रतियोगिजनकाभावस्तद्घटप्रागभावस्तत्सामानाधिकरण्यं चानव-
च्छिन्नं निवेश्यम् । तेन तादृशाभावानवच्छेदकेन तद्घटध्यसकाले-
नावच्छिन्नं तत्सामानाधिकरण्यं तद्घटात्यन्ताभावनिरुपमादाय न
सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । हेतुकुत्रो कालीनान्तानुपादाने तत्कपा-
लनाशजन्यतद्घटध्वंसत्वे व्यभिचारः । तदुपादाने तु तत्कपा-
लनाशजन्यतद्घटध्वसेनेतत्कपालसमकालीन इति तद्वैषम्य-
हारः । यादृशघट*व्यक्तेस्तु असमवायिकारणनाशदेव नाशो न तु

* यथादृशस्यलभदुरस्यलपदेन दार्शनिका व्यवहरन्ति ।

तत्कपालनाशान्तद्विवक्षणे तु कालीनान्तमनतिप्रयोजनकमिति
 ध्येयम् । गगनादिस्वरूपानादिप्रतियोगिकाभावत्वे एतत्कपालस
 मानकालीनाभाववृत्तित्वरूपहेतुसत्त्वात्तत्र च प्रतियोगिजनकाभावस
 मानाधिकरणवृत्तित्वरूपसाध्यासत्त्वेन व्यभिचार इति तत्परिहाराय
 हेतुकुक्षौ एतद्घटप्रतियोगिकत्वनिवेश । अभावपदानुपादाने तु
 एतत्कपालसमानकालीनैतद्घटप्रतियोगिकत्व तद्घटसयोगत्येऽ
 पीति व्यभिचारवारणायाभावपदम् । स्वप्रतियोगिसमानाधिकरण-
 वृत्तित्वसाधनेऽपि मिथ्यात्वसिद्धिसमये गुरुरूपेण साध्यत्वम-
 नुसरन् परस्यापि ध्वसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभायत्येऽविप्रति-
 पत्ति स्फोरयति । यत्र पर विशेषेण यदे*को निरवच्छिन्नघटाभावा-
 धिकरणतः सर्वदा स्वीकरोति यस्तु घटध्वसप्रागभावकालयोरे-
 यात्यन्ताभावयता न तु घटवताकालेऽपि । घटवताकालेऽपि घटा
 त्यन्ताभावयत्ये तदप्रत्यक्षमविद्यात्मकदोषवशाद्वा । पूर्वतनघटघा-
 नादितथासनात्मकदोषविशेषवशाद्वेति मन्यकृतात्पर्यमिति शादिना
 मन्यन्ते ।

अथैव धूमहे घटात्यन्ताभावयत्यस्य सामान्यतः पक्षस्य
 सयोग-कालिक-स्वरूपादिसवन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयत्ये
 प्रतियोगिजनकाभावसमानाधिकरणवृत्तित्वसाधने सिद्धसाधनमिति
 विशिष्य समयोयसवन्धायच्छिन्नघटात्यन्ताभावयत्यमेव पक्षतयाऽनु-
 सरणीयमेवं चात्र केवलान्वयित्वमुपाधिः । प्रतियोगिजनकाभावसमा-
 नाधिकरणवृत्तित्वरतानिरचययिषयप्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वस्य
 सत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् ।

साधनाधिकरणे समवायसंबन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्त्वे केवलान्वयित्वविरहेण साधनाव्यापकत्वाच्च । न च समवायसंबन्धावच्छिन्नघटात्यन्ताभाववत्त्वं न पक्षः किं तु सामान्यतो घटात्यन्ताभाववत्त्वमेव नैतावताऽपि सिद्धसाधनमर्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरकिञ्चित्करत्वादेवं च केवलान्वयित्वस्य साधनश्यापकत्वमपि सामान्यतो घटात्यन्ताभाववत्त्वस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणे संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे केवलान्वयित्वविरहेण साधनाव्यापकत्वस्यावश्यकत्वात् । समवायसंबन्धेन घटवति तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमिच्छतः संयोगेन घटवत्यपि तत्संबन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याभ्युपेयतया तस्यापि केवलान्वयित्वेन साधनश्यापकमपि केवलान्वयित्वमिति कथमुपाधित्वं तस्येति तु बालिशभाषितं संयोगेन घटवति तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतदभावस्य मिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकतया मिथ्यात्वमप्रसाध्य तथा वक्तुमशक्यत्वादिति । एवं च प्रकृते केवलान्वयित्वमुपाधिरिति व्यक्तमुक्तं भवतीति सुसूक्ष्ममतिभिरवगन्तव्यम् ॥

न च प्रतियोगितार्था प्रयोजनाभावेन संबन्धावच्छिन्नत्वानभ्युपगमात्कालिक-संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववत्त्वादिविवक्ष्यं न संभवति । उचितं चेत्तद् घट-तदभाववताधियोः । घटसंयोग-तदभाववताधियोः । घटसंयोगसमवाय-तदभाववताधियोः । घटसंयोगसमवायस्वरूप-तदभाववताधियोश्चावश्यकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेनैवोपपत्तौ संबन्धविशेषमन्तर्भाव्य पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पने गौरवेण तथा वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । यतो हृदेऽवह्निमान् धूमादित्यादेः कालिकेन वह्निसाध्यकस्य कालिकेन धूम-

हेतुकस्यलस्य सद्हेतुतायाः । संयोगेन तत्साध्यकतद्हेतुकस्यलस्य
 चाभासताया व्यवस्थार्थं संयोगसन्न्यावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकार-
 ताशालिबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तत्संबन्धावच्छिन्नतद्दुर्मावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकतदभावस्य स्वरूपेण यो निश्चयस्तस्य प्रतिबन्धकता
 ऽवश्यं वक्तव्येत्यभावीयप्रतियोगितायां संबन्धावच्छिन्नत्वाभ्युपगमः ।
 यदि हि वह्निमताबुद्धौ वक्ष्यभावयतानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकता-
 ऽभ्युपेयेत न तु तत्तत्संबन्धावच्छिन्नत्वान्तर्भावेण तदा पूर्वोक्तस्य-
 लस्य सन्नन्धभेदेन सद्हेतुत्व-तदाभासत्यवस्थायाः सर्वानुभवसि-
 द्धाया अश्व*यस्यैव स्यात् । नापि वह्निसंयोगवताबुद्धौ तत्संयोगा
 भावयतानिश्चयत्वेनावश्यं प्रतिबन्धकतामादाय व्यवस्थासंभवः ।
 इदं वह्निमानिति बुद्ध्या वह्निसंयोगस्यानुज्ञेयेन तत्र वह्निसंयोगा
 भावयतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया दुर्बलत्वात् । सामान्यतो
 वह्निमताबुद्धौ च वह्निसंयोगाभावयतानिश्चयत्वेन विरोधित्ये ऽनु-
 भवविरोधो बाधव्यवस्थोच्छेदश्च । वह्निसंयोगाभावयद्बुद्धयस्तु
 बाधरूपता इदपचकवह्निसंयोगसाध्यकस्यल एव न ॥ इदपचके
 संयोगेन वह्निमाध्यके स्थले । इदपचके संयोगेन वह्निमाध्यकम्यले

* एवं भाग्य पूर्वोक्तस्यलस्य सद्हेतुमैव स्यात् । हेतुभासतेव वा न तुभवं
 संबन्धभेदेतिबन्धनं सद्हेतुत्वमसद्हेतुत्वमेति ।

+ विरोधिता हि एककामावच्छेदेन एकदेशादुत्पत्तिरुच्यते । अत्र एकदेशादुत्प-
 त्तिरुच्यते द्युत्पत्तिं संवन्धावच्छिन्नवह्निसंयोगमन्तरथा तु विरोधित्वं कीदृशी घट-तद-
 भावाद्योक्तभेदेन सर्वथाविरोधेन समावेश्यमन्तरात् । एवं च संवन्धमपुनराकृत्य विरा-
 पिताभिधानासंभवे प्रतियोगिताया संबन्धावच्छिन्नत्वाद्वाङ्कार आशङ्क्यः । प्रति-
 योगिताया संबन्धावच्छिन्नत्वस्याभ्युपगमेति तत्तत्संबन्धावच्छिन्नवह्निसंयोगमप्यपि कामि
 कादिबंधनं सर्वत्र सन्धानद्वयव्यापककर्माणि तुभपसमाधेयमिति न सर्वत्र पुन एवं
 नुपयोग्यता ।

विरोधं पुनराकृत्यो निर्दिष्टव्यवस्थायां निरूपणीय इति कते वच्यते ।

निर्दिष्टव्यवस्थानिराकरणपरामर्शमन्तरा वदाम्यत्राद्येवम् ॥

बाधो न भवतीति न दोष इति तु पुनरनिपुणभणितमनुभवविरो-
धात् । परेषापि हृदयकवह्निसंयोगसाध्यकस्थले बाधो न भव-
तीत्यस्यापि वक्तव्यत्वाच्च । तस्मात्प्रतियोगितायाः संबन्धान-
वच्छिन्नत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धनो ऽनुभवातीतोऽन्यसहश्वेत्यन्यत्र
सविस्तरं न्यरूपयाम ॥

एतत्कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणमाधारत्याप्यटादि-
वदिति द्वितीयप्रयोगे तु एतत्कपालभिन्नत्वमुपाधिः । बाधावतारे
पक्षभिन्नत्वस्योपाधितायाः सर्ववादिसंमतत्वात् । पक्षभिन्नत्वस्यो-
पाधित्वे बाधस्य पारमार्थिकत्वादिकं यथा न तन्त्रं तथा तु पूर्व-
मेव क्रियासमभिहारेण न्यरूपयाम इति किमिहामेडितेन । किंचेह
एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमुपाधिः । एतद्घटात्य-
न्ताभावयति गुणादौ एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमाविषय-
त्वसत्त्वेन साध्यव्यापकत्वात् । साधनवत्येतत्कपाले एतद्घटा-
धिकरणत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्यैव सत्त्वेन साधनाव्यापकत्वाच्च ।
न चेतत्कपाले एतद्घटात्यन्ताभावमनुमिष्यता एतद्घटानधिकर-
णत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्याप्यङ्गीकरणीयतया एतद्घटानधिकरण-
त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति
शङ्कम् । तथा सति जगन्मात्रे एतद्घटानधिकरणत्वप्रकारकप्रमा-
विषयत्वाङ्गीकारे घटार्थिनां संज्ञादिप्रवृत्ति-निवृत्तिव्यवस्थाकारणा-
निरूपणेन सर्वव्यवहारोपप्रवप्रसङ्गात् । व्यावहारिकपारमार्थिकभाव-
मुपकल्प्य व्यवहारासांकर्यसंरक्षणप्रयत्नस्तु केषांचिदमीषां यथा निर्यु-
क्तिकस्तयोपपादितमधस्तादेष्वेति किं तदुत्कीर्तनेन । एवमिह एत-
द्घटासंभृत्वमेतदनिष्टत्वमेतदसमवेतत्वमेतद्घटसमवायिकारण-

त्वाभावादय उपाधयस्तर्ककुशलेः स्वग्रमूहनीया- इति कृतं विस्तरेण ॥ अत्र यस्तुतन्वयबोधयिष्येदमालोचयामः—

हेतुशरीरभूतमाधारत्वं पितृत्वपुत्रत्वादिवन्नित्यसन्निरूपकः पदार्थ इत्याधारत्यस्य स्वनिरूपकैकनिरूप्यशरीरत्वेन नाधारत्वमात्रं हेतुः । नापि निरूपकनिरपेक्षः कश्चिदखण्डो धर्म आधारत्वं हेतुरिति युक्तं तस्यानुकूलतर्कानवतारेणाप्रयोजकत्वात् घटवदन्यत्वादेरुपाधित्वाच्च । नापि कुड्या^{*}याधारत्वं सिद्धसाधनप्रसङ्गात् दृष्टान्ते साधनवैकल्याच्च । नापि सामान्यतो घटाधारत्वं तद्वति भूतले समवायसंबन्धावच्छिन्नैतद्घटात्यन्ताभावस्य परेणाप्यभ्युपेयत्वादप्रयोजकत्वात्से।पधिकत्वाच्च । नापि संयोगेन घटाधारत्वं संयोगेन घटवति समवायावच्छिन्नतदभावस्याङ्गीकारादेव । नापि सामान्यतः समवायेन घटाधारत्वं हेतुः । समवायेन घटान्तरवति कपालान्तरे समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकेतद्घटात्यन्ताभावस्यापि परेण स्वीकरणादेव । नापि प्रमेयत्वादाधारत्वं हेतुस्तद्घटकस्य प्रमेयत्वस्यैव हेतुत्वसंभवेऽधिकांशस्य वैयर्थ्येन हेतोर्व्याप्यत्वासिद्धत्वात्प्रसङ्गात् । किन्तु समवायेनैतद्घटाधारत्वादिकमवश्यं धाच्यमेवं च एतद्घटाधारत्वेन एतद्घटानाधारत्वसाधने परामर्शस्य नियताह्वयरूपत्वेन अनाह्वयपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वेन च तादृशानुमितिसामयौघैकल्यादनुमित्यप्रसिद्धिः । अनित्यत्वेन नित्यत्वसाधने इव एतद्घटा-

* व्यापशरीरे आध्यात्मिकहेतुताग्रच्छेदकादेर्विशिष्येण नियमनीयतया यत्किंचिदाधारत्यस्य हेतुत्वमनाग्रदूनीयमिति तत्त्वमुपेयत्वमिति ध्येयम् ।

† अत्र समवायादिग्रन्थेन व्यवहारः साक्षात् कृतो यस्तुतस्तु समवायस्यना भिविक्तो घटान्तरवतिनाभिमतपदार्थ एवेह विवक्षितत्वादिमा प्रतिपादिना चेति न किं विदाग्रदूनीयं परेः ।

‡ घटात्यन्ताभावाधिकरणस्य—घटानधिकरणस्येवः सामन्येयत्वमिति तात्पर्यम् ।
§ आत्मा नित्यः । अनित्यत्वादित्यादि। एवंति भावः ।

धारत्वेन एतद्घटानाधारत्वसाधने विरोधोऽपि । यद्यमाणयुक्त्या एत-
द्घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वप्रयोजकताया एतद्घटाऽनधिकरणत्वे
एव व्यवस्थापयिष्यमाणतया एतद्घटानधिकरणत्वस्य चेतदनुमितेः
पूर्वमेतत्कपाले सत्त्वामिदुग स्वरूपासिद्धिश्च । व्यावहारिकैतद्घटा-
धिकरणत्वेन पारमार्थिकैतद्घटाभावाधिकरणत्वसाधनोपवर्णनकौश-
लेन परस्य* पलायनपरायणतां तु पूर्वमेव परास्यमिति किं तादृश-
युक्त्याऽऽभासोपन्यासेनेति तु विज्ञेयविज्ञेयमित्यलमनल्पजल्पितेन ।

किंचेतद्घटाधिकरणत्वस्येतद्घटात्यन्ताभावप्रयोजकस्या-
ङ्गीकारे घटानधिकरणीभूतगुणकर्मादिनिष्ठेतद्घटात्यन्ताभावप्रयोज-
कत्वमन्यस्य कस्यचिदङ्गीकरणीयमितरत्र चान्यस्येवेति महागौरव-
मिति न तस्य प्रयोजकत्वम् । अत एव तस्मिन् सत्यभयतस्तेन
यिनाऽपि भयतस्तदप्रयोजकत्वमिति सर्वतैर्यिक्ता । एवं च एतद्-
घटात्यन्ताभावाधिकरणताप्रयोजकता न घटाधारत्वे किं त्वनेतद्-
घटाधारत्वे । अनेतद्घटाधारत्वस्य च गुणकर्मादिसाधारण्याल्ला-
घयमपि । एवं च अनेतद्घटाधारत्वस्येतद्घटात्यन्ताभावप्रयोज-
कस्येतद्घटयत्यसत्त्वात् कथमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणत्वमेत-
त्कपाले सिध्येदित्यल्पधीधर्षणोऽयं तर्कनिपुणानां कृतगुरुकुलश्रमाणां
सुसूक्ष्मधियां तु स्वयमूहनीयोविषय इत्युपरमामः ॥

यत्तु ब्रह्मत्वं न परमार्थसन्निष्ठान्योन्यामायप्रतियोगिताऽव-
च्छेदकम् । ब्रह्मपुत्तित्वाद्ब्रह्मलक्षणवत् । परमार्थसत्प्रतियोगिको
भेदो न परमार्थसन्निष्ठः । परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात् । परमार्थस

* निर्दिष्टेकाङ्क्षितः ।

† मिथ्यागुणधिनवत्त्वमितिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं माध्यं तेनाद्याध्यानिष्ट
भेदपरिहृतास्तत्त्वव्यापकमित्युक्तानुमानाद् भेदः ।

त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत् । भेदत्वावच्छिन्नम् । सद्विलक्षणप्र-
तियोगप्रधिकरणान्यतरवत् । अभावत्वाच्छुक्तिरूप्यप्रतियोगिकाभाव
वत् । परमार्थसन्निष्ठो भेदः । न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । परमा-
र्थसदधिकरणत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवत् इति ।

तदेतदनधिगतन्यायप्रयोगाणां प्रयोगमात्रमसारसारं बालो-
पलालनाकल्पं तथाहि अत्र प्रथमानुमाने पक्षीभूतं ब्रह्मत्वं ब्रह्मवृत्तिः
कश्चन धर्मो वा निर्विशेषं ब्रह्मेव वा । आद्ये धर्मधर्मिभावाद्गोकारे
निर्विशेषस्य पक्षतासतिः । कल्पिते सविशेषे परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसिद्ध्या महदनिष्टं च तत्रायन्नमिति वृद्धि-
मिच्छतो मूलहानिन्यायनिपातः । वस्तुतो निर्विशेषेऽपि कल्पितध-
र्मधर्मिभावमादाय न्यायप्रयोग इत्यप्यसारिष्ठसमाध्यभिधानं यद्यक-
ल्पतोऽपि धर्मधर्मिभावः क्वचिदभविष्यतदेदमुक्तं व्यावर्तकमभविष्यन्न
चेतदेवं भवता धर्मधर्मिभावस्य कल्पितस्येव सर्ववाङ्गीकारात् । न
केवलं कल्पितो घटादिरेव सविशेषः किन्तु कल्पितं सर्वमेव सविशे-
षमिति कल्पितविशेषस्य ब्रह्मवृत्तिधर्मस्य पक्षत्वे पूर्वोक्तदोषानुपह्न
आवश्यकः ।

निर्विशेषं ब्रह्मेव ब्रह्मत्वमिति द्वितीयकल्पे तु तत्र ब्रह्म-
वृत्तित्यरूपहेतुविरहेण स्वरूपासिद्धिः । न हि निर्विशेषे आधाराधे-
यमायानुप्रवेशसंभायनाऽपि । अनुप्रवेशे वा निर्विशेषतासंभवः ।

परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वप्रतानि-
श्चयविषये ब्रह्मण्यवाध्यत्वसत्येन साध्यव्यापकत्वात् । शुक्तिरू-
प्यस्य शुक्त्यवच्छिन्नचिद्वृत्तित्वेन ब्रह्मवृत्तितया तत्र साध्याध्यत्वविर-

हेय साधनाव्यापकतया च अवाध्यत्व भवत्युपाधिः । एव च साध्य
यत्तावृत्ति सौपाधिकत्वादिति मुद्रया उपाधेर्दूषकत्वमित्यवहितैव-
धेयम् । किञ्च घटादेरपि घटाद्यवच्छिन्नब्रह्मवृत्तितया तत्र च पर-
मार्थसद्भूतब्रह्मनिष्ठान्योन्याभाषप्रतियोगितावच्छेदकधर्मधत्वाद् व्य-
भिचारः स्फुट एव । यदि तु तादृशव्यभिचारपरिहाराय निरवच्छिन्न-
ब्रह्मवृत्तित्वं विवक्ष्यते तदा पुनरपि सिद्धिर्ब्रह्मत्वस्याधेयताऽधिकर-
णतानिरूपकताऽनवच्छेदकधर्मत्वेन शुद्धे ब्रह्मणि कस्यापि भवतावृत्ति-
त्वस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वात् । शुद्ध स्वप्नकायमित्यादेरपि व्यवहारस्य
भवता अशुद्धत्वमस्याकाशत्वव्यापकमित्यर्थसमाश्रयणेन शुद्धस्य कथ-
मप्यपुरस्कार्यत्वात् । माध्यादिमते तु अभिन्ननिमित्तोपादानब्रह्मकार-
यत्वाङ्गीकारेण । विष्णो सकाशादुद्भूत जगतश्चेव च स्थितमिति
विष्णुपुराणोक्तरीत्या जगतो ब्रह्मवृत्तितया तत्र च साध्यविरहेण
व्यभिचारः स्पष्ट इति किमाशङ्कनेन । ब्रह्मत्व परमार्थसन्निष्ठान्यो-
न्याभाषप्रतियोगितावच्छेदकमतद्व्यापन*धर्मत्वाद् । घटत्ववदि-
त्यनेन सत्प्रतिपक्षताऽपि । भवति हि अतद्व्यापृतधर्मो घटत्व
तच्च परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मनिष्ठान्योन्याभाषप्रतियोगितावच्छेदकमपि ।
अथ च विषयबाधकस्तर्को घटब्रह्मणोरैक्यप्रसङ्ग एव । यदि हि
अतद्व्यापृत घटत्व परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मनिष्ठान्योन्याभाषप्रतियो-
गितावच्छेदक नाभिविषयदविषयतदा घटब्रह्मणोरैक्यमिति ।

परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसन्निष्ठः । परमार्थ
सत्प्रतियोगिकत्वात् । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाषवदिति
द्वितीयन्यायप्रयोगोऽपि घटप्रतियोगिको भेदो न घटनिष्ठः । घटप्र-
तियोगिकत्वात् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाषवदित्याभासस

मानः । तथा हि यदि परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदस्य परमार्थसन्नि-
 गृह्यभावः परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावं निदर्शनीकृत्य पर-
 मार्थसत्प्रतियोगिकत्वमत्र साध्येत तर्हि घटेऽपि घटप्रतियोगि-
 कभेदासंभवेन घटेऽप्यभ्युपगच्छताम् एकं घटमपहाय घटान्तरे
 पुंसां प्रधुन्यादिकं सर्वथैव बाध्येतेत्यविदितलोकायाचो भवान् कथं
 दार्षनिकः । यदि तु तत्र घटव्यक्तीनां बहुत्वात्तथा माभूदिह तु
 ब्रह्मण एव सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्य सत्स्वरूपत्वादपर-
 रस्य च वस्तुजातस्यातथाभावात् परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदोऽपि
 ब्रह्मणोति समाधत्से । तत्किं ब्रह्माण्डभाण्डं सकलं मिथ्याभूतमव-
 धृत्य सदैव सिद्धाध्यायितमयै सिद्धवदभिधातुं प्रवृत्तोऽसि । उतासि-
 द्धमयैमनुमातुम् । तत्र प्रथमे कल्पे पदार्थान् सिद्धवदभिधाय शिष्या
 पाचयमाः प्रतारणीया भवन्ति । न तु बलिनो यादिनो याम्बिनः ।
 तद्यदि केवलं सत्स्वरूपे ब्रह्मणि सत्त्वमवधृतं तदतिरिक्तस्य च
 मिथ्यात्वं तर्हि किमनुमानेन । असिद्धार्थानुमानपक्षे तु घटादयोऽपि
 सत्त्वेन विषादविषया इति घटव्यक्तीनां बहुत्वात्तत्र यथा घटप्रति-
 योगिकभेदस्य घटे सत्त्वं तथा ब्रह्मणः सत्स्वरूपस्यैकव्यक्तिरूपत्वेन
 तत्र ब्रह्मणि ब्रह्मप्रतियोगिकभेदस्यासंभवेऽपि घटादिप्रतियोगिकभेद-
 स्यावश्यकतया घटादीनां चाबाध्यत्वेन स्वपरनिर्वाहकत्वादिना च
 सत्त्वस्य साधितत्वात्परमार्थसद्भूतघटादिप्रतियोगिको भेदो भवति
 परमार्थसत्स्वरूपब्रह्मणि इति परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न
 परमार्थसन्निगृह्य इत्यनुमानं बाधितं भवति ।

किंच परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो द्वित्वादिना व्यासज-
 यृतिधर्मेण परमार्थसत्यपि घटते इति परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वं
 व्यभिचारि । यदि व्यभिचारधारणाय हेतोः परमार्थसत्प्रतियोगि-

कत्वमपहाय परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुच्येत । तदा स्वरूपासिद्धिः । यथा हि घटप्रतियोगिकभेदो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदश्चेभौ विभिन्नाविद्य परमार्थसत्प्रतियोगिकभेद-परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदावपि भिन्ने ।

किंचैष सति परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिताकत्वमुच्येत । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुच्येत । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदिति न्यायाकारो यत्कथ्यस्तदेतदसमञ्जसं हेतोर्दृष्टान्तभाषासम्भवात् । न ह्यन्वयमुपयाति एवमेव यस्मिन् । धूमात् । यथा धूम इति ।

अथ घटाद्यनेकव्यक्तिकस्थले भेदे बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वानुरोधेन सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव हेतुरस्तु न तु परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति चेन्न द्विष्यादिना व्यासज्यवृत्तिधर्मेण स्वस्मिन्नपि स्वभेदसत्त्वेन तद्व्यावृत्तये सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । ब्रह्मव्यक्तिरेव सतीत्येतन्निश्चयस्य जगदसत्त्वनिश्चयपूर्वकतया मिथ्यात्वानुमिते. पूर्वं तथा निश्चयासम्भवेन निरुक्तानुमित्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वासिद्धेश्च ।

यत्तु भेदत्वावच्छिन्नं सद्विलक्षणप्रतियोग्याधिकरणान्यतरयत् । अभावत्वाच्छुक्तिरूप्यप्रतियोगिताभाषयत् । अथ सद्विलक्षणं यत्स्यप्रतियोगिस्याधिकरणयोरन्यतरतत्सत्प्रतियोगित्वं साध्यम्, । यत्तु च सदन्यप्रतियोगिकत्व-सदन्याधिकरणकत्वयोरन्यतरयत्त्व साध्यत्वेन पर्ययस्यति ततश्च स्वत्वस्याननुगमेन दृष्टान्तपक्षसाधारणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावे.

ऽपि न दोषः । नापि स्वत्वस्य साध्यदृष्टान्तभेदभिन्नत्वेऽपि स्वरूपा-
सिद्धिर्दृष्टान्तवैकल्य चेति घादिनोऽभिमन्यन्ते ।

तदतिस्थतीयः सोपाधिकत्वात्तथा हि यद्ययं साध्यवता
निश्चयविषयत्व शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकाभावे तत्रास्ति कल्पितप्रति-
योगिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वम् । अभावत्वं तु अलीकनिष्ठे वा घट-
निष्ठे वा ब्रह्मभेदेऽपि तत्र कल्पितप्रतियोगिकत्व नास्तीति साधना-
व्यापकत्वाच्चेति कल्पितप्रतियोगिकत्व भयत्युपाधिः । यत्र च भेद-
त्वावच्छिन्न सद्विलक्षण-प्रतियोग्यधिकरणान्यतराभाववत् । कल्पित-
प्रतियोगिकत्वाभावादित्युपाध्यभावेन साध्याभावोऽनुमातव्यः । किंच
भेदत्वावच्छिन्न सद्विलक्षण-प्रतियोग्यधिकरणान्यतरवत् । अभावत्वा-
दिति * नाति । नियमनैरपेक्षेण अभावस्यमात्रसाजात्येनानुमानस्य
प्रवृत्तत्वात् । अन्यथा तु ब्रह्मत्व परमार्थसद्विभक्त्यव्याप्यम् ।
दृश्यावृत्तिधर्मत्यादलीकत्ववत् । वायुशृणुक रूपवत् । अनित्यत्वा-
त्कपालवादित्यपि साध्येत । दृश्यावृत्तिधर्मस्यवतया साजात्यमात्रेण
परमार्थसद्विभक्त्यव्याप्यत्वस्य निर्विशेषे ब्रह्मणि । अनित्यत्वसाजा-
त्येन रूपवताया वायवीयशृणुके च धर्तुं शक्यत्वादिति सुसूक्ष्ममतिभिः
स्थयमिह दृष्टवनीयमिति विस्तरभिया तूष्णीमास्महे ॥

यदपि परमार्थसन्निष्ठोभेदः । परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावा-
न् परमार्थसदधिकरणत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवादित्यत्र
परमार्थसति परमार्थसद्वेदासम्भवेन परमार्थसन्निष्ठोभेदे परमार्थसत्प्र

* जायते साधर्म्यधर्ममात्रेणोपतिष्ठते व्याप्तिनैरपेक्षेण हेतुतरेति वाच्यं
कात्कर्तरि किंवा कतिपदमिडि ।

† अष्टाजन्मवृत्तिविषयस्यमेव दृश्यत्वं तत्रैव शुद्धे ब्रह्मणि अलीके च केयसे
अष्टजन्मवृत्तिविषयस्यसत्त्वादस्यदृश्यत्वं ब्रह्मालीकेभ्यसाधारणो धर्म इत्यदृश्यत्वेन
यपालीके परमार्थसद्विभक्त्यसिद्धिस्तथा निर्विशेषे ब्रह्मसम्पत्तिरिति अन्यथा ।

तियोगिकत्वाभावानुमित्या सती व्यक्तेरेकैव सिध्यतीति तदतिरिक्तस्य जगतो मिथ्यात्वनिर्वाहः । एव च परमार्थसदधिकरणकत्वमस्ति शुक्तिरूप्यादिप्रतियोगिके चिदात्मवर्तिनि भेदे भवति च तत्र परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावोऽपीति परेऽभिनिविशन्ते ।

तदेतदपि दुरभिनिवेशमात्रं तथा हि यथा घटे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासम्भवेऽपि घटप्रतियोगिकभेदवत्त्वमव्याधितं तथा सति सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविरहेऽपि सत्प्रतियोगिकाभावसत्त्वे किं प्रतिषन्धकम् । एव च घटनिष्ठोभेदो घटप्रतियोगिकत्वाभावघान् । घटाधिकरणकत्वादित्याभाससाम्यं च । घटव्यक्तीनां नानात्वस्येव परमार्थसतीनां व्यक्तीनामप्यानन्त्यस्य परेणाभ्युपेयसया प्रमाणान्तरेण तदनिराकृत्य परमार्थसत्या व्यक्तेरैक्यस्यानेनानुमानेन व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ।

किं चात्रानुमाने कल्पितप्रतियोगिकत्वमुपाधिस्तस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावनिरचयविषयशुक्तिरूप्यादाभावव्यक्तिव्यापकतया परमार्थसदधिकरणकत्वं ब्रह्मवर्तिनि घटभेदेऽपि तत्र कल्पितप्रतियोगिकत्व नास्तीति साधनाव्यापकत्वाच्च । एव च परमार्थसत्निष्ठोभेदः । परमार्थसत्प्रतियोगिक* । कल्पितप्रतियोगिकत्वाभावादित्यनुमानेन स्थापनानुमानप्रतिरोधादकिंचिदिदम् । न च ब्रह्मवर्तिनि घटादाभावे घटादेर्मया* कल्पितत्वाङ्गीकारेण कल्पितप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन साधनव्यापकतया कथमुपाधित्य तस्य भवेदिति याच्यम् । मिथ्यात्वानुमिते पूर्वै घटादेः कल्पितत्वासिद्ध्या तथाऽभिधानानुपपत्तेः । अस्तु वा साधनाव्यापकत्वसदहेन कल्पितप्रतियोगिकत्वं सदिग्धोपाधिस्ततोऽप्ययं सदिग्धोपाधितया पक्षे साध्यमदेह-

मादधत् पक्षे साध्यनिश्चयरूपा मनुमितिमुपहृन्ध्यादेवेति घाद्यभिम-
तार्थमञ्जकतया किं नोऽवशिष्यते विधातुमिति मतिमतां विमर्शः ।

अथ चाचानुमाने परेऽप्युपाधयो मतिमतां स्वयमूहनीया इति
किमु भूरि भणितेन ।

यदपि शिष्येषु महतीमारभटीमारचय्य मिथ्यात्वं ब्रह्म-
क्षेत्रमयातिरिक्तस्य व्यापकम् । सकलमिथ्यावृत्तित्वात् । मिथ्या-
त्यसमानाधिकरणत्वात् न ताभावात्तियोगित्वाद्वा । दृश्यस्य यत् ।

दृश्यत्वं परमायंसदवृत्ति । अभिधेयमात्रवृत्तित्वाच्छ्रुतिह-
व्यस्य यत् । दृश्यत्वं परमायंसद्विज्ञत्यव्याप्यम् । दृश्येतरावृत्तिधमे-
त्वात् । प्रातिभासिकस्य यत् ।

उभयसिद्धमनद्विनश्वरं मिथ्यात्वासमानाधिकरणधर्मानधिक-
रणम् । आधारत्वाच्छ्रुतिहव्यस्य यत् । इति विप्रपदन्ते यादिगता-
दिद सद्येयाऽनभिज्ञजनश्रामोदनमात्र परमन्याये पूर्वाक्तमुक्तिभिरा-
धारत्यस्य हेतुत्वासम्भवाद् यद्यप्यमात्रमुक्तिभिर्निर्हकन्यायमात्रम्याभास-
त्वाच्च । अत्र मिथ्यास्य ब्रह्मगुच्छेऽभयातिरिक्तस्य व्यापकमित्यस्य मि-
थ्यात्वं व्यापकताप्रच्छेदकमित्यर्थेभ्यो नोदात्तमनेन मेवत्याभिधेय-
त्वादिरूपेण व्यापकत्वमादाय न सिद्धमाधनायमरः । सकलमिथ्या-
वृत्तित्वादित्यस्य च यद्विनिश्चयस्य व्याप्यं मिथ्यात्वं तत्त्वादित्यर्थः ।
मिथ्यात्वं यद्यदुमात्रच्छिन्नाभावाववृत्ति ततदुमेभिन्नत्वादिति तु पापं-
यमानिकोचः । अथ च मिथ्यात्वं ब्रह्मगुच्छेऽभयातिरिक्तस्य व्यापक-
ताप्रच्छेदकम् । मिथ्यात्वं यद्यदुमात्रच्छिन्नाभावाववृत्ति ततदुमेभिन्न-
त्वादिति परमम्याति ।

अथेवमपि दध्यते प्रथमन्याये सकलमिथ्यावृत्तित्वहपरेण तु ना
मिथ्यास्य ब्रह्मगुच्छेऽभयातिरिक्तस्य व्यापकमित्या जगन्मिथ्यात्वमि-

द्विस्तुः।मविष्यद् यद्यभविष्यन्मिथ्याभूतसकलान्तःपातित्वं व्याप-
हारिकस्य घटादेर्जगतस्तदेव त्वसिद्धं, सिद्धो वाऽनुमानवेद्यर्थे, न
हि हेत्वसिद्धो साध्यसिद्धिसंभवः ।

किंच पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तायाः
अविद्यानिवृत्तेर्मिथ्यात्वानङ्गीकारेण मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्त-
त्वव्याभिचारीति बाधोऽपि । मुख्यमस्तीति न्यायेन ब्रह्म-तुच्छ-पञ्च-
मप्रकाराविद्यानिवृत्तिव्यातिरिक्तत्वव्यापकत्वोक्तौ तु किमपराद्धमस्मा-
भिरेव यदस्मदभ्यर्थितं साध्यतावच्छेदककुक्षौ जगद्वातिरिक्तत्वविशेष
णप्रक्षेपं न क्षमसे । यदि तु जगतोर्मिथ्यात्वादेव तादृशविशेषणं न
सहे इति श्रूये तर्हि जगन्मिथ्यात्वसिद्धेः पूर्वमेव कथमेशमशधारणितुं
पारयसि । न हि केनचित्प्रमाणेनानवधारणार्थे प्रामाणिकाः श्रद्धयते ।
यथा च श्रुतिर्मिथ्यात्वे न प्रमाणं तथा स्यात्सरे साधूपपादविध्यामः ।

मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद्देति श्रु-
तसिद्धिकृदुक्ते पूर्वोक्तपक्षसाध्यके हेत्यन्तरे अत्यन्ताभावाप्रतियोगि-
त्यमाशक्तौ दृष्टान्ते दृश्यत्वे साधनवैकल्यं ब्रह्मालीरुपस्यत्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वाद् दृश्यत्वस्येति तद्वारणाय मिथ्यात्वसमानाधिर-
णान्तमुपातम् । तदुपादाने तु दृश्यत्वस्य ब्रह्मादिवृत्त्यत्यन्ताभा-
वप्रतियोगित्वेऽपि मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाच्च
दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । एतकुक्षौ मिथ्यात्वशब्दस्य भावप्रधा*न-
निर्देशरूपतया ।मिथ्यात्वत्वार्थरूपतया हेतुकुक्षावपि मिथ्यात्वसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः । न च हेतुकुक्षौ

* प्रत्ययनीके च विद्यमानो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

प्रत्ययार्थताच्छेदकतावच्छेदककूपेण प्रत्ययार्थतावच्छेदकमुपविमेयकरोपपन्न
नतात्परोपोप्यारण्यं भावप्रधाननिर्देशः ।

समानाधिकरणान्तं माभूत् । भवतु च ब्रह्मन्यमेतत्त्वयोर्दृष्टान्तत-
योपन्यासस्तयोरुभयोरपि धर्मयोरत्यन्ताभावाप्रतियोगिताऽनवच्छेद-
कत्वेन दृष्टान्तत्वसंभवादिति याच्यम् । उभयोरपि दृष्टान्तयोरन्यत-
रासिद्धतयोपन्यासासंभवात् । मेधत्वस्य भेदयादिभिरत्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वाङ्गीकारेऽपि मिथ्यात्ववादिभिस्तदनङ्गीकारात् ।

मिथ्यात्ववादिभिर्ब्रह्मणोऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाभ्युपगमे
ऽपि भेदयादिभिस्तदनभ्युपगमाच्च ।

मिथ्यात्वत्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकताय च्छेदकमि-
त्यनुमितिशरीरे प्रविष्टं यद् व्यापकतायच्छेदकत्व तत्कुक्षिनिक्षिप्राभा-
षीयप्रतियोगिता दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना याव्याऽन्यथा तु
ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वसमानाधिकरणोदासीनसंबन्धावच्छिन्नाभाव-
प्रतियोगितायच्छेदकमेश मिथ्यात्वत्वमिति बाधः स्यात् । एवं मि-
थ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिताऽनवच्छेदकत्वरूपे हेतौ
प्रविष्टप्रतियोगिताऽपि दैशिकविशेषणतासंबन्धावच्छिन्ना याव्येत-
रथा मिथ्यात्वत्वे मिथ्यात्वसमानाधिकरणोदासीनस्वरूप-
संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायच्छेदकत्वसत्त्वात्सिद्धिः
स्यादिति प्रतियोगिता संबन्धविशेषावच्छिन्नापादेयेति वादिनो
मन्यन्ते ।

अथैवं ब्रूमहे मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकम् ।
मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यनुमाने घटा-
दीनां मिथ्यात्वसिद्ध्या मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गित्वरूपहेतुसिद्धिः । तदप्रतियोगित्वरूपहेतुसिद्ध्या च मिथ्यात्व-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः ।

किं च घटादौ यदि मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वं सिद्धं तर्हि किमवशिष्यतेऽनुमातुं हेतुसिद्धौ च घटादे-
मिथ्यात्वसिद्ध्या सिद्धसाधनात् ।

यदि तु मिथ्यात्वे ब्रह्मबुद्धेर्भावातिरिक्तत्वव्यापकत्वस्य
सिपाधायित्वात्तेन रूपेण च साध्यस्य पूर्वमनिर्णयान्न हेतुमत्ता
ज्ञानमत्तस्य सिद्धसाधनावकाश इति ब्रूवे तदाऽपि हेतुसिद्धिर्न हि
मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं घटादौ वादिना
ऽभ्युपेयते तेन घटादेरबाध्याभावाभावात् ।

ब्रह्मभिन्नत्वादिना मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्र-
तियोगित्वं घटादेरनुमाय हेतुसिद्ध्यनन्तरमेवदनुमानप्रवृत्तिरिति तु
पुनराशामोदकमात्रं ब्रह्मभिन्नत्वादेर्मिथ्यात्वसाधने सोपाधिकतायाः
पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात् ।

दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियो-
गित्वानुमानमपि बालिशताग्विलसितमात्रं दृश्यस्य घटादेः सत्यत्वे
दृग्दृश्यसंबन्धस्य व्यवस्थापयिष्यमाणतया दृश्यत्वेन तदनुमाना
संभवात् । वस्तुतस्तु येन निर्विशेषदृशिमहाय नान्यदभ्युपेयते
तन्मत एव दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिरित्यादिकं पराक्रम्य निरूपयि
तास्मो दृग्दृश्यसंबन्धनिरूपणप्रकरणे ।

किंचेदमनुमानम् । ब्रह्मबुद्धेर्भावातिरिक्तत्वं न मिथ्यात्व
व्याप्यम् अबाध्यवृत्तित्वात् । दोषाजन्यवृत्तित्वात् । अमिथ्यात्वेन
योगिज्ञानविषयत्वाद्वा । भगवद्गीताज्ञानगोचरत्वाद्वा । ब्रह्मबुद्धेर्भावा-
तिरिक्तत्वं न मिथ्यात्वव्याप्यम् । यज्ञप्रकाराविद्यानिवृत्तिवृत्तित्वा-

* मिथ्याभूतं पदार्थज्ञातं योगिनो मिथ्यात्वेनेति शङ्कायामस्तीति योगिज्ञानवि-
षयत्वं न बाध्यात्यप्रयोजकमिति तु बालिशताग्विलसितमात्रं पदार्थाधिपमानान्तरं योगिनामपान्त-
रगतमप्यतोना प्रवृत्ते शाल्यैवदुपयुज्यमावत्वात् ।

दित्यादिनाऽनुमानग्रानेन सत्प्रतिपक्षितमपि । तस्मान्मिथ्यात्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वानुमानप्रपञ्चः केषांचि-
दमीषां पदभ्यां संचरमाणस्य ब्रह्मालस्य चन्द्रलोकगमनप्रयत्नायित इति
विचक्षणाः ।

यत्तु दृश्यत्वं परमार्थसदवृत्तिः । अभिधेयमात्रवृत्तिधर्मत्वा-
च्छ्रुतिरूप्यत्ववत् । अत्र दृश्यत्वं दृक्प्रतियोगिकत्वविशिष्टं व्यापहारिकं
तादात्म्यम् । प्रपञ्चनिष्ठब्रह्मतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन बाधादादां
विशेषणम् । ब्रह्मणो ब्रह्मणि प्राप्तीतिकतादात्म्ये बाधादन्त्यम् । न च
तयोस्तभयोर्ब्रह्मवृत्तित्वं मिथ्येति साध्यसत्त्वान्न बाध इति बाध्यम् । त-
द्याऽपि सर्वदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरूपस्य प्रकृतानुमानफलस्योक्तविशेषणा-
धीनत्वात् । अत्र हेतो मात्रपदं संपात्तायातं तेन वाच्यावृत्तित्वाद् ब्रह्मा
वृत्तित्वादिति यावत् । एतत्तदनिवर्धनः पृथोक्तानुमानाद् विशेषः ।

यदपि च दृश्यत्वं परमार्थसद्विज्ञानव्यापकम् । दृश्येतरावृत्ति-
धर्मत्वात् । प्रातिभासिकत्वप्रदित्येतो तु न्यायप्रयोगो सौपाधिकत्वा-
दुपेक्षणीयो । तथा हि परमार्थसदवृत्तित्वस्य निश्चयविषयीभूतशुक्ति-
रूप्यत्वादिव्यापकं भवति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वं तन्नाभिधेयत्वाच्च-
त्तिघटत्वाद्यव्यापकमपि घटत्वादिति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वाभा-
वात् । एवं द्वितीयानुमाने दोषगण दुहनीयः स्वयं कुशलैः ।

न च योगाधारपक्षे दृष्टिष्टयादिपक्षे ॥ कल्पनेकशरीरत्वं
साधनव्यापकमपीति कथं तस्योपाधित्वमिति शङ्कम् । निर्विशेष-
ब्रह्मवादिना विचारस्योपक्रान्ततया तयोस्तभयोरपि पक्षयोरनाशङ्क-
नीयत्वात् । योगाधारमतं शरणीकृत्य घटादेः कल्पनेकशरीरत्वाभ्यु-
पगमे तु किमी*प्रकल्पनात्यरूपा घटादयो भावा इति भणतु भवान् ।

येन यदा सायन्ते तत्कल्पनाविश्रान्तात्मानस्ते इत्युक्तौ तु कल्प-
नानामसाधारणत्वाद् घटादीनां सर्वोपभोगयोग्यानां साधारण्यानु-
पपत्तिः । साधारण्यमपि कल्पनेकशरीरमिति का वतिरित्युक्तौ
तु साधारण्यस्य तदेकमात्रव्यवहरणीयत्वे सर्वसाधारण्यमङ्गशङ्का
तदवस्येव । स्वप्नोपलब्धमहाजनतादिव्यवहारवदमुष्य सर्वस्य व्यव-
हारजातस्य व्यग्रहर्तृमात्रकल्पनाविश्रान्तात्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे तु
मणिमयमण्डपप्रविष्टसारमेयोपकल्पितानेकस्वसजातीयश्चेत्पलम्भेन
समुत्पन्नद्वेष्टेकस्य भयमाणस्य योगाचारस्येव प्रतिध्वनिकल्पिताने-
कशुनकविषयस्य शुनो व्यवहारवदेव ते स्वकल्पितसर्वपरिकरस्य
कथाव्यवहारः कथङ्कारं विद्वत्सदसि नोपहासास्पदतामुपेयात् ।
धादस्यः तद्विषयस्य प्रतियादिनः प्रमाणदेर्मध्यस्थस्य कथाफलस्वरूप-
पस्यैकतरकोट्यवधारणस्य धादिविजयस्य वा भवतेव कल्पितत्वेन
ततोऽस्य वैयर्थ्यमवलम्ब्यापि वैजात्यकल्पनानवकाशात् ।

व्यवहरतां विदुषामपि व्यग्रहारे यावद्व्यवहारकालं पश्या-
दिभिर्भ्रतयेव समान इति काऽधिकाऽधिलेखसंभाषना ब्रह्मवादिना-
मस्माकमितीष्टापत्तौ तु क नाम भयत्रये मोक्षकथाप्रस्तावसंभवे ऽपि ।
मोक्षो हि सम्यग्ज्ञानाद् भवतीति सर्वत्रादिसिद्धान्तः । तच्च ज्ञानं
पश्यादीनामिदं कल्पनेकविश्रान्तरूपमिति तस्य समीचीनता सर्व-
थाऽपि दुर्वचेति मोक्षो नाम त्वन्मते काकदन्तकथाप्रस्तावसदृश
इति स्पष्टमेवाधिकं ॥ दृष्टिसृष्टिपक्षप्रतिषेधावसरे ऽभिधास्यते ।

* धार्ष्ट्यम् ।

† अथाध्यायविषयकत्वेन तथाभाषणहेतुः सर्वसाधारण्यम् । तथाभाषणहेतु-
ज्ञानस्य स्वार्थे दोषजन्यत्वेनाविश्रान्तत्वात् अथाध्यायविषयकत्वात् अत्रासंभवादिद्वये
मादि श्रुतिर्मात्रं निरूपितप्रमाणमिति भावः ।

‡ अथाध्यायविषयकत्वादित्यत्र य मोक्षजनकज्ञाननिष्ठचैतन्यवत्त्वादि पञ्चा-
विधाधारण्यद्वया दुरवधारणतया मोक्षजनकज्ञाने चैतन्यवत्त्वं योदीयगुण्यद्वयं यत्तु
मध्यमत्वादित्यादिनाऽपि विवेकविषयमात्रत्वादिति भावः ।

दित्यादिनाऽनुमानप्राप्तेन सत्प्रतिपक्षितमपि । तस्मान्मिथ्यात्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वानुमानप्रपञ्चः केषांचि-
दमीषां पदभ्यो संवरमाणस्य जडालस्य चन्द्रलोकगमनप्रयत्नायित इति
विषयवशाः ।

यत्तु दृश्यत्वं परमाणुसदृशं । अमिधेयमात्रवृत्तिधर्मत्वा-
च्छ्रुतिरूप्यत्ववत् । अथ दृश्यत्वं दृक्प्रतियोगिकत्वविशिष्टं व्यापहारिकं
तादात्म्यम् । प्रपञ्चनिष्ठब्रह्मतादात्म्यस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन बाधादादां
विशेषणम् । ब्रह्मणो ब्रह्मणि प्रातीतिकतादात्म्ये बाधादन्त्यम् । न च
तयोर्ब्रह्मयोग्यत्ववृत्तित्वं मिथ्येति साध्यसत्त्वान्न बाध इति वाच्यम् । त-
थाऽपि सर्वदृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरूपस्य प्रकृतानुमानकनस्योक्तविशेषणा-
धीनत्वात् । अथ हेतो मात्रपदं संवातायातं तेन वाच्यावृत्तित्वाद् ब्रह्मा
वृत्तित्वादिति यावत् । पक्षमेदनिवन्धनः पूर्वोक्तानुमानाद् विशेषः ।

यदपि च दृश्यत्वं परमाणुसदृशत्वव्यापकम् । दृश्येतरावृत्ति-
धर्मत्वात् । प्रातिभासिकत्ववदित्येते । न न्यायप्रयोगो बोधाधिकत्वा-
दुपेक्षणीयो । तथा हि परमाणुसदृशत्वव्यापकत्वमपि विषयीभूतगुक्ति-
रूप्यत्वाद्विषयीकं भवति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वं तस्मादमिधेयमात्रवृ-
त्तिघटाद्याद्यापकमपि घटाद्यादिमति कल्पनेकशरीरवृत्तित्वाभा-
वात् । एवं द्वितीयानुमाने दोषगण कुक्षनीयः स्वयं कुक्षनेः ।

न च योगाचारण्ये दृष्टिषट्पादिवत्ते च कल्पनेकशरीरत्वं
साधनव्यापकमपीति कथं तस्योपाधित्वमिति शङ्कम् । निर्दिष्टोप-
ब्रह्मवादिना विचारम्योपकान्तगता तयोर्ब्रह्मयोरपि पक्षयोरनाशङ्क-
नीयत्वात् । योगाचारमते शरीरकृत्य घटादेः कल्पनेकशरीरत्वाभ्यु-
पगमे तु किमी*यकल्पनात्यरुपा घटादयो भावा इति भवतु भवान् ।

निस्तत्त्वं तर्कपीड्यत्वान्महमरीषिकाजलवदित्यनुमाने बाध्यत्व-प्र-
माणागम्यत्व-दोषजन्यत्वादुपाधिप्रदर्शनपरत्वादिति समाहितं त-
तश्च निरुक्तानुमाने दोषजन्यत्वं तदेवोपाधिः स्यादिति अविद्याया
दोषरूपत्वं नाङ्गीक्रियेत । इतरथा तु अविद्यारूपदोषजन्यतायाः
साधनव्यापकतया कथमुपाधित्वमिति स्वयमेव विवेचय । यदपि
दृश्यत्वादिना घटादेर्दोषजन्यत्वमनुमाय दोषजन्यत्वस्य साधन-
व्यापकत्वप्रदर्शनसंनहनं तदप्यस्थाने साहसमात्रं दृश्यत्वस्य दोष-
जन्यत्वाव्याप्यत्वात् । यथा चेतनयाऽप्ये साधु* निरूपयिष्यामः ।
एवमन्येऽपि निरुक्तयुक्त्या कुशलैरुपाधयः स्वयं समुद्राव्या इति
तूष्णीमास्महे विस्तरभीरवः ।

● ब्रह्मत्वं परमार्थसिद्धिब्रह्मत्वव्याप्यम् । दृश्यावृत्तिधर्मत्वादली-
कत्ववदित्याभाससाम्यं च द्वितीयप्रयोगे । यदि तु कल्पितमात्रस्य
स्वसमानजातीयपदार्थपूर्वकत्वनियमादकल्पितं किञ्चित्प्रधानमपेक्ष-
णीयमिति तदेव सन्मात्र ब्रह्मेत्यगत्याऽङ्गीकरणीयमापद्यते इति
न ब्रह्मत्वे परमार्थसद्विब्रह्मत्वव्याप्यत्वसिद्धिरिति ब्रूये हन्त तर्हि
कल्पितस्याकल्पितपूर्वकत्वनियमोऽपि न सिद्धः किन्तु स्वसजातीय-
पूर्वकत्वनियमः । स च पूर्वप्रपञ्चसजातीयोत्तरप्रपञ्चजननेनैव निर्वह-
तीति नाकल्पितपदार्थपूर्वकत्वाप्रशयभावसिद्धिः ।

अध्यासो हि स्वकारणं संस्कारमपेक्षते न तु संस्कारस्य
संस्कारविषयस्य अधिष्ठानस्य वा सत्यतां यथा घटो दण्डमपेक्षते न
तु सन्तं दण्डमनुपयोगादन्यथासिद्धत्वाच्च । नापि प्रमाजन्यसंस्का-

* दृग्दृश्यप्रसङ्गनिरूपणावसरे ।

† परमत्वं प्रविश्य तन्महतीयेष तच्चिराकरणावस्थापेऽप्ये वादिनेनियतार्थमेव
स्वीयकणाकोऽनप्रदर्शनार्थोऽयमुक्तस्तु तत्र तत्र स्वातन्त्र्येण निजामुपेतपरपर्ययं चात्र
पसारणमिति प्रेक्षावन्तो निरीक्षन्ताम् ।

तत्सुगृह्यं कल्पनेकशरीरवृत्तित्वं साध्यव्यापकं भवद् घट-
 त्याद्यव्यापकतया भवत्युपाधिरिति । एवं दोषसद्वृत्तेन्द्रियजन्य-
 चानविययपदार्थवृत्तित्वं दोषजन्यवृत्तित्वं बाध्यवृत्तित्वं प्रातिभासि-
 कवृत्तित्वमित्येवमाद्यनेकोपाधियोगादकिंचिदिदमनुमानमिति सन्तः
 प्रतिजानते । यथा च निरुक्तोपाधिषु स्वाभावेन साध्याभावोन्नयने
 न व्यर्थविशेषणघटितत्वादिशङ्काप्रसरसंभवस्तथा पूर्वमेवास्माभिः
 प्रसङ्गतोऽसकृदुपादितमिति नेहाधिकं यत्तुमयसरः ।

एवं दृश्यत्वं परमार्थसद्वृत्ति । अभिधेयमात्रवृत्तित्वाच्छ्रुति-
 रूप्यत्वमिति द्वितीयप्रयोगेऽपि दोषजन्य*त्वमुपाधिः । न च दोषज-
 न्यत्वपदेन यदि सामान्यतो दोषजन्यत्वमुच्यते तदा अविद्यात्मक-
 दोषजन्यताया जगन्मात्रे निर्विशेषाद्वैतिनाऽङ्गीकृतत्वात्साधनव्याप-
 कमपि तदिति कथं तस्योपाधित्वं यदि त्वागन्तुकदोषजन्यत्वमु-
 च्यते तदा तत्साधनाव्यापकमपि भवतीति भवत्युपाधिस्तथाऽपि
 स्वाभावेन साध्याभावोन्नयने आगन्तुकदोषजन्यत्वरूपहेतो आग-
 न्तुकांशवैयर्थ्येन व्यर्थविशेषणघटितत्वाद् व्याप्यत्वासिद्धिरिति कथं
 दोषजन्यत्वमुपाधिरिति वाच्यम् ।

अविद्याया दोषरूपत्वाङ्गीकारे दोषत्वादोषत्वव्यवस्थाया
 अप्यसंभवेन अविद्याया दोषरूपत्वानङ्गीकारादिति पूर्वमेवास्माभिः
 पपादनात् । त्वयाऽपि च विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधोद्धारप्रकरणे
 जगन्मिथ्यात्ववादिना मते नाभाव उपलब्धेः । वेधर्म्योच्च न
 स्यादित्यदिति ब्रह्मसूत्रद्वयोपरोधमाशङ्क्य स्वप्नवेधर्म्योक्तेः । विमतं

* अत्र साध्यव्यापकतायच्छेदकसंबन्धः । साधनाव्यापकतायच्छेदकसंबन्धश्चे-
 दन्योप-स्यं सूरिभिः ।

† अद्वैतसिद्धिकारेण ।

न संन्यत्वाभिधानस्य स्वहस्तानिबद्धनिगडवदुपहासास्पदत्वात् ।
अमेपादानाच्चानविषयस्याधिष्ठानस्य सत्यत्वनिश्चयोऽप्यसिद्धः शुक्ते-
रधिष्ठानभूतायाः सत्यत्वविरहेऽपि रूप्योपादानाच्चानविषयत्वस्य
त्ययेशेषगमात् ।

यदि तु तत्र शुक्तिरूप्यापेक्षया शुक्तेरधिकसत्ताकत्वात् तत्र
यमभङ्ग इत्यभिमत्यसे नहि तदप्यप्रविश्याभिधानमेव । अथ्यस्ता-
पेक्षयाऽधिष्ठानेऽन्यूनसत्ताकत्वस्यापेक्षणीयतयाऽधिष्ठानेऽधिकसत्ताया
अनपेक्षणीयत्वात् । तादृशनियमस्य चाध्यस्ताधिष्ठानयोस्त्रयोर-
ध्यस्तात्वेऽपि निर्वाह्यत्वात् । तत एव च ब्रह्मण्यध्यस्तेऽपि त्वन्म-
तसिद्धाधिष्ठानभावे शुक्त्यादौ रूप्यादाध्यासनिर्वाहेऽन्यथा तु शुक्ते-
रूप्यस्य चोभयोरध्यस्ततया कथमध्यस्ताधिष्ठानभावोऽवकल्पेत ।

यच्चासत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वमुक्तं
तदप्यनाज्ञेयैव सर्वकल्पकस्याज्ञानस्यापि कल्पितत्वाविशेषेणाज्ञान-
विषयत्वाभ्युपगमे तस्य तस्य पुनरज्ञानविषयत्वाङ्गीकारेऽनवस्थित-
कल्पनापरम्परोपनिपातापत्तेः ।

यश्चाधिष्ठानासत्यत्वेऽधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसङ्ग-
श्चेदितः सोऽपि निर्युक्तिक एव । न ह्यधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वे
अधिष्ठानस्य सत्यत्वं तन्त्रं किन्तु तज्ज्ञानस्य सर्ववादिक्रमं भ्रमत्वज्ञा-
नानास्कन्दितत्वादिकमेव तच्चाधिष्ठानस्य कल्पितत्वेऽपि संभवति ।
अत एव यत्र वस्तुतो रज्जुविषये सर्प-भूदलनाम्बु*धाराधमपरम्परा
तथोत्तरोत्तरेणाध्यस्तेनाप्यध्यस्तस्य पूर्वपूर्वस्य निवृत्तिरिति सार्वज-
नीनानुभवः ।

* शक्रेण पूर्वपूर्वे भ्रममपसर्पार्पापरापरभ्रमस्थले उदोद्येनाध्यस्तेनापि पूर्वापरस्य
मानुभविकमिति भावः ।

रस्य भ्रमहेतुत्वेनाध्यासे विषयसत्यत्वसिद्ध्याऽधिष्ठानसत्त्वमवर्जनीय-
मिति शङ्कम् ।

भ्रमप्रमासाधारण्येन संस्कारमात्रस्याध्यासहेतुत्वसिद्धौ प्रमा-
जन्यसंस्कारत्वेन कारणत्वकल्पनाया गौरवपराहृतत्वात् । एवं
साध्यसनीयस्याधिष्ठानापेक्षयाऽल्पसत्ताकत्वनियमादधिकसत्ताकमधि-
ष्ठानमपेक्षितमिति तन्निर्विशेषं ब्रह्मेत्यधिष्ठानसिद्धिरित्यप्यनिपुणम-
णितमनादेयम् । अधिष्ठानसत्ताया इवाधिकसत्ताकताया अप्यनपे-
क्षणीयतया तथा धर्तुमशक्यत्वात् । एवं साधिष्ठानज्ञानमात्रमध्या-
सेऽपेक्षितं तच्च भ्रमप्रमासाधारण्यमिति नाधिष्ठानतया निर्विशेष-
ब्रह्मसिद्धिः ।

एतेन "अधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेऽपि अज्ञान-
द्वारा भ्रमहेतुत्वेन सत्त्वनियमात् । भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधि-
ष्ठानमित्युच्यते । तच्च सत्यमेव । असत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पि-
तत्वेनाज्ञानविषयत्वात् तदसत्यत्वे तज्ज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वस-
ङ्गात् । जगति भ्रमबाधव्यवस्था च न स्यात् । बाधेन हि किंचिद-
तत्त्वमुपदर्शयता आरोपितमतत्वं बाधनीयम् । उभयाध्यासे तु
किं केन बाध्यते । अत एव भगवता भाष्यकारेण "सत्याश्रिते
मिथुनीकृत्येत्युक्तम्" । इत्यधिष्ठानमुद्रया ब्रह्मसाधनपरेऽद्वैतसि-
द्धयन्योऽप्यपास्तः । भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वेन विष-
यस्य मिथ्यात्वेन ज्ञानस्य भ्रमत्वं ज्ञानस्य भ्रमत्वेन च विषयस्य
मिथ्यात्वमित्यन्योन्याशयस्ततया असिद्धं ब्रह्मणोऽधिष्ठानत्वं सिद्ध-
वदभिधाय अज्ञानद्वाराऽधिष्ठानस्य भ्रमहेतुत्वं चाकूपमुपकल्प्याधिष्ठा-

नसंन्यत्वाभिधानस्य स्वहस्तनिबद्धनिर्गडवदुपहासास्पदत्वात् ।
भ्रमेणादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानस्य सत्यत्वनियमोऽप्यसिद्धः शुक्ते-
रधिष्ठानभूतायाः सत्यत्वविरहेऽपि रूप्योपादानाज्ञानविषयत्वस्य
त्वयोपेक्षमात्रम् ।

यदि तु तत्र शुक्तिरूप्योपेक्षया शुक्तेरधिकसत्ताकत्वात् तन्नि-
यमभङ्ग इत्यभिप्रेत्यसे तर्हि तदप्यप्रविश्याभिधानमेष । अध्यस्ता-
पेक्षयाऽधिष्ठानेऽन्यूनसत्ताकत्वस्यापेक्षणीयतयाऽधिष्ठानेऽधिकसत्ताया
अनपेक्षणीयत्वात् । तादृशनियमस्य चाध्यस्ताधिष्ठानयोर्भयोर-
ध्यस्तात्वेऽपि निर्वाह्यत्वात् । तत एव च ब्रह्मण्यध्यस्तेऽपि त्वन्म-
तसिद्धाधिष्ठानभावे शुक्त्यादौ रूप्याद्यव्यासनिर्वाहोऽन्यथा तु शुक्ते-
रूप्यस्यैवोभयोरध्यस्ततया कथमध्यस्ताधिष्ठानभावोऽवकल्येत ।

यच्चासत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वमुक्तं
तदप्यनाज्ञेयैव सर्वकल्पकस्याज्ञानस्यापि कल्पितत्वाविशेषेणाज्ञान-
विषयत्वाभ्युपगमे तस्य तस्य पुनरज्ञानविषयत्वाङ्गीकारेऽनवस्थित-
कल्पनापरम्परोपनिषातायतेः ।

यश्चाधिष्ठानासत्यत्वेऽधिष्ठानज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसङ्ग-
श्चोदितः सोऽपि निर्युक्तिक एव । न ह्यधिष्ठानज्ञानस्य बाधकत्वे
अधिष्ठानस्य सत्यत्वं तन्त्रं किन्तु तज्ज्ञानस्य सर्वथादिकृपं भ्रमत्यज्ञा-
नानास्कन्धितत्वादिकमेव तच्चाधिष्ठानस्य कल्पितत्वेऽपि संभवति ।
अत एव यत्र वस्तुतो रज्जुविषये सर्प-भूदलनाम्बु*धाराभ्रमपरम्परा
तथोत्तरोत्तरेणाध्यस्तेनाप्यध्यस्तस्य पूर्वपूर्वस्य निवृत्तिरिति सार्वज-
नीनानुभवः ।

* एकैकं पूर्वपूर्वे भ्रममप्यसर्वथापरम्परास्यने उदोच्येनाध्यस्तेनापि पूर्वापरपरम्प-
मानुभविकमिति भावः ।

यदि तु सर्वतीर्थदृशं सिद्धिः स्वाभिप्रेतस्य यस्तुनः । यद-
भ्युपगमादेवं तत्सिद्धिर्वाप्येते कुतः ॥ इति सुरेश्वरवान्तिकोक्तरीत्या
ब्रह्मणो मिथ्यात्वानुमाने जगदान्ध्यग्रसङ्ग इति ब्रह्मत्वस्य दृश्या-
पत्तिधर्मत्वेऽपि न परमार्थसिद्धिब्रह्मत्वव्याप्यत्वसिद्धिरिति मन्यसे तर्हि
सन्मात्रस्यरूपस्य ब्रह्मणः कृचापि ज्ञाने व्यवहारे चानुपयुक्तत्वात्कथं
सर्वतीर्थदृशं स्वाभिमतार्थसाधकत्वप्रत्याशाऽपि । तथा हि निर्विशे-
षज्ञानस्यरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञातृत्वाभावात् प्रतिभासहेतुत्वं ज्ञातैव हि
आश्रयतया प्रतिभासहेतुर्दृष्टः । ज्ञातृगतज्ञानं च व्यवहारहेतुर्भवति ।
स्यरूपविश्रान्तज्ञानं च न ज्ञातृगतमिति तत्कथं व्यवहारहेतुः ।
नापि निरधिष्ठानभ्रमासंभवेन अधिष्ठानमुद्गमेव निर्विशेषज्ञानात्मनो
ब्रह्मणोऽभ्युपगम इति युज्यते । दोष-दोषाश्रयत्व-ज्ञातृत्व* ज्ञाना-
नामपारमार्थ्येऽपि पारमार्थिकस्य भ्रमोपपत्तिवदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि
भ्रमसंभवात् । अधिष्ठानापारमार्थ्यं क्वचिद् भ्रमो न दृष्ट इत्यधिष्ठान-
पारमार्थ्यमवश्यमङ्गीकरणीयमिति चेदप्यतोऽपि मर्णैव ।

अधिष्ठानपारमार्थ्यपेक्षये दोष-दोषाश्रय-ज्ञातृत्व-ज्ञाना-
नामपारमार्थ्येऽपि न क्वचिद् भ्रमो भवतीति तत्पारमार्थ्यमप्यवश्याश्र-
यणीयमिति क्व नाम निर्विशेषवादसंभावनाऽपि ।

यदपि* केचिदविद्याध्यासस्यानादित्वेन दोषाद्यनपेक्षावद-
धिष्ठानानपेक्षाऽपि स्यादित्याशङ्क्य जनकत्वेनाधिष्ठानानपेक्षायाम-
प्याश्रयत्वेन तदपेक्षानियमात् नित्यस्यापि परममहापरिमाणादेरा-
श्रयापेक्षावदध्यासस्य साधिष्ठानत्वनियमेनापि परतन्त्रत्वस्य समा-
नत्वादित्याहुस्तदसंगतम् । दोष-तदाश्रयादीनामपारमार्थ्येऽपि

यथा कल्पितैस्तेर्व्यवहारनिष्पत्तिरेवं पारमार्थिकाश्रयविरहेऽपि कल्पिताश्रयेद्वारा भ्रमोपपत्तौ अधिष्ठानयाथार्थ्यानपेक्षणात् । एवं च जगदसात्त्विकत्वशदिनोमाध्यमिकचरणशरणमावश्यकमिति कृतसर्वतन्त्रविवेचनाः सुधियः ।

अथाधिष्ठानापरमार्थ्ये तस्याधिष्ठानान्तरमपेक्षितमेवं तस्य तस्येत्यनवस्येति कुचिद्विश्रमणीयमित्यभिधत्से तर्हि दोषापरमार्थ्येऽपि दोषान्तरमपेक्षितमिति समैधानवस्था । स्वरूपानादित्वाङ्गीकारेण दोषपरम्पराऽनवस्थापरिहारे । अधिष्ठानापरमार्थ्येऽपि सैव युक्तिरवलम्ब्यताम् । प्रवाहानादित्वपरिहारोऽपि चेत्प्रयत्नः समान एव ॥

यदि प्रपञ्चदर्शनेन स्वयदर्शनेन च दोषः स्वयमेव निर्वाहक इति न दोषान्तरापेक्षानिबन्धनानवस्थाप्रसङ्गश्चाऽपि । तर्हि अपरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकता कीदृशी । अपरमार्थो हि स्वाप्नगजादिर्न स्वकल्पने स्वयं प्रभवति तस्य निद्रा-धातुवैषम्यादिदोषापेक्षत्वं दर्शनात् । निरपेक्ष*स्वरूपत्वे तु स्वप्नगजादिर्न भवेदेव नरपृङ्गपदयथा भवेदेवात्मतत्त्ववत्तु कदाचिद् भवेदिति ।

किंवापरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकत्वाङ्गीकारे दोषस्यैवाधिष्ठानस्याप्यपरमार्थस्य स्वपरनिर्वाहकत्वव्यवस्थितौ कृतमधिष्ठानसद्भावाभ्युपगमेन ।

यदि तु ज्ञानस्य परानपेक्षसिद्धिकतया स्वतःसिद्धं तदीयं स्वरूपमेव सत्त्वं तदेव च पारमार्थिकं सत्त्वमुच्यते । तर्हि जडस्यापि पराधीनसिद्धिकतया परतःसिद्धं तदीयं स्वरूपमेव सत्त्वं तदेव च पारमार्थिकं सत्त्वमित्यपि समानमेव । न हि परानपेक्षसिद्धिकत्व-

* निरपेक्षस्वभावा हि अत्यन्तसन्तो दृष्टा यथाऽऽत्मानः । षड्भाष्यकारसन्तो यथा नरपृङ्गपुण्यादय इति भावः ।

परापेक्षसिद्धिकत्वाभ्यां कश्चिद्विशेषः सत्त्वलक्षणे स्वरूपे आधातुं शक्यः । यदि तु जडस्य स्वरूपविश्रान्तं सत्त्वं नापनेतुं यत्तामेहे किन्तु चिकालाद्याध्यत्वलक्षणं तस्य सत्त्वं न मृष्यामहे इति ब्रूध्वे ।

एवं वर्तमानकालीनजलादेरेव तृपोपशमकत्वसंभवे जना-
देस्त्रैकालिकत्वाङ्गीकारो जडमतीनामेष शोभते तर्हि विशुद्धमतिना
भयता कालव्ययमपि नाभ्युपेयतामिति कालविभागव्याघात आप-
त्तिः । एवं च साधु समर्पितोऽयमन्तिमस्तिनतोऽप्यञ्जलिर्बैदिकव्य-
वहारमाश्रय युग-मन्वन्तर-कल्पादिलक्षणां तस्य वैकाल्यानङ्गी-
कारे दुःसमर्थत्वात् ।

वैकाल्याभ्युपगमे तु किमधिकमपराद्धं व्यावहारिकैर्जलादि-
भिरेव यत्ते वर्तमानकाल एवाद्वयन्ते न पूर्वोत्तरकालयोरिति ।

यदि तु ज्ञानविश्रान्तस्वरूपं वैकाल्यमभ्युपेयत इति न
व्यावहारानिर्वाहः । एवं तर्हि जलमपि भयता ज्ञानविश्रान्तस्वरूपमेवा-
भ्युपेयमिति योगाचारचरणशरणीकरणे तन्निराकरणरीत्येव भवतोऽपि
प्युदास इति वेदान्तसिद्धान्तमपवादय परसद्भानुसरतस्ते निरासे कोऽ-
धिकायासो नः । यथा च योगाचारमतं न श्रेयस्तथा सप्रपञ्च निरु-
पयिष्यामः स्यादरे ।

एवं च स्वरूपलक्षणसत्त्वस्य सत्त्वस्वरूपत्वाङ्गीकारे असतो-
ऽपि स्वरूपं स्वरूपमेवेति तस्यापि स्वरूपलक्षणसत्त्वेन सत्यप्रसङ्गः ।
यतः सतः सत्त्वमेव तत्त्वमसतरचासत्त्वमेव तत्त्वमित्यकिंचिद्विद-
मुच्यते । यस्तुतस्तु चिकालाद्याध्यत्वलक्षणमपि सत्त्वं जडस्याङ्गीक्रियत
एव । प्रतिक्षणपरिणामिनि जडे चिकालाद्याध्यत्वमसंभवीति पुन-
रनभिन्नत्वाद् जडस्य परिणामिनित्यत्वाङ्गीकारात् । प्रतिक्षणपरि-

यामोऽपि हि जडजातस्य नाबाध्यत्वमङ्गप्रयोजकः प्रत्युत तस्या-
बाध्यतामेव पुष्पाति । प्रतिक्षणपरिणामस्य धर्मिसत्त्वपूर्वकतया
धर्मिणोऽनुगतस्य पूर्वोत्तरकालावस्थायिनः सत्त्वस्यावश्यकत्वादितरथा
कस्यायं सततपरिणामो नाम धर्मोऽवकल्पेत । न ह्यसति धर्मिणि
तस्य धर्म इति व्यपदेशसंभवः । उपचयापचयशालितया द्वयान्त-
रत्वं भजमाने धर्मिणि कस्य चिकालाबाध्यत्वलक्षणं सत्त्वं द्रूया
इति तु पुनस्त्वदीयप्रश्नभाषयेवोत्तरणीयं यस्य प्रतिक्षणपरिणामि-
त्वमातिष्ठे तस्येति । इतरथा प्रतिक्षण वस्तुभेदे तावत्कालाव-
स्थायिवस्त्वन्नङ्गीकारे कस्यामी उपजायमानाः परिणामाः । कश्च
तैर्विपरिणमयितव्यः स्यात्कारेकस्यानभ्युगमात् ।

या च अत एव भगवता मध्यकारेण “सत्यानृते मिथुनी-
कृत्येत्युक्तमित्युक्तिस्वा स्वीयाभिनिवेशवशंवदतामेवानुवदति । अपर-
मार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासम्भवस्य पूर्वोदितप्रणाल्या
दुस्तपपादतया अपरमार्थमूलभ्रमहेतु-दोष-दोषात्प्रत्यवदधिष्ठाना-
परमार्थोऽपि भ्रमोपपत्तेः ।

यदपि निरवधिबाधाभिधानभीत्या बाधस्य बाधधिकतया
ब्रह्मणो निखिलबाधावधिमुद्रया सिद्धिसमर्थनं तदिदं भ्रान्तस्य
महाभ्रमावलम्बनमात्रं जगद्बाधाभिधानस्य युक्तिविरुद्धत्वेन भ्रान्ति-
मूलकतया बाधावधिमुद्रया ब्रह्मसिद्धिसमर्थनात् । यदि नाम जग-
दिदमबाधिष्ट तदा बाधावधिमुद्रया असैत्सीदपि निर्विशेषं परं ब्रह्म
न च ततथा*ऽस्तीति हि केन संगच्छतामित्येकमतयो मीमांस-
न्ताम् । यथा चेदं जगन्नादानोपादानकं नाप्यज्ञाननिवृत्तिनिवर्तनीयं

* न च जगदुच्यते बाधहेतोर्दुर्निरूप्यत्वादिति भावः ।

वच्छिन्नत्वनियतं ततदाधारत्वं हेतुतया वाच्यं तथा च तदाधारत्वेन तदनाधारत्वसाधने परामर्शस्याहार्थकूपत्वेनानुमित्यजनकत्वम् ।

हेतोर्विरुद्ध*त्वं च । एवंविधसकलदोषपरिहारार्थमभावस्य पारमार्थिकत्वमवलम्ब्योत्तरवितरणं तु यथा शुद्धवज्रनमाणं तथा तच्च तत्रासकृदेव न्यरूपयामेति किं पुनरुक्त्या । किंच स्वप्रतियोग्यवच्छिन्नेत्यन्ताभाववति दृष्टान्तोक्ते काले प्रतियोगि-तदभाव-योरव्याप्यवृत्तित्वेन देशेऽपि प्रतियोगि-तदभावयोः कालभेदेन यादिनेऽपि तत्संप्रतिपत्त्या सिद्धसाधनम् । देशे घृतो कालस्येव काले घृतो देशस्याप्यवच्छेदकत्वेन घटानवच्छेदकदेशवच्छेदेन घटाभाववति काले घटवत्त्वस्येव घटानधिकरणकालावच्छेदेन घटाभाववत्त्वस्य सर्वरङ्गीकरणीयतया किं ततस्तव सेत्स्यति ।

अदपि कश्चिदेतद्वेदोषपरिहाराय घटादिघटत्वाद्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणताप्रतियोग्यः । तेन घटादेः स्वनाशकालाद्यवच्छेदेन घटाद्यभाववत्त्वेऽपि न सिद्धसाधनम् । समवायादिना घटत्वादेरभावस्य देशिकविशेषणतयाऽधिकरणत्वं निवेश्यम् । कालवदित्यस्य घटादिभिन्नकालवदित्यर्थः । तेन पक्षदृष्टान्तभेदः । वस्तुतः पक्षतावच्छेदकान्यरूपेण यस्यस्य दृष्टान्तमध्ययतेऽपि न वतिः । प्रत्युत कालविधया पक्षस्यापि साध्यवत्त्वेन पराम्भपगतत्वप्रदर्शने प्रकृतोपपत्तम् । इत्याह । तदेतदप्यत्यन्तानवधाननियन्धनमेषामिधानं यतो देशिकविशेषणतया सिधाधयिषितस्य घटादौ समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वाद्यभावस्य सामान्यतो हेतुमति घटादौ सिद्धतया सिद्धसाधनताप्रसङ्गः । विगिष्य तु समवा-

* यतस्तत्र प्रसङ्गतः घृते निरूपितमिति ततः हेतुष्वन्तु विद्वान्गः ।

† काधारत्ववति ।

येन घटत्ववति घटे विरोधादेव सा*ध्यसिद्धासम्भवः । इत्यादेः पूर्वा-
पवादितदोषगणस्य इहाप्यपरिहार्यत्वात् ।

प्रतियोग्यवच्छिन्नोद्देश-—अत्यन्ताभावाश्रय इति प्रयोगे परा-
मर्शस्याहार्यरूपतयाऽनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वेन । अना-
हार्यपरोक्षानभ्युपगमेन प्रकृतस्यलीणानुमित्यप्रसिद्धा च सर्वथेदम-
युक्तमिति पूर्वमेव स्वावसरेऽदूढुपामेति किमाशेषितेन ।

द्वितीयप्रयोगस्तु घटत्वावच्छिन्न घटत्वाधिकरणप्रतियोगि-
कभेदत्वावच्छिन्नरहितम् । घटत्वात् घटत्वावच्छिन्नवदित्याभास-
समानः । न हि घटत्वावच्छिन्नाया कस्याचिदेकघटव्यक्तौ घटत्वा-
धिकरणापरघटव्यक्तिप्रतियोगिकभेदराहित्य तथा सति जगति घट-
व्यक्तेरक्षयापानात् । तथाऽभ्युपगमे वा एकघटव्यक्तिनाशे जगदि-
दमघटमेवाभ्युपेयेत । यदि तु घटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वेऽपि न
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व तर्हि सति ब्रह्मणि सत्प्रतियो-
गिकभेदसत्त्वेऽपि न सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वमित्यपि
समानमेव । भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतया सम
विरोधात् । यद्यु परमार्थवति परमार्थसद्वेदाज्ञीकारवादिमतेऽपि
सद्वेदो न परमार्थसत्त्ववन्निष्ठः किन्तु घटत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठ एवेत्या-
हाद्वैतसिद्धिकारस्तदपि विदुषामतिवमत्कारावहम् । यतः पर-
मार्थवति घटादौ कहे विद्यमानः परमार्थसत्स्वरूपात्मादिप्रतियो-
गिकोभेद किं न परमार्थसत्त्ववन्निष्ठ । यदि तु परमार्थसत्त्ववन्नि-
ष्ठस्यापि परमार्थसत्प्रतियोगिकात्मादिभेदस्यानुयोगितावच्छेदक न
सत्स्वरूपत्व प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् ।

* अत्यन्तोद्देश-परिहारा पूर्वमेव निरूपिता इति ततोऽवधेयः ।

तर्हि माभूदनुयोगितावच्छेदकं सत्स्वरूपत्वं मा च मूत्
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः सत्यवति कोन्नते तथा । तावता-
ऽपि विधातितार्थस्याञ्जस्येनेव सम्भवे किमवहीयते सत्यवति घटादौ
सद्वेदाभ्युपगमे ।

यत् च परमार्थसत्त्वावच्छिन्नयदित्यद्वैतसिद्धिरन्यस्य परमार्थ-
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदित्यर्थो वाच्यः । ततश्च परमार्थ-
सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य परमार्थसति वादिप्रतिवादिभ्या-
मनङ्गीकृतत्वेऽपि परमार्थसत्प्रतियोगिकभेदस्य परमार्थसति ता-
वता नापलाप इत्यकिंचिदिदं प्रलापमात्रं यादिनामिति कृताध-
धानाः पश्यन्तु विचक्षणाः ।

वस्तुतस्तु परमार्थसत्वसामानाधिकरण्ये परमार्थसत्यव्या-
पकत्वेऽपि का सतिः । अत्यन्तासदन्यनिष्ठस्य मिथ्यात्यप्रत्यनीकस्य-
रूपस्य । चिकालावाध्यत्वम्यरूपस्य वा अत्यन्तासदन्यत्वे सति प्राप्ति-
भा*सिकान्यत्वस्यरूपस्य वा सत्यस्य जड-जीव-भगवत्साधारणस्य
विदविच्छरीरके भगवति ब्रह्मणि यासुदेवेऽनन्तकोटिब्रह्माण्डनायके
स्वीकरणीयतया दोषलेशस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात् । चिकालावाध्यत्व-
लक्षणं सत्यं दुर्गहं चक्षुराद्ययोग्यत्वात् । वर्तमानकालावाध्यत्वमात्रेणैव
सर्वत्रयद्वारनिर्वाहे तस्यानपेक्षितत्वाच्चेति तु यादिनां दुराग्रदमात्रं
वर्तमानकालावाध्यत्वाभ्युपगमस्येव चिकालावाध्यत्वपर्यपसायित्वात् ।
तथा हि वर्तमानकालपदेन कश्चन स्थूलोपपत्तुंमासायन-दिनादिल-
क्षणः कालो विवक्षितोऽयथा अधिभागभागस्तुट्यादिरपेय मस्यापे भागो
दुष्कल्पः । तत्र प्रथमे वर्षादिलक्षणकालस्य पूर्वापरकालसमुदायात्मनः

पूर्वोत्तरकालावपहाय निर्वर्तुं दुःशकतया वर्तमानकालाबाध्यत्वमेव
चिकालाबाध्यत्वपर्यवसायि । यदि तु घट्यादिलक्षणो वर्तमानका-
लस्तदबाध्यत्वमेव व्यवहारेऽपेक्षितमिति ब्रूयास्तर्हि क्षणिकबाह्या-
र्थवादि सौचान्तिकचरणशरणे स्वमतविलोपः । प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः ।

अनुमानोपमानादेः प्रामाण्योत्सादश्च । अनुमानं हि दृष्टा-
न्तमूलकं दृष्टान्तश्च हेतुमतया साध्यपरिच्छेदहेतुः पूर्वकालभाषी
न च सोऽस्ति ते क्षणिकबाह्यार्थवादिन उतरकाले । एवमुपमान-
मपि सादृश्यमूलकं न च तत्समुपहं क्षणिकबाह्यार्थवादे । इत्यये
निरूपयिष्यामः । तस्मादुचितः पदार्थानां स्थूलकालावस्थायित्वा-
भ्युपगमः । एवं चानिच्छताऽपि चिकालाबाध्यत्वमभ्युपेतम् ।

चिकालाबाध्यत्वाङ्गीकारे पदार्थानां नित्यत्वापत्तिरिति तु
पुनरतिबुद्धशङ्कितं परिणामाङ्गीकारेण नित्यत्वासंभवात् । परिणा-
मिनित्यतायाश्चेष्टापत्त्या परिहार्यत्वात् ।

यदपि चिकालाबाध्यत्वे चक्षुराद्ययोग्यत्वमाशङ्कितं तदपि
वर्तमानकालाबाध्यत्वग्रहणन्यायेन समाधेयं यथा वर्तमानकालाबा-
ध्यत्वं ग्राह्यं तथैव तदपि । ग्रहोभयोरिति न्यायेन तस्योभयप्रति-
विधेयत्वात् ।

वर्तमानकालाबाध्यत्वमात्रग्रहेण व्यवहारनिर्वाहे चिकाला-
बाध्यत्वाङ्गीकारोऽपार्थकोऽन्यथासिद्धश्चेति तु दुर्धिषण्येकचोदयम् ।
पूर्वोपदर्शितन्यायेन वर्तमानकालाबाध्यत्वस्यैव चिकालाबाध्यत्वप-
र्यवसायित्वात् ।

त्वयाऽपि च सत्ताचेविध्यमनुमन्यमानेन बलवता प्रयत्नेन
चेविध्यमुपपादयता व्यवहारातिरिक्तकालेऽपि सत्ताऽङ्गीकारेण वर्त

योगिज्ञानविषयत्वस्य बाध्यस्य प्रमाणागम्यत्वस्य सद्विविक्तत्वस्य
दोषजन्यत्वस्य च सत्त्वात्साध्यव्यापकत्वं साधनाधिकरणे घटादौ च
तदसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमिति ते उपाधयो भवन्तीति ततदुपा-
ध्यभावेन साध्याभावोत्पन्ननादकिञ्चिदिदम् ।

किञ्च मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे सत्यसदन्यत्वं पञ्चमप्रकारावि-
द्यानिवृत्ते तत्र तु मिथ्यात्वं नास्तीति व्यभिचारोऽपि व्यभिचार-
धारणाय यदि बन्धकालीनत्वमुच्यते तदा ऽसदन्यत्वं व्यर्थमसति
खण्डादौ कालसंघन्धित्यविरहादेव व्यभिचारपरिहारसंभवादित्या-
दिको दोषगणः प्रविश्य दोषज्ञेः स्वयमनुसंधेयः ।

द्वितीयप्रयोगे तु कीदृशी व्याप्तिरिति चिन्त्यते तत्र यदि
सामान्यतो यद् यत्समानाधिकरणं तत् तद्व्यापकमित्युच्यते तदा
नीलत्वं भवति घटत्वसमानाधिकरणं न च ततद्व्यापकमिति न
तत्सामानाधिकरण्यमात्रे व्यापकत्वानुमापकतासंभवः । एवं च
परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्येन मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे कथं परमा-
र्थसत्त्वव्यापकतासिद्धिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्यापकत्वव्यभि-
चारित्वात् ।

यदि तु ब्रह्मण्येव पारमार्थिकं सत्त्वमितरत्र तु तन्नास्तीति
सामान्यमुखव्याप्तेरसत्त्वे ऽपि ब्रह्मणि सत्त्वसामानाधिकरण्यं भवति
सत्त्वव्यापकमिति को बोध्यपरिहारावित्युच्यते । एवं तर्हि ब्रह्मण्येव
पारमार्थिकं सत्त्वमितरत्र च न तदिति स्वमतं कथमप्रसाध्य सिद्धु-
दभिधत्से । अन्यथा स्पर्शवत्त्वं द्रव्यत्वव्यापकम् । द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणत्वात्पार्थिवस्पर्शत्रयस्यनुमानमनाभावं स्यादिति किं
भूरिभणितेन ।

मानकालातिरिक्तकालेऽपि षट्पार्थसत्तायाः स्वयमङ्गीकृततया तद-
न्यथासिद्धेर्दुर्वचत्वाच्च । यतदधिकृत्यास्माभिः पूर्वमपि किञ्चित्ति-
रूपितमवशिष्टं च भगवद्विभूत्युपसंहारप्रकरणे निरूपयिष्याम इति
ततोऽवधारयन्तु सन्तः ।

यच्च केचित् विमतं मिथ्या । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे सत्यस-
दन्यत्वात् । गुक्तिरूप्यप्रसू । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वं परमार्थसत्त्वव्या-
पकम् । परमार्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वात् । पारमार्थिकत्वेन शुति-
तात्पर्यविषयत्वमिति प्रयोगद्वयमारचयाञ्जुः । अथ प्रथमन्याये
हेतुशरीरे सत्यन्तानुक्तेः असदन्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वाद् व्यभि-
चारवारणाय मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वमुक्तम् । तादन्वाचोक्तेः चात्य-
न्तासति अपुष्पादौ व्यभिचार इत्यसदन्यत्वमुपातम् ।

द्वितीयन्याये हेतुशरीरे यद्यपि परमार्थसत्त्वस्येव तादात्म्येन
हेतुत्वसंभवादधिकाराशयेत्यर्थमिति प्राप्नोति तथाऽपि भयनये धूम-
प्रागभात्यस्य यथा हेतुत्वसंरक्षणं तथैव प्रकृतोऽपीति न व्याप्यत्वा-
सिद्धिश्चाशङ्क्यः । न च तावताऽपि मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे परमा-
र्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वव्यवहेतुविरहात्स्यरूपसिद्धिरिति शङ्क्यम् ।
अवाध्यत्वव्यापक्यत्किञ्चिद्विषयत्वस्येव परमार्थसत्त्वव्याप्यत्वेन
तस्येव च वस्तुनाभिमततया स्यरूपसिद्ध्यनवकाशादिति चाभिप-
रन्ति ।

तदेतास्य सिद्धान्तामिनिवेशमात्रनिग्रन्धनमभिधानम् । तथा
हि प्रथमप्रयोगे मिथ्यात्यप्रकारकनिश्चयविषयीभूते शुतिरूप्यादौ

योगिज्ञानाविषयत्वस्य बाध्यस्य प्रमाणागम्यत्वस्य सद्विविक्तत्वस्य
दोषजन्यत्वस्य च सत्त्वात्साध्यव्यापकत्वं साधनाधिकरणे घटादौ च
तदसत्त्वात्साधनाव्यापकत्वमिति ते उपाधयो भवन्तीति ततदुपा-
ध्यभावेन साध्याभावोन्नयनादकिञ्चिदिदम् ।

किञ्च मोक्षहेतुज्ञानाविषयत्वे सत्यसदन्यत्वं पञ्चमप्रकारावि-
द्यानिवृत्तौ तत्र तु मिथ्यात्वं नास्तीति व्यभिचारोऽपि व्यभिचार-
धारणाय यदि बन्धकालीनत्वमुच्यते तदा ऽसदन्यत्वं व्यर्थमसति
खण्डपुण्यादौ कालसंश्रान्त्यविरहादेव व्यभिचारपरिहारसंभवादित्या-
दिको दोषगणः प्रविश्य दोषज्ञेः स्वयमनुसंधेयः ।

द्वितीयप्रयोगे तु कीदृशी व्याप्तिरिति चिन्त्यते तत्र यदि
सामान्यतो यद् यत्समानाधिकरणं तत् तद्व्यापकमित्युच्यते तदा
नीलत्वं भवति घटत्वसमानाधिकरणम् ॥ च ततद्व्यापकमिति न
तत्सामानाधिकरण्यमात्रे व्यापकत्वानुमापकतासंभवः । एवं च
परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्येन मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वे कथं परमा-
र्थसत्त्वव्यापकतासिद्धिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रस्य व्यापकत्वव्यभि-
चारित्वात् ।

यदि तु ब्रह्मण्येव पारमार्थिक सत्त्वमितरत्र तु तन्नास्तीति
सामान्यमुखव्याप्रेरसत्त्वे ऽपि ब्रह्मणि सत्त्वसामानाधिकरण्यं भवति
सत्त्वव्यापकमिति को दोषपरिहारावित्युच्यते । एवं तर्हि ब्रह्मण्येव
पारमार्थिकं सत्त्वमितरत्र च न तदिति स्वमतं कथमप्रसाध्य सिद्धु-
दभिधत्से । अन्यथा स्पर्शवत्त्वं द्रव्यत्वव्यापकम् । द्रव्यत्वसमाना-
धिकरणत्वात्पार्थिवस्पर्शवदित्यप्यनुमानमनाभासं स्यादिति किं
भूरिभिहितेन ।

किंच यच्च यच्च परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्यं तच्च तच्च परमार्थसत्त्वव्यापकत्वमिति व्याप्तिं प्रत्यक्षेणोऽप्यधारयसि अथवा प्रामाणान्तरेण तच्च वर्तमानमाचार्ययाहिणा प्रत्यक्षेण विकलावाध्यत्वघटितपरमार्थैरुसत्त्वसामानाधिकरण्यव्यापकता सर्वथा दुर्ग्रहेति न प्रत्यक्षेणोऽप्यधारयसम्भवः । नाप्यनुमानेन तादृशव्याप्तिरप्युक्तान्वय-व्यतिरेकसहचारयोर्दुर्निहपत्वात् ।

नाप्यनुमानेन तस्य सङ्केतमात्रपरिच्छेदहेतुतायाः परोक्षकैव्यर्थस्यापितत्वात् ।

नाप्यर्थानुपलब्धीं ब्रह्ममात्रसत्त्वसाधिक्योक्तयोरनवतारादित्ये विस्तरेण निरूपयिष्यामः । शब्दस्य तु यच्च यत्सामानाधिकरण्यं तच्च तद्व्यापकत्वमिति बाधितार्थबोधकतया प्रामाण्यसम्भव इति कुतः । शब्दस्याप्यबाधितार्थबोधकत्वेनेह प्रामाण्यात् । तस्मान्मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य परमार्थसत्त्वव्यापकम् । परमार्थसत्त्वसामानाधिकरण्यत्वात् । परमार्थैकत्वेन श्रुतितत्पर्यविषयस्यदित्यनुमानं सर्वथाऽऽभासमात्रम् ।

यदपि श्रुतिरूपमिच्छात्येन प्रपञ्चात् भिद्यते । व्यवहारविषयत्वाद् ब्रह्मवदिति । साध्यसत्यमत्र चेदा स्वम्यामिच्छात्येनोभयोर्मिच्छात्येनोभयोरमिच्छात्येन वा । तत्रान्तिपक्षस्यामभवात्पक्षे साध्यसिद्धिर्षयवसानं मध्यमपक्षेण । दृष्टान्ते तु प्रथमपक्षेणेति विवेक इत्यद्वैतमिद्विकाराः पूर्वोदितन्यायप्रयोगानुष्ठानपुर मरमाहृत्येन्द्रजालिकस्य घानप्रज्ञनाये स्थणो मर्षपारोपणप्रपञ्चशायं यतो हेतुगरोत्प्रविष्टव्यवहारविषयत्वं किं घटादिसाधारणव्यवहारविषयत्वं किं वा स्फुरणनक्षत्रव्यवहारविषयस्यमुत स्फुरणमिश्रदनसाधारणव्यवहारविषयस्य

तत्र घटादिसाधारणव्यवहारविषयत्वाङ्गीकारे साधनवैकल्यं दृष्टान्ते
ब्रह्मणि विनाशित्व-परिणामित्वादिलक्षणघटसाधारणव्यवहारविष-
यत्वविरहात् । द्वितीये तु स्फुरणमेव व्यवहारोऽथवा स्फुरणविषय-
त्वव्यवहारः । तत्र प्रथमे स्वरूपासिद्धिः पक्षीभूते शुक्तिरूप्ये स्फुर-
णविषयत्वेऽपि स्फुरणरूपत्वविरहात् ।

स्फुरणविषयत्वव्यवहारस्य तु शुक्तिरूप्ये सत्त्वेऽपि दृष्टान्ते
शुद्धब्रह्मण्यसत्त्वात्साधनवैकल्यं शङ्क्यस्य तु दृष्टान्तत्वे तस्य मि-
थ्यात्वमपीष्टमिति दृष्टान्ते ब्रह्मणि साध्यसिद्धिपर्यवसानं स्वस्यामि-
थ्यात्वमभ्युपेत्य प्रथमपक्षेणेति त्वदुक्तिरेवोपरुध्येत ।

स्फुरणामिवदनसाधारणव्यवहारविषयत्वं तत्त्वमिति तृती-
यपक्षे तु तदुभयसाधारणव्यवहारविषयत्वे चात्यखण्डोपाध्यादिस्य-
रूपानुगमकधर्मविरहेण उभयसाधारण्ये मानानवतार एव ।

किंचोभयसाधारण्याङ्गीकारे प्रपञ्चः सत्यो व्यवहारविषयत्वाद्
ब्रह्मवदिति प्रपञ्चसत्यत्वसाध्यकानुमानावतारे प्रपञ्चमिथ्यात्वसाध्य-
कानुमानमनवकाशमेव ।

यदि तु प्रपञ्चमध्यपातिनः शुक्तिरूप्यस्य सत्यताया दुर्बलतया
बाधेन प्रपञ्चसत्त्वसाध्यकानुमानमनवकाशमित्युच्यते तदा को भूते-
ऽप्यच्छेदकाप्यच्छेदेन सत्त्वसाध्यकानुमितिर्भजतीति किन्तु सामानाधि-
करण्येन तत्र च सामानाधिकरण्यानावतीर्णोऽपि बाधनिश्चयोभवत्य-
किञ्चित्कर इत्यतिफल्गुविषये किमु केसरिजिह्वान्तेन ।

दोषाजन्यत्वेन वा भागजत यत्सत्यप्रकारकज्ञान तद्विषय-
त्वेन वा प्रपञ्चो विशेषणीयस्तस्माद्वा न बाधः । दोषाजन्यत्वं
प्रपञ्चेऽसिद्धमिति यदतस्तु प्रपञ्चे दोषजन्यत्वमपि दुस्साध दोषज-

न्यत्यस्यापि दोषजन्यत्वेन दुःसाधतया स्वयमलव्यात्मकत्वात् ।
 दोषजन्यत्वं दोषजन्यं भवदपि प्रपञ्चमात्रे दोषजन्यत्वं यदि ग्राह-
 येतर्हि सर्वस्यापि दोषजन्यत्वेन दोषत्वादोषत्वव्यवस्थेर्बोद्धिदोत ।
 नापि भ्रमप्रमाजनकत्वाभ्यां दोषत्वादोषत्वे सुव्यवस्थाने स्वतः-
 प्रामाण्यरादिभिस्तयाऽनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽपि वा भ्रमप्रमयोरेव
 दुर्वचत्वात् । व्यधिकरणप्रकारकत्व-समानाधिकरणप्रकारकत्वाभ्या
 मेव भ्रमप्रमे व्यवस्थेये इत्यपि धात्वनिक्त साहसमात्रं तयोरेव
 दुर्निरूपत्वात् । बाधाबाधाभ्यामेव व्यधिकरणप्रकारकत्वसमानाधि-
 करणप्रकारकत्वे सुग्रहे इत्यप्यनिपुणगणरमणीयमुतर प्रपञ्चमात्रस्य
 दोषजन्यतामास्यायुक्तस्य बाधाबाधयोरपि दुर्निरूपत्वेन येन ज्ञानेन
 बाधाबाधौ व्यवस्थाप्यौ तस्यापि प्रपञ्चातर्गततया दोषजन्यत्वेना-
 प्रामाण्यज्ञानास्फुटिततया बाधाबाधव्यवस्थाहेतुत्वासम्भवात् ।

निस्साक्षिकयोस्तु तयोरर्थव्यवस्थापकत्वाङ्गीकारे गृह्ययादिन
 एव विजयेरन्नित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति ।

किं च बाधाबाधौ किञ्चित्कालावच्छेदेन वा सर्वकालावच्छेदेन
 वा सर्वपुरुषसाधारण्येन वा कस्यचिदेव पुरुषस्य बाधाबाधौ वाऽर्थ-
 व्यवस्थापकावुच्चेते । तत्र प्रथमे किञ्चित्कालमबाध्यत्वेनाभिमतस्या-
 प्युत्तरकाल बाध्यत्वेनाप्रगमादबाध्यत्वेनाभिमतस्यापि च बाध्यत्वेन
 मानात्र तौ तयामूताग्रयंतत्त्वव्यवस्थापकौ ।

सर्वकालावच्छेदेन बाधाबाधयोस्तु असर्वत्वेन चातुमश्वयतया
 सुदूरोत्सारिताऽर्थव्यवस्थापकता ।

सर्वपुरुषसाधारण्ययोरपि तयोरयोगिनो दुर्ग्रहतया न व्य-
 हारहेतुत्व परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन परेण दुर्ज्ञानत्वात् । परमपक्षे तु
 कस्यचिदुदितो बाधाबाधो नार्थतत्त्व व्यवस्थापयतो भ्रमसाधारण्ये-

नापि तयोर्द्वयसमवात् । भ्रमाविषययोर्वाधाबाधयोरर्थतत्त्वव्यव-
स्थापकत्वोक्तौ तु पूर्वात्तरीत्या भ्रमाविषयत्वस्यैव युगसहस्रेणापि
दुर्ज्ञानतया कथमर्थतत्त्वव्यवस्थापकतासमवोऽपि । तस्मात्सुष्ठु
दोषाजन्यत्वेन वा भागवत यत्सत्त्वप्रकारकं चान तद्विषयत्वेन
वा प्रपञ्चोविशेषणीय इति ।

गौडग्र*हानन्दोक्तरीत्या व्यवहारपदार्थाविषयत्वे तु विषय-
त्वमात्रमाधारत्वादेरपि निरूपकाये नित्यसाक्षाद्भूमिति न तन्मात्रं
हेतु । विषयत्वमात्रस्य कथंचिद्विषयत्वे वा विषयत्वस्य वस्तुत्वा
दितुम्बत्वमिति किं तदास्ति पक्षदृष्टान्तसाधारण्यं वस्तुत्वमिति
निर्णयः । तत्र यदि पदशब्दव्यत्ययरूपं पदार्थत्व तत्, तर्हि तच्छ्रुति-
रूप्यप्रपञ्चसाधारण्यमपि न शुद्धे ब्रह्मणि त्वयाऽनङ्गीकृतत्वादेव शब्द-
स्य । यथा न दृष्टान्तस्य तथाऽर्थयोगेवाभिहितमित्याशेडनमात्रम् ।

वस्तुत्व प्रमेयत्व चेत् तदपि सर्वथाऽविषयस्वरूपे ब्रह्मणि न
यतंत इति न तस्य पक्षदृष्टान्तसाधारण्यम् । कालसम्बन्धित्य वा भगव-
दीयज्ञानविषयत्व वा न हेतुगरीरप्रविष्टविषयत्व ब्रह्मण्यवृत्तित्वादेव ।

यदि विषयत्व वस्तुत्व तदा तदपि न शुद्धब्रह्मसाधार-
ण्यम् । अत्यन्तासद्व्यत्ययं तु पक्षदृष्टान्तोभयसाधारण्यं भगवदपि
सोपाधिकत्वादेयाप्रयोजकमिति मर्ममनीषित, कृतधियाम् ।

वस्तुतन्तु शुक्तिरूप्यस्य† यादृना माध्येन निरसनीयतया-
ऽनभ्युपगमपराहतत्वाच्च तदादाय वाच्यशङ्काऽपीत्यश्रितैकरिच्येयम् ।

यदि तु व्यवहारपदार्थाविषयत्वपक्षे विषयत्व वृत्तिव्याप्यत्व-

* परमप्रकृतमनुसरति

† अणुद्रव्यमाधारण्यं वस्तुत्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः ।

‡ प्रकारान्तरं शुक्तिरूप्यमादाय पृथक्वाहितं बाधमुद्धरति ।

फलव्याप्यत्वोभयसाधारणं विवक्ष्यते तत्र यद्यपि नोभयसाधारणं
 किञ्चिदेकं विषयत्वमिति पूर्वाक्तदोषतादवस्थ्यमिति प्राप्नोति तथा-
 ऽपि वृत्तिव्याप्यत्व-फलव्याप्यत्वान्यतरत्वे तात्पर्यमित्युच्यते तदा
 निर्विशेषत्वं चैतन्यरूपत्वमानन्दरूपत्वं सोपाधिः । साध्यवता-
 निश्चयविषये दृष्टान्तभूतब्रह्मणि निर्विशेषत्वादेः सत्त्वेन साध्य-
 व्यापकत्वात् साधनाधिकरणे घटादौ च निर्विशेषस्य रूपत्वादेरभा-
 वेन साधनाव्यापकत्वाच्च ।

यादिना दृष्टान्ते ब्रह्मणि विषयत्वस्य सविशेषब्रह्मवादितया-
 ऽभ्युपेतव्यत्वेन तत्सिद्धान्तमात्रसिद्धदृष्टान्ताभिधानस्यापि कथकसंप्र-
 दायसिद्धतया तद्वीत्या ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वानुसरणमद्वैतसिद्धिकृता-
 मिति तु विचपरिपत्सु परमहासास्यं सर्वकथामूलस्य सविशेषब्रह्म-
 वादस्याभ्युपगमे कथावतारासंभवात् । अनभ्युपगमे तु स्वस्य लो-
 किकपरीक्षकोभयवहिष्कारप्रसङ्गः । ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वविरहो वा लो-
 किकपरीक्षाभ्युपगतस्येव दृष्टान्तत्वात् ।

एकमात्राभ्युपेतस्य दृष्टान्तत्वानुसरणं तु कथकोद्भासीनवि-
 षयेऽभ्युपेयते न तु सर्वकथास्तम्भस्वरूपे विषये इत्यवहिता विदा-
 हुर्वन्तु ।

यत्नं च साध्यं पचावृत्ति सोपाधिकत्वव्याप्यत्वादित्या-
 दिरीत्या स्थापनानुमानप्रतिबन्धादकिञ्चिदिदमिति कृतधियः ।

एतेन यद्यपि कैश्चिद्देतत्प्रयोगानुपालनाये-मिध्यात्यहे-
 तुकस्य प्रपञ्चभेदवत्त्वस्याभावादित्यर्थः । तादृशभेदवत्त्वञ्च प्रपञ्च-
 दव्याप्यमिध्यात्वप्रकारकस्यविशेष्यकप्रमाजन्यानुमितिविषयस्य प्रपञ्च-

* यद्यपि साध्यशरीरस्यैवमेव प्रथमतः प्राप्तं तथापि व्युत्पादनसौकर्येण
 व्युत्क्रमानुसरणमिति ध्येयम् ।

भेदस्याशयत्यम् । यथोक्ताशयत्वं स्थाप्यं स स्वपदार्थः । निधूमवान्
धूमेन बन्धिमानयमिति वाक्यजन्यज्ञानं न प्रमा । अतः प्रमाद्यटि-
तमेव हेतुत्वं तृतीयादिविभक्त्यर्थः । तथा च मिथ्यात्वे प्रपञ्चभेद-
व्याप्रेरबाधितत्वलाभात् मिथ्यात्वव्यापकं यन्मिथ्यात्वसमानाधिकरणं
तत्त्वेन रूपेण प्रपञ्चभेदस्यात्यन्ताभायः पर्यवसितसाध्यम् । मन्मते
तादृशरूपविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याप्रसिद्धावपि घटत्वेन घटस्योक्त-
रूपेणोक्तभेदस्याभावो नाप्रसिद्धः । व्यवहारेत्यविबक्षितः । स्यस्येति ।
यत्र साध्यं स्थाप्यं तस्येत्यर्थः । उभयोरिति । तस्य प्रपञ्चस्य
चेत्यर्थः । अन्तिमपक्षस्येति । आद्यपक्षस्यासम्भवेनेत्यादिः । तेना-
द्यपक्षसम्भवानुक्त्या न न्यूनता । परमतेऽपि पक्षे मिथ्यात्वस्वीका-
रात् तथाद्यान्त्यपक्षयोरसम्भवः । तयोः सम्भवे तु प्रपञ्चभिन्नेऽपि
पक्षे उक्तविशिष्टरूपेण प्रपञ्चभेदस्याभावसम्भवः । मिथ्यात्वसमाना-
धिकरणत्वरूपविशेषणाभावादिति भावः । मध्यमेति । मिथ्यात्वस-
मानाधिकरणत्वविशिष्टस्य प्रपञ्चभेदस्याशये ऽपि पक्षे उक्तविशिष्टरूपे-
ण न प्रपञ्चभेदः प्रपञ्चभेदे मिथ्यात्वव्यापकत्वरूपविशेषणाभावात् ।
प्रपञ्चः सत्यः पक्षो मिथ्येति स्वीकारे तूक्तविशिष्टरूपेण पक्षे प्रपञ्चभे-
दस्य सत्त्वात् साध्यपर्यवसानम् । अत एव स्वस्य मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य
सत्यत्वमिति पक्षः साध्यपर्यवसानानुपपन्नत्वात् पूर्व न विकल्पित
इति भावः । प्रथमेति । दृष्टान्तस्योभयसम्मतत्वापेक्षया मन्मतेऽप्य-
न्त्यपक्षस्यासम्भवाद्दुभयमतेऽपि मध्यमपक्षासम्भवात् प्रथमपक्षेणैव
तत्र साध्यसिद्धिः । दृष्टान्तस्य प्रतियादिमात्रसम्मतत्वापेक्षया तु
चरमपक्षेणापि तत्र साध्यसम्भव इति प्रथम इव चरमेऽपि मिथ्या-
त्वसमानाधिकरणत्वरूपविशेषणाभावादुक्तरूपेणाभावस्य सम्भवादिति
ध्येयमित्यन्तामुक्तं तदपि परास्तम् ।

यतो दृष्टान्तपक्षसाधारण्येन साध्यसाधन भवति यथा पर्व
तमहानससाधारण्यो वन्ति पर्वतेऽनुमीयते । न हि भवति न्याय -
पर्वतोनीलवन्दिमान् यथा महानसमित्यादिघटित । नीलवन्दि
त्वावच्छिन्नस्य महानसेऽसत्त्वात् किन्तु पर्वतोवन्दिमान् यथा महा
नसमित्यादिरूप एव शुद्धवन्दित्वावच्छिन्नस्य पर्वत-महानसेभ्य-
साधारण्यात् ।

अत एव तु साध्यसाधर्म्याद् तदुर्मभाषी दृष्टान्त उदा
हरणमित्याह स्म सूत्र*कार साध्येन साधर्म्ये समानधर्मता साध्य
साधर्म्यात्कारणान्तदुर्मभाषी दृष्टान्त इतीत्याह च तत्सूच विष्णु
एवानो भगवान् वात्स्यायनोऽपि ।

एव च दृष्टान्ते प्रह्लादि विजिष्टसाध्यसिद्धिरमिध्यात्यसि
द्धिफला पक्षे तु शुक्तिरूप्येऽमिध्यात्यसाधात्पक्षप्रपञ्चयोरुभयोर्मि
ध्यात्यसिद्धिफलाऽनुमितिर्भवतीत्यद्वैतसिद्धिकृदभिधानं कीदृशमि
त्यालोचयन्तु विपश्चित । येन रूपेण दृष्टान्ते साध्यसिद्धिस्तेनैव
रूपेण पक्षेऽप्यनुमितेरावश्यकत्वादित्यथा पर्वतो नीलवन्दिमान्
धूमात् यथा महानसमित्यादिरप्यापद्येत न्याय इत्युक्तमेवायतते ।
दृष्टान्ते वन्दित्येन विद्यमानम्यापि वन्दे पर्वते नीलवन्दित्याप
च्छिन्नसिद्धिफलकत्वापातादित्यनुध्यायता निपुणे ।

यदि ॥ इतरविशेष-साधनिरचयलाघवघानादिसदृकारथ
शाद् व्यापकतानयच्छेदकीभूतधर्मोपच्छिन्नविधेयताकानुमिते प्रा
माणिकेभ्युपगमेन यथा महानसीयवन्हीतरपन्त्यभाषयान् पर्वत
इत्याकारकसाधनिरचयसदृकाराद् वन्दिव्याप्यधूमयान् पर्वत इति

परामर्शोऽपि महानसीयवन्धनमिति फलकः । तत्र महानसीयत्वं
प्रकारतावच्छेदकतया भासते । अथवा केवलं विधेयतावच्छेदक-
तयैव भासते तदुर्मात्रच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
तदुर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य कारणात्वात् । अथवा न प्रका-
रतावच्छेदकमुद्रया न वा विधेयतावच्छेदकमुद्रया महानसी-
यत्वं भासते किन्तु घन्हित्वेन भासमानो घन्हिस्तत्र महानसीयो
घन्हिरित्यप्येके । इत्येवमस्त्यनुभवे अनूधानानामपि विसंवाद-
स्तथा ऽपि फलेऽविप्रतिपत्त्या यथा दृष्टान्ते महानसगोष्ठादौ घन्हि-
त्वेन सिध्यतेऽपि घन्हेः पर्वते महानसीयवन्धनमिति फलकत्व-
मेवमिह दृष्टान्ते ब्रह्मणि अमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्यापि । तस्येतर-
बाधनिश्चयसहकारात्पक्षे प्रपञ्चसाधारण्येन मिथ्यात्वसिद्धिफलकत्व-
मित्युच्यते निरूपयसि तदा सामान्यरूपेण साध्यतास्यले बाध-
निश्चयादिसहकारवशाद् भवतु तत्सामान्यघटितविशेषरूपेणानुमि-
तिर्यथा घन्हित्वावच्छिन्नसाध्यकस्यले महानसीयवन्धनमिति ।

यथा वा महानसीयवन्धित्वावच्छिन्नसाध्यके बाधनिश्चय-
लाघवज्ञानादिसहकारेण शुद्धवन्धनमिति सामान्यरूपेण साध्यता-
स्यले विशेषरूपेण विशेषरूपेण महानसीयवन्धित्वादिना साध्यता-
स्यले स्वघटकसामान्यरूपेणाप्यनुमितेः पर्यवसानस्य न्याय्यत्वात् ।
तद्यथा पर्वतो महानसीयवन्धिमान् । धूमात् । यो यो धूमवान् स
घन्धिमान् यथा महानसमित्यादिघटितन्याये पूर्वोक्तरीत्या शुद्धव-
न्धिविधेयकत्वसम्भवस्तथा पर्वतो वन्धिमान् धूमात् । यो यो
धूमवान् स घन्धिमान् यथा महाह्रद इत्यादिघटितस्य न न्याय-
त्यसम्भवः । एतदृष्टान्तयोः साधर्म्यवैधुर्येण वन्धित्वावच्छिन्नसा-
ध्यकस्य ले वन्धनभाववद्भूतस्य दृष्टान्तभावसम्भवात् ।

एवं च प्रकृतेऽपि शुक्तिरूपं मिथ्यात्वेन प्रपञ्चान्न भिद्यते
 व्यवहारविषयत्वाद् ब्रह्मवदित्यादिघटितो न्यायः कथमवतरतस्य
 दृष्टान्तेऽमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्य पक्षे शुक्तिरूपे प्रपञ्चे च मिथ्यात्व
 सिद्धिफलकत्वासम्भवात् । यदि दृष्टान्तेऽमिथ्यात्वसिद्धिफलकस्यापि
 पक्षे मिथ्यात्वसिद्धिफलकस्य न्यायावतारस्तदा किमवहीयते पर्यतो
 बन्दिमान् धूमाद् योयोधूमयान् ॥ बन्दिमान् यथा महाह्रद इत्या-
 दिघटितस्य न्यायत्वे । यदि तत्र धूमोद्गतावृत्तिस्तर्हि किं व्यवहा-
 रविषयत्वं शुद्धब्रह्मवृत्ति ।

यदि फलव्याप्यत्व-वृत्तिव्याप्यत्वान्यतरयत्वं तत्र हेतु-
 त्वेन विवक्ष्यते इति न तस्य ब्रह्मावृत्तित्वं तर्हि पर्यतो बन्दिमान्
 धूमजनान्यतरस्मात् । योयोऽन्यतरयान् स साध्ययान् यथा
 महाह्रद इत्यादेर्न्यायत्वं पुनरपि दुर्वारम् । यदि धूमस्यैव हेतु-
 त्वसम्भवेऽन्यतरयत्वं व्याप्यत्वसिद्धं तर्हि फलव्याप्यत्व-वृत्ति-
 व्याप्यत्वान्यतरयत्वं न तस्या । यदि दृष्टान्ते ब्रह्मणि हेतुमत्वसं-
 ख्यान्ये तत्रान्यतरत्वं तर्हीहऽपि दृष्टान्तीकृतह्रदसाधारण्यसंख्यान्य-
 मन्यतरयत्वानुधावनं सफलमवेति । यस्तु तस्य न्यायतरयत्वं घटका-
 भावस्याप्यवडत्येनान्यतरयत्वं हेतुमत्वे व्याप्यत्वसिद्धिपक्षे
 नेदेतीत्यवहितेकावधेयम् ।

यदि तु भिन्नकरीत्या प्रपञ्चभेदव्याप्यमिथ्यात्व-कारकस्य-
 विशेष्यरूपमाजन्यानुमितिविषयस्य प्रपञ्चभेदव्याप्यत्वं विशिष्टं
 सिपाधिविहितं तदेव चेत्तु यं सद्रपि सद्रकारिसमयधानेन दृष्टान्ता-
 द्वादिभेदेन विभिन्नरूपतया पर्ययस्यतीति किं ते चित्रमिति प्रमाण-
 स्त्वात्करीषारश्चरि मद्रा विशिष्टरूपस्य साध्यस्योक्तपक्षेन किं शब्दे-
 कथमभिप्रेत्य । आहोम्यदर्थस्यमिति विष्णुपुत्र । तत्र व्याप्यप्रयोगे

शब्देक्ष्यमकिञ्चित्करम् । अन्यथा विष्णुभेकयोर्भयोर्हरिपदवाच्यत्वेन
हरिर्दुःखहारकोहरित्वात् । भगवद्वासुदेववदित्यपि स्यान्प्रायः ।
अत एव तु विमता बन्धनिवृत्तिः स्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञाना-
बाध्यानात्मसमानकालीना । उक्तज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमान-
कालीना वा । बन्धनिवृत्तित्वात् । निगडबन्धनिवृत्तिवदिति
माध्यानुमाने भवतेष शब्देक्ष्यसत्त्वेऽपि बन्धपदार्थस्य निगडबन्ध-
सासारिकबन्धसाधारण्यविरहेण पक्ष-दृष्टान्तयोर्बन्धपदार्थभेदेन
स्वरूपासिद्धि-साधनवैकल्यान्यतरापातश्चेदितः । यदि तु पदैक्यं
तन्त्रमभविष्यन्नाभविष्यदिह ते निस्तक्तानुमाननिराकरणप्रयत्नमाचम-
यीति प्रव्यक्तमेव ।

अर्थेक्ष्यं तन्त्रमित्युक्तौ तु प्रकृते दृष्टान्ते ब्रह्मणि साध्यसि-
द्धेरमिथ्यात्वसिद्धिफलकत्वमितरत्र च मिथ्यात्वानुमापकत्वमिति
सुस्पष्टोऽर्थभेद इत्यसकृदुपाणीपदामेति किमु अस्याने विक्रमक्र-
मेण । किञ्च प्रपञ्चः सत्यत्वेन ब्रह्मणो न भिद्यते व्यवहारविषय-
त्वात् ब्रह्मवदित्यनुमानेन त्वदुक्तानुमानप्रतिरूपकेण प्रपञ्चसत्यत्व-
सिद्धिरवर्जनीयेव ।

तत्र च प्रपञ्चे ब्रह्मसाधारणसत्त्वसिद्ध्या मिथ्यात्वानुमिति-
प्रतिबन्धोयुक्त एव न चेतदनुमानेन प्रपञ्चब्रह्मणोर्भयोस्सत्त्वसिद्धौ
प्रतीत्यनुगमः ।

एकसत्त्वे चापरस्य मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वं तद-
पस्य ब्रह्मणो मिथ्यात्व प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिति वैपरीत्यं तु अश-
क्यशङ्कमेव स्वप्रकाशरूपस्य तस्यापलपितुमशक्यत्वादिति चेन्न
यतः शुक्तिरूप्यप्रपञ्चयोर्मिथ्यात्वमामनतो भवतेऽपि मिथ्यात्वे

उभयसाधारणे कथं प्रतीत्यनुगमः । ज्ञानवाध्यत्वादिनोभयसाधारधर्मेण तदनुगमश्चेत् । तर्हि ज्ञानवाध्यत्वाभावादिना प्रपञ्चक्षणेऽपि सत्त्वप्रतीत्यनुगममत्रेहि । ज्ञानवाध्यत्वस्य साधारण्ये तदभावरूपस्य सत्त्वस्याननुगमवार्ताऽपि न संभवतीति तु सुस्पष्टमिति न बहूपपादनमर्हति । ज्ञानवाध्यत्वमात्रे भयत्यलीकसाधारण इति स कथं सत्त्वस्वरूपतामर्हदिति तु सुदूतमं कालसंश्रित्ये सति ज्ञानवाध्यत्वाभावात्स्यैव सत्त्वपदार्थत्वेन । अलीके कालसंश्रित्यविरहेणैव दोषानवकाशात् ।

न चेतादृशसत्त्वस्य प्रत्यक्षायोग्यज्ञानकालादिघटितत्वेन घटादिसाधारणी प्रात्यक्षिकसत्त्वप्रतीतिः कथमिति तु यालिशेकचोदं चिकित्वाध्यत्यनक्षणसत्त्वस्यापि असर्वेच्छदुर्ज्ञाननयोभयप्रतिविधेयत्वात् ।

न च सत्त्वस्य ज्ञानवाध्यत्वाद्यभावरूपत्वे प्रतियोगानुपस्थितिकाले सत्त्वप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तार्किकमते तमसस्तेजोऽभावरूपत्वेऽपि तमस्त्वेन तत्प्रत्यक्षे तेजोज्ञानानपेक्षादिह स्वरूपत एव प्रत्यक्षसंभवात् ।

नञ्चतार्किकमते वाऽभावरूपन्यायदोषाधिरूपस्यानभ्युपगमाद् भावभिन्नत्वं तत् । तदपि च समशयसामानाधिकरणान्यतरसंयन्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकसताभावरूपं, तच्च च भावभिन्नत्वं पूर्वोपस्थितमपि प्रकारीभूय भासते । एवं च घटाभाव-पटाभावादिप्रतीतिनामभावाशेऽनुगतत्वमपि निर्वहति । न चेवं विषयताऽनवस्था अभावपटार्थतायच्छेदककुक्षिनिधिप्रायाः सताऽभावव्यक्तेरप्यभावत्यघटितत्वादिति वाच्यम् । अभावपटार्थतायच्छेदककुक्षिनिधिप्रायाः सताभावव्यक्तेः फलमलात् स्वरूपत एव प्रकारव्युपगमात् । अत एव तु सताज्ञानविरहेऽपि घटे नास्तीति धोर्मदस्यन्यथा तु प्रतियो-

गिज्ञानमुद्रया सत्ताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वे तद्विना घटो नास्तीति धियोऽनुत्पाद एव स्यात् । एवं च यथाऽभावबुद्धौ स्वरूपत एव सत्ताभावमान तथा ज्ञानबाध्यत्वाभावरूपस्यापि सत्त्वस्य बुद्धौ ज्ञानबाध्यत्वग्रहो नापेक्षितः फलबलात् ।

त्वन्मते वा परप्रकाशयत्वाभावरूपस्यापि स्वप्रकाशत्वस्य ग्रहे परप्रकाशयग्रहानपेक्षावच्च । बाध्यत्वाभावरूपस्यापि सत्त्वस्य ग्रहे बाध्यत्वग्रहानपेक्षावच्च । जडैतरत्वरूपस्यापि चित्त्वस्य ग्रहे जडैतरत्त्वग्रहानपेक्षावच्च दुःखवदितरत्वरूपस्याप्यानन्दपदार्थस्य ग्रहे दुःखवत्त्वग्रहानपेक्षावच्च । ब्रह्मप्रपञ्चोभयसाधारणस्य ज्ञानबाध्यत्वाभावरूपस्यापि सत्त्वस्य ग्रहे ज्ञानज्ञानाद्यनपेक्षत्वस्यापि सूपपादत्वाच्च । व्यावहारिको घटादिः सत्त्वेन ब्रह्मणो न भिद्यते । अबाध्यत्वाद् व्यावहारविषयत्वाद्वा ब्रह्मवदित्यादिनाऽपुमानव्रातेन सत्प्रतिपक्षितत्वाच्चेति तु पुनरसकृदेवाभिहितम् ।

यदपि एतत्पटात्यन्ताभावः । एतन्नुनिष्टः । एतत्पटानाद्यभावत्वात् । एतत्पटान्योन्याभाववत् । तन्नुनाशजन्यपटनाशस्य कदाऽपि तन्नुवृत्तितः नास्तीति तत्र व्यभिचारवारणायानादिपदम् । यस्य पटस्याश्रयविभागेन नाशस्तदत्यन्ताभावस्य पक्षत्वेऽनादिपदमनादेयमेव । अत्र चैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न संबन्धान्तरेणात्यन्ताभावमादायांशतः सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्समशायसंबन्धावच्छिन्नो व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नश्च य एतत्पटात्यन्ताभावः स एव वा पक्षः । तन्नुशब्देन च पटोपादानकारणमुक्तं तत्र च प्रागभावस्य सत्त्वान्न तेन व्यभिचारः । कार्यकारणयोरभेदेन सिद्धसाधनादिदूषणानि प्रागेव तत्त्वप्रदीपिकानुमानोपन्यासे निराकृतानि ।

यद्वा - समवायसंबन्धावच्छिन्नेऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः ।
 एतत्तन्तुनिष्ठः । एतत्पटप्रतियोगिकान्यन्ताभावत्वात्संबन्धान्तराध-
 च्छिन्नेतत्पटात्यन्ताभाववदिति विशिष्यानुमानम् । इत्यद्वैतसिद्धि-
 कृतः साटोपमभिदधरे ।

तदिदं तेषामभिधानं कीदृशमित्यालोचयामः । तथा हि
 एतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः एतत्पटानाद्यभावत्वादिति हेतु-
 र्जातिरूपत्वादसाधको व्याप्तिनिरपेक्षेण एतत्पटानाद्यभावत्वरूपसा-
 धर्म्यमाशेषेणैव प्रवृत्तत्वादन्यथा तु सद्भेदः सन्नित्युः सत्प्रतियोगिका-
 भावत्वात् । संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसदत्यन्ताभाववत् ।
 समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसदत्यन्ताभाववद्वा । संयोगस-
 मवायोभयसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसदत्यन्ताभाववद्वेत्यनुमानेन
 सति ब्रह्मणि सद्भेदोऽपि तथापद्येत । न ह्येतत्पटात्यन्ताभावे एतत्तन्तु-
 निष्ठत्वसाध्यकानुमानापेक्षया सति सद्भेदानुमाने कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।

यदि तु सति सद्भेदानुमाने बाध इति नानुमानप्रवृत्तिस्तर्हि
 एतत्पटात्यन्ताभावे एतत्तन्तुनिष्ठत्वसाधने किं बाधो नायतरति ?
 अवतीर्णोऽपि बाधो व्यावहारिक इत्येतत्तन्तुनिष्ठत्वं व्यावहारिक-
 मेतत्पटात्यन्ताभावे बाधमानोऽपि यावद्व्यवहारकाले बाधानवता-
 राद् व्यावहारप्रतिबन्धाक्षम इति व्यवहारः सूक्ष्मः । एवं स्थिते
 यत्र यद्वस्तु व्यावहारिकं तत्र तद्वस्तुभाधो न व्यावहारिक इति
 नियमानुपालनमपि सर्वजनानुभवसिद्धं मुकुरम् ।

अथवा तन्तुषु पटो व्यावहारिकः एतत्पटात्यन्ताभावे
 एतत्तन्तुनिष्ठत्वं तु पारमार्थिकं विरोधित्वं च समानसत्ताकृत्येन ।

एवं च तन्तुषु पट-तदभावयोर्विषयसत्ताकतया विद्यमानोऽपि
 पारमार्थिकोऽभावो व्यावहारिकं तन्तुषु पटं न बाधते इति न
 कश्चिदपि व्यवहारविग्रहः । इत्यभिमानो वादिनां तर्हि प्रतियोगि-
 तदभावयोरुभयोर्व्यावहारिकत्वपक्षे यच्च यः पटार्थो व्यावहारिकस्तच्च
 तदभावो न व्यावहारिक इति नियमानुपालनं दुर्घटं तन्तुषु पटा-
 भावस्य पटस्येव व्यावहारिकतया पटव्यवहारकाले पटाभाषस्य
 विद्यमानत्वेन उभयोरपिशेषेण सकृदेव व्यवहारप्रसङ्गस्यावर्जनीय-
 त्वात् । पट-तदभावयोरुभयोरपि समानसत्ताकतया बाधनिश्चया-
 त्पूर्वं तोल्येन विद्यमानतया उभयव्यवहारस्येव प्रामाण्यापाताच्च ।
 व्यावहारिकबाधनिश्चयात्पूर्वं पटव्यवहारस्तदनन्तरं तु न तथेति
 व्यवस्थेत्यभिधानमपि कोविदकदम्बे ह्यासायेव पट-तदभावविष-
 यकज्ञानसामग्र्योः सर्वदेव समवहितत्वेनोभयोरपि ज्ञानस्यैकशेषस्य
 कर्तुमशक्यतया सर्वदा प्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु पटविषयकज्ञानसामग्र्याः प्रतियोगिज्ञानसामग्री-
 मुद्रया पटाभावविषयकज्ञाने श्वोपसीयतया पटाभावज्ञानमेवादय-
 मासादयेत्तु कदाऽपि पटज्ञानमिति सामग्रीप्रतिबध्यप्रतिग्रन्थक-
 भावाभिज्ञानां कृतधियामपरोक्षम् । किंच प्रतियोगि-तदभावयोरु-
 भयोरपि व्यावहारिकत्वेनोभयोर्ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वस्याभ्युपेयतया पटा-
 भावस्य व्यावहारिकत्वाभ्युपगमेऽपि किं तेन ते साधितं स्यादने-
 पटव्यवहारोपप्लवृथाचेष्टनात् ।

प्रतियोगिनः पटादेर्व्यावहारिकत्वं तदभावस्य तु पारमा-
 र्थिकत्वमिति पक्षेऽपि पुनरिदमनुसंधेयम् । व्यावहारिकस्य पटा-
 देर्बाधकता हि पारमार्थिकाभावपक्षे अन्यूनसत्ताकत्वेन यत्तया ।
 तदुघटकन्यूनसत्ताकत्वं च तत्सत्ताप्रयुक्तसत्ताकत्वं यथा शुक्तिसत्ता-

प्रयुक्तसत्ताकत्वं शुक्तिरूप्ये । यथा या परमते ब्रह्मसत्ताप्रयुक्तसत्ता-
कत्वं तदध्यस्तजगन्मात्रे । एवं च ब्रह्मसत्ताप्रयुक्तसत्ताकत्वाभ्युपग-
मनिबन्धनमेव बाधकत्वमास्थितं भवता । तच्च पटादीनां मिथ्या-
त्वसिद्धिर्नान्तरीयकमिति मिथ्यात्वसिद्ध्या ब्रह्मसत्ताप्रयुक्तसत्ताकत्वं
जगज्जाते तत्सिद्ध्या च मिथ्यात्वसिद्धिरिति ॥ स्फुटोऽन्योन्यादयः ।

तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतिर्जगतो ब्रह्मसत्ताप्रयु-
क्तसत्ताकत्वे प्रामाण्यमिति तु ते मतिकर्दमानुष्ठानप्रय^१व्रमाणं प्रमा-
णान्तरविचारावसरे प्रमाणान्तरोपन्यासकथाया अयुक्तत्वादितरथा
वर्षयतेनापि कथाकोलाहलस्याययोरनुपशम्यत्येन विचारफलापेक्ष-
सान्प्रसङ्गात् । यथा च सा श्रुतिर्जगन्मिथ्यात्वं न बोधयति किन्तु
तद्विरुद्धमस्मदभिमतमेवापेक्षे तथा पयमिहापेक्षे साधु निरूपयिता-
स्महे ।

यदि तु सद्भेदः सन्निष्ठः । सत्प्रतियोगिकाभायत्वात् । संयोगा-
दिसंयन्धायच्छिन्नप्रतियोगिताकसदभाययदित्यनुमाने हेत्वसिद्धिः ।
परमते प्रमेयत्वाभिधेयत्वादेरपि सतः केवलान्वयित्येन तदभाया-
प्रसिद्धेरित्युच्यते । तदाऽप्यु स्यरूपसंयन्धेन वा स्वरूपत एव वा
सतः केवलान्वयित्यं तथाऽपि संयोग-समवायादिसंयन्धेन सत्येन
न तस्य तथाऽन्यमिति सत्प्रतियोगिकाभायेनाप्रसिद्धः ।

एतेन सत्प्रतियोगिकस्य तादात्म्यसंयन्धायच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभायस्य विषयत्वे तस्य दृष्टान्तेऽसत्येन साधनयेकन्यम् । संयोगा-

* यथा कर्तमे वास्तविके कार्यं दुर्लभं तथाच विचार्यमासेऽपि दुर्लभो भवति
कुरुकुरुमममममममममे ते इति तत्त्वम् ।

† सतः केवलान्वयित्यं निर्दिष्टेष्टद्वयवादे ।

‡ सतः ।

§ केवलान्वयित्यम् ।

दिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तस्य तु धिवक्षणे स्वरूपासिद्धिः ।
हेतोः सद्भेदेऽसत्त्वादित्यपि परास्तम् । भेदात्यन्ताभावोभयसाधा-
रण्येन सत्प्रतियोगिकाभावत्वेनोभयोपसंगहात् ।

भेदात्यन्ताभावोभयसाधारणं सत्प्रतियोगिकाभावत्वं न
किञ्चित्प्रमाणसिद्धं सन्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकतायाः स्वरूपविष्मा-
न्तायाः प्रत्यभावं भिन्नत्वादिति तु नाद्वैतसिद्धिकृता सुवचं स्वय-
मपि तेन संयोगसमवायोभयसाधारण्येनैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ता-
भावत्वावच्छिन्नस्य पक्षात्वेनावलम्बनात् । इतरथा, ॥ संयोगाव-
च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकतायाः समवायावच्छिन्नप्रतियोगितानिरू-
पकतातोभिन्नत्वेन संयोगसमवायोभयसाधारण्येनैतत्पटप्रतियोगिका-
त्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकर्तुमशक्यतया तयोक्तेरनौचित्यं
स्यादिति प्रव्यक्तमेवेति विस्तरभियोपरमामः ।

यदि पुनः पक्षकुचिनिधिप्रो यः सद्भेदः स किं सन्निष्ठप्र-
तियोगिताको भेदः । अथवा सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः ।
तत्र प्रथमे, सद्घटोभयभेदस्य सति परेषाप्यङ्गीकरणीयतया सिद्ध-
साधनमिष्टावतिश्वेति किं क्षतं वादिनः । द्वितीये ॥ सत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिः । सत्त्वे पदाद्येत्वादिना
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वानुमाने तु प्रमेयत्वे व्यभिचार इति
प्रविश्यामिधत्से तदा वदावधाय व्यावहारिकस्य पटादेरसतो नर-
शृङ्गादेश्च ब्रह्मतादात्म्यमभ्युपगच्छसि न वा । तत्र प्रथमे ब्रह्मणः
सर्वथा स्वरूपव्युत्तिः । द्वितीये ॥ सन्मावस्वरूपस्य ब्रह्मणो भेदो-
ऽभ्युपगतो भवतेव तदतिरिक्ते इति न सद्भेदाप्रसिद्धिनिबन्धनपक्षा-
प्रसिद्धिः । पटादेो विद्यमानोऽपि ब्रह्मभेदः काल्पनिक इति न
प्रतियोगिसमानसत्ताक इति तु पुनरत्यन्तानभिन्नमात्रचोदां सद्भे-

दमायस्यापेक्षणीयत्वेन तत्प्रसिद्धिमात्रेण चारितार्थ्येऽधिकप्रोदानव-
तारात् । किञ्च मिथ्यात्वानुमितेः पूर्वं ब्रह्मणोऽधिकसत्ताकत्वं तद-
तिरिक्तस्य घटादेराल्पसत्ताकत्वमिति स्वरहस्यावेदनं शुद्धग्रहेषु
शिष्येष्वेवोचितं भवति न तु प्रदीपधिष्येषु घादिषु न्यूनाधिकस-
त्ताकत्वादिकथाया जगन्मिथ्यात्वसिद्धिमूलकतया मिथ्यात्वानुमिते-
रवगन्धादिषु सादृश्यस्य स्वगोष्ठीमात्रनिष्ठसंकेताभिधानस्य सर्वथा स्व-
नियहनिदानत्वात् ।

सद्वेदस्य सत्प्रतियोगिकाभायस्य च प्रसिद्धायपि सन्निवृत्ति-
योगितायाः सामान्यधर्मोपच्छिन्नत्वे प्रमाणविरहेण न सत्यावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकमेदप्रसिद्धिः । नापि सत्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
यप्रसिद्धिर्नापि सदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः संश्रयः संयोग-
समवायादिरिति चेत्का सतिर्नः ।

सद्वेदप्रसिद्धेय एव प्रसिद्धिसम्भवात् । सत्प्रतियोगिका-
भायकूपे हेतो यद्यपि प्रतियोगिता न किञ्चित्संश्रयवच्छिन्ना
प्रविष्टा तथाऽपि संयोगसंश्रयवच्छिन्नप्रतियोगिताकसदभावादेर्दृष्टा
न्ततयोपन्यासेन अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकः समन्वोऽपेक्षणीयः ।
स च संयोगसमवायादिः समन्वोऽभावीयप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेन भवतोऽप्यभिमत इति किं तत्साधनप्रयासेन नः । अत
यत् तु समवायसंश्रयवच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभाय इत्यादिकं
प्रिशिष्य एवमननुममाराद्वैतसिद्धिकारः स्यमिति न शास्त्रप्र-
मज्जुषां विदुषां परोक्षम् ।

सन्निवृत्तिप्रतियोगितायाः परमते संयोगाद्विध्यधिकरणसंश्रय
इति व्यधिकरणधर्मोपच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाय इय मोऽप्यनभ्युपग-
मपराहत इति दृष्टान्तासिद्ध्याश्रानाभिमानस्य पुनः स्यसिद्धान्तावि-

स्मरणनिवन्धनस्तत्र त्वदीयग्रन्थे च व्यधि*करणधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिकाभावव्यवस्थापनात् ।

यदपि सत्प्रतियोगिको भेद सन्निष्ठ इति प्रयोगे सत्प्रतियो-
गिकभेदे सन्निष्ठत्वसाधने सिद्धसाधन व्यासज्यपृतिधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताके सत्प्रतियोगिकभेदे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताके च भेदे
बादिनेऽपि सम्प्रतिपत्तेः । सत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके तु भेदे सन्नि-
ष्ठत्वसाधने बाधः । विषाधयिषित सन्निष्ठत्वमपि च यदि प्रातिभा-
सिक तर्हि ओमिति ब्रूमः । सत्प्रतियोगिकभेदे प्रातिभासिकसन्नि-
ष्ठत्वे क्षतिविरहात् । व्यावहारिकसन्निष्ठत्वसाधनेऽपि न दोषस्तस्य
पारमार्थिकसत्त्वभङ्गप्रयोजकत्वविरहात् । पारमार्थिकसन्निष्ठत्वसाधने
तु शून्यवादप्रसङ्गः । सति पारमार्थिकसद्भेदे सर्वस्य जगतः शून्ये-
कतत्त्वताया आवश्यकत्वादिति । तस्मादेतत्पटात्यन्ताभावः । एत-
तन्तुनिष्ठः । इत्यादिप्रयोगेणाशङ्कित सत्प्रतियोगिकोभेदः सन्निष्ठ
इत्यादिप्रयोगस्य साम्यमसाधु इति कैश्चिदभिधीयते ।

तदेतदपि बालव्यामोहनमन्त्रमात्रम् । यत सत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदे यथा सन्निष्ठत्वसाधने बाधस्तथा एतत्पटा-
त्यन्ताभावस्येतत्तन्तुनिष्ठत्वसाधनेऽपि बाधः समानः । एतन्तुपु
एतत्पटस्य व्यावहारिकतया एतत्पटाभावस्य च पारमार्थिकतया
विषयभेदेन न कश्चिद्वैषम्य इति चेत् । तर्हि ब्रह्मयपि सत्त्व साधृ-
तिक सत्त्वाभावस्तु पारमार्थिक इत्यपि तुल्यम् । पारमार्थिकता
सत्त्वनिर्गतेति तु दुर्भण पारमार्थिकताया वस्तुस्वरूपविशान्ताया,
सति सदात्मकत्वादसति चासदात्मकत्वात् ।

* व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाकाभावाभ्युपगन्नुत्तान्धनमतानुयायिभट्ट-
मतानुयायिना भयता पायो व्यग्रहारे तदभ्युपगन्तव्यताकेषु नाननुमतिरिति तु सुप्रसिद्ध
मेवेति भावः ।

सति पारमार्थिकसद्ब्रह्माभ्युपगमे शून्यवादप्रसङ्गविभीषिका तु तन्तुषु पारमार्थिकपटात्यन्ताभावाभ्युपगमे जगतेऽपटत्वप्रसङ्गापत्ति-
शङ्कया समेधः । पटस्तु व्यावहारिक एव व्यवहाराय पर्याप्त इत्यति-
रिक्ता तदीयसत्ता नाभ्युपेया ब्रह्मणि तु पारमार्थिकमेव सत्त्वमभ्युपे-
यमिति शेषमिति चेत् । यद्वि निर्विशेषसत्स्वरूपं ब्रह्म व्यावहा-
रायापि न पर्याप्नोति कृतं तद्वह्नीकारदुर्घ्यसनेनेति सुदूरपराकृता तत्र
पारमार्थिकसत्त्वव्यवधारणप्रत्याशा ऽपि ।

किंच प्रमाणानवतारेऽपि निर्विशेषसत्स्वरूपं ब्रह्म स्वतः-
सिद्धमिति घानरमुद्रवष्टुम्भे शून्यमपि स्वतःसिद्धमित्येवान्तरं प्रमा-
णानवतारस्याभयवापि समानत्वात् । यद्यसद्विज्ञत्वं सत्त्वं न च
तदस्त्यत्यन्तासति शून्ये तर्हि सत्त्वमसद्विज्ञत्वमसत्त्वं च सद्वि-
ज्ञत्वमिति दृढेऽन्योन्याश्रय इति न ते सत्त्वासत्त्वे तथा निर्वक्तुं
शक्येते इति किं बहुना निरूपकेषु ।

अस्तीति प्रतीतिविषयत्वं सत्त्वं कालसंबन्धित्वं वा सत्ता-
जातिमत्त्वं वा भावरूपत्वं वा अभावभित्तत्वं वा सत्त्वं तदेव च
ब्रह्मणि । एते ॥ पक्षाः सर्वथोपेक्षामर्हन्ति । वादिभिरनुक्तत्वादप-
लापप्राप्तत्वात् । निर्विशेषब्रह्मवाद-शून्यवादोभयसाधारण्येन बो-
धपरिहारयोः साम्येनेव संभवाच्च । निर्विशेषब्रह्मवादे हि सच्चिदा-
नन्दादिपदान्यपि न कञ्चनभाषभूतमर्थमभिधातुमीयते यश्च विधि-
त्सितोऽथवा बुबोधयिषितोऽभावरूपोऽर्थः स ॥ शून्यसाधारण
इतीहे*य पराक्रम्योपपादयितास्महे ।

पारमार्थिकं सत्त्वं निषेधायिपुर्निषेद्धा चेन्नध्यात्मा तर्हि
सत्त्वसिद्धिरवर्जनीया । यदि तु निषेद्धा न सम्बन्धरूपस्तदा निषे-

धादिद्वया सत्त्वसिद्धिरुचितेवेत्युभयतः पाशाञ्जुरिति ॥ धादिनां
व्यामोहमात्रं निर्विशेषसदभ्युपगमस्य शून्यातिरेके प्रमाणविरहात् ।
निर्विशेषसतः शून्यातिरेकस्यापि विशेषरूपतया निर्विशेषत्वहानिहे-
तुताया अयत्नेनीयत्वात् । शून्यातिरेकोऽपि निर्विशेषस्वरूपताप्रयु-
क्तो नातिरिक्तधर्मप्रयुक्त इति न तस्य निर्विशेषस्वरूपताहानहेतु-
त्वमिति चेत् । शून्यस्यापि स्वभावतः सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपतया
सर्वविशेषप्रत्यनीकयोस्तयोः किं वा विशेषकमिति कृतावधानो वद
स्वरूपमेवेति चेत् । न तदपि । उभयोरपि स्वरूपस्य स्वरूपत्वा-
निर्विशेषस्वरूपत्वाच्च ।

यदनयोरेकः सदात्मा निर्विशेषोऽपरस्तु असदात्मेति
सदसतोर्निर्विशेषस्वरूपत्वेऽपि सदात्मकत्वासदात्मकत्वाभ्यां विशेष
इत्यातिष्ठे तर्हि सा सदात्मकता स्वरूपतोभिन्ना । अथवा केनचिद्विशे-
षेणेति वद । स्वरूपतश्चेत् । तर्हि शून्यात्मताऽपि तथेति न कोऽपि
विशेषको धर्मो भवत्युदीरितः । केनचिद्विशेषेण भिन्नेति पक्षे
निर्विशेषत्वव्युत्तिर्विशेषकधर्मान्तराभ्युपगमादित्युक्तप्रायमेव ।

किं च सदात्मकतायाः केनचिद्विशेषेण भिन्नत्वाङ्गीकारे विशे-
षेणापि विशेषवत्तेव भवितव्यमितरथा विशेषाङ्गीकारेऽपि शून्यसां-
क्षर्यशङ्कायास्तादवस्थात् । यद्यं च तेनतेन विशेषेण विशेषवत्तेव
भाव्यामित्यनवस्था । विद्यामाङ्गीकारे तु विशेषका* निरूपणाच्छून्या-
त्म-सदात्मनोरेकमाशङ्कितं तदवस्थमेव ।

यदि सदात्मनस्त्रिकालाबाध्यत्वं विशेषस्तर्हि किं शून्यमपि
कदाचिद्बाध्यते । शून्यस्यापि बाधाङ्गीकारे ॥ शून्यबाधधाराऽन-

* विशेषप्रयोगकोभूतधर्मानिरूपणादित्यर्थः

† न कदापि बाध्यत इत्यर्थः ।

यस्यां दुस्सुदुरेवं ते स्यादिति जानाति भयानपि । तस्माच्छून्यः
 स्यापि चिकित्सावाध्यत्वात् कश्चिदपि विशेषोऽभिहितो भवति ।
 यदि तु निर्विशेषाद्वयचेतन्यरूपत्वं सति सत्त्वं न च तत्संभा-
 व्यतेऽपि शून्ये । तत्र यथा समुदायानन्दपदत्रयेण असद्विभक्त-
 वद्विभक्त्य-दुःखवदितरत्वरूपेणैकस्यैवार्थस्य सर्वविशेषप्रत्यनीक-
 स्यात्पण्डस्य बोधनेऽपि यदानां न पर्यायत्वमानयेत्यं वा बुबोध-
 यिपितार्थस्य 'सविशेषत्वं' वा प्रसज्यते । कल्पिततत्तद्विशेषावधून-
 नद्वारा निर्विशेषसन्मात्रस्यैव प्रत्याय्यत्वादेवमिह निर्विशेषपदेन
 सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपतायाः । अद्वयपदेन सजातीयविजातीयस्यग-
 तमेदशून्यतायाः । चेतन्यपदेन बाजडस्वरूपताया निर्दिष्टित-
 त्वावावयवसंबन्धगन्धोऽपीति यदसि तर्हि कृतावधानो निराभय ।
 शून्ये निर्विशेषपदविबलिताऽस्ति सर्वविशेषप्रत्यनीकरूपता । शून्ये
 विशेषाणामसम्भाव्यत्वात् । अस्ति चाद्वयपदविबलिता सजातीय-
 विजातीय-स्वगतमेदशून्यताऽपि मेदस्य विना विशेषैर्दुर्निरूप-
 त्वात् । शून्ये च विशेषाणां सुदूरपराहतत्वात् । चेतन्यपदेन
 विबलिता जडतरता तु शून्ये सर्वथैवावश्यकी न हि शून्यं जड-
 मित्याहुः प्राचाः ।

न हि शून्यवादिना माध्यमिका अपि शून्यं जडं जडं वा
 घटादिकं शून्यमाहुः । किन्तु सर्वस्यापि पदार्थस्य सावृत्तिकत्वा-
 त्कार्यकारणभावादेश्च दुर्निरूपत्वात् शून्यं तत्त्वमाहुः ।

अयं सत्त्वं स्वप्रकाशत्वं न च तच्छून्ये । तर्हि स्वप्रकाशे
 आत्मनि आनन्दाङ्गीकारे सविशेषताप्रसङ्गस्तद्वारणाय स्वप्रकाशत्वं

यदि परंप्रकाश्यत्वाभावंस्तदा तदस्ति शून्येऽपि सुगते हि शून्यं
तत्त्वं ब्रूयाणस्तस्य केनापि प्रकाश्यता नानुमेने । प्रकाश्यत्वाभावे
तत्त्वसिद्धिः कथमिति तु निर्विशेषात्मवादिनस्तथापि तुल्यं न
ह्यात्माऽऽत्मना प्रकाश्यस्तथापि । प्रकाश्यत्वे तु निर्विशेषस्वरूपता-
ऽपेयं देवात्मनः । प्रकाश्यतायां स्थंन्मतेऽनात्मिण्याप्यतया आत्म-
नोऽनात्मस्वरूपताप्रसङ्गश्च ।

मगवत्याः संविदः सर्ववस्तुव्यवस्थापकतया न तदपलापः
शक्यः कर्तुं गोर्वाणशुक्लादीतीति शून्यव्यवस्थितिरपि संविन्मुखनिरोधः
एतद्व्यवस्थात्मकत्वं प्रसंगेति कथमिव सोपजीव्या सती साध्वी उपजी-
वकेः शून्यादिघाटेरपेक्ष्यता स्यात्संनिपातविरोधादिति ब्रूये चेच्चिरं
जीव आयातोऽपि वैदिके युक्तिमार्गे वस्तुमात्रं व्यवस्थापयन्ती संवि-
त्स्वात्मनाऽपि चेद् व्यवस्थापिका तर्हि सविशेषस्वरूपतैश्च तस्याः
प्रकारान्तरेण भवत्यभ्युपेतम् । न हि स्वात्मानमनवगाहं माना संवित्
स्वात्मनि प्रमाणीभवितुमर्हति । न चावगाहनं सविशेषत्वाभ्युपगमादृते
इत्यवोचाम ।

किंच संविदो भवन्मतेऽवगाहोऽप्येव ननु भूतित्थमनित्यत्वम-
नात्मत्वं च प्रसज्येत्यपि समगारिष्यहीद्वे ।

एतेन स्थानुभवसाधिका यथा संविज्ञेवं शून्यमित्यतिरेकः
शून्यघाट-निर्विशेषवादयोरित्येकोपिदकल्पनाऽपि कदर्थिता भवति
पूर्वोक्तदोषैरेव तत्पक्षपण्णात् । अनुभवस्य सर्वस्य सविशेष एव
प्रमाणभावाच्च । निस्साक्षिकतायाः शून्य-निर्विशेषात्मोभयसाधार-

* शून्यसिद्धिः ।

+ प्रकाश्यतायाः सविशेषत्वव्याप्यत्वादिति भावः ।

‡ संवित् ।

§ अवगाहने सविशेषत्वमनवगाहने च निर्विशेषपदावस्थं शून्यातिरेको दुर्निवृत्त
इति भावः ।

य्याह । बाधानवतारस्यापि शून्यवादनिर्विशेषपक्षोभयसाधारण्येन
बाधावतारानवतारप्रयुक्तविशेषस्यापि यत्कृतमशक्यस्याह ।

ययं च निर्विशेषसदभ्युपगन्तृमते सति पारमार्थिकसद्भेद-
स्वीकारे शून्यवादप्रसङ्गविभीषिकाया दुर्दशतया सत्प्रतियोगिकोभेदः
सन्निष्ठ इत्यनुमानस्य धाद्युटीरितानुमानतुल्यत्वमिति सुपुष्कलम् ।

तस्मात्साधु समर्थितमिदं यदेतत्पञ्चनायमायत्वहूपहेतो-
र्जातिरूपत्वमिति । मादृशमिदमनपरपरिशीलितमनपरपरिलङ्घनीयं
च वादिनियहणराजशर्ममिति सन्तोऽथधारयन्तु ।

समवायसंबन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः । एतत्त-
न्तुनिष्ठः । एतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वादिति तु प्रयोगं पूर्व-
मेव प्रसङ्गतोऽनिराकार्यमिति नेह पृथक् तन्निराकरणप्रयत्नः ।

यदपि अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सत्युक्तपक्षतावच्छेद-
कवत् । समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि । अनात्मत्वात् ।
संयोगवत् । न च विश्वात्यन्ताभावे व्यभिचारः । तस्याधिकरण-
स्वरूपत्वे अनात्मत्वहेतोरेवाभावात् । अतिरिक्तत्वे तस्य मिथ्या-
त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितया साध्यस्येव सत्त्वात् । न चात्यन्ता-
भावस्यात्यन्ताभावे तत्प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वासिद्धिरिति वा-
च्यम् । अभावेऽभावप्रतियोगित्वस्य भावगताभावप्रतियोगित्वाविरो-
धित्वात् । प्रागभावस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वस्य
घटादेः सर्वसिद्धत्वात् । उपपदितं चेतन्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे । यथ

* शून्य यथा निष्ठाधिकमेवं निर्विशेषहृदरोऽपि । निर्विशेषवति साक्षितायाः
वर्णयितुमशक्यत्वादिति उक्तवन्ति ।

† अव्याप्यवृत्तिर्हेतुनादिभवे स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य परे
व्याप्यहीनतत्वादव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सतीति घटतावच्छेदककुटीर इत्यन्तम् ।

‡ ब्रह्मवनेतरायाध्यव्रतान्वासन्नानधिकरणत्ववदित्वर्थः ।

साध्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनैकदेशवच्छेदेन विद्यमानत्वं पक्ष-
विशेषणं विवक्षितं तेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोक्तौ
बाधः । अथयववृत्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ घटादीनामपक्षत्वापत्ति-
रिति दूषणद्वयमपास्तम् । अनात्मत्वहेतुस्तु जडत्वहेतुष्वप्याख्याने-
नैव व्याख्यातः । अत एव नित्यद्रव्यान्यद्रव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणम् ।
उक्तपक्षतावच्छेदकयत् । केवलान्वयान्त्यन्ताभावप्रतियोगि । पदा-
र्थत्वान्नित्यद्रव्यवदित्यपि साधु । दृष्टान्तश्चायं परीत्या स्वमते
तु शुक्तिरूपवदित्येव । न च स्वरूपेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे-
ऽत्यन्तासत्त्वाशयः । तद्वैलक्षण्यप्रयोजकाभावादिति धाव्यम् ।
उत्पत्तिनिवृत्त्योरन्यतरप्रतियोगित्वेन परिहारादित्यद्वैतसिद्धिकृतस्त-
देतदपि शिष्यधीव्यामिश्रणप्रायमिति न तर्ककर्कशशायसहं तथा हि
यथयथ स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं संयोगविभागादौ
तत्तत्साध्यव्याप्यवृत्तित्वमिति साध्यव्यापकत्वं, जडत्वरूपमना-
त्मत्वं तु रूपे जलपरमाणु*वृत्तिस्त्रेहेऽपि च तत्राव्याप्यवृत्तित्वं नास्तीति
साधनाव्यापकत्वेन अव्याप्यवृत्तित्वं भवत्युपाधिः ।

न च रूपस्त्रेहादेरपि जडत्वेन तत्र तत्र एव हेतोः
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्र स्थानुमानमिति न
साधनाव्यापकत्वमिति धाव्यम् ।

जडत्वेन स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिच्छ-
तो भवतो हेतोरपि जडत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितया पक्षावृत्तित्वेन
स्वरूपासिद्धतया साध्यसाधकत्वासंभवात् ।

न हि हेतुः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी भव-
न्नपि स्यादधिकरणवृत्तिर्विरोधात् । यदि तु तस्य पक्षधर्मत्वं ध्याव-

हारिकं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तु ब्रह्मस्वरूप-
विश्रान्तमिति हेतोर्नापक्षधर्मत्वमित्यसकृन्निराकृतं, प्रलपितमेव-पुनः
प्रलपसि तर्हि पूर्वोक्तदिशेव ततिरस्करणीयमिति किं भूयोवाग्-
व्यामिश्रेण । किंच तथा सति-साध्यताऽऽच्छेदककुक्षौ स्वसमाना-
धिकरणेत्यपि व्यर्थं स्यादधिकरणे सिद्धस्य स्वप्रतियोगिकाभावस्य
व्यावहारिकतया पारमार्थिकाभावस्यैव च सिषाधयिषितत्वेन तस्य
वासिद्धत्वेन सिद्धसाधनशङ्कायाः सुदूरपराहतत्वात् ।

किंच प्रतियोग्यविरोध्यभावस्यानुमित्वित्तत्वे तत्रतत्र मिथ्या-
त्वनिरुक्तिषु संयोगादेरव्याप्यवृत्तितया गगनादेश्चावृत्तितयाऽभावप्र-
तियोगित्वसिद्ध्या सिद्धसाधनधारणाय तत्रतत्र तत्तद्विशेषणोपादान-
मपि व्यर्थं स्यादिति प्रतियोगिविरोध्यभावस्यैवानुमेयत्वेन स्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनस्तस्यापक्षधर्मत्वेनाहेतुताया आव-
श्यकत्वम् ।

न्यायप्रयोगस्य चादिप्रतिपत्त्यर्थतया चादिनश्च हेतोः पक्ष-
धर्मत्वस्यानुमततया साध्यसिद्ध्युत्तरं परामर्शैकविरोधिनाऽपक्षध-
र्मत्वज्ञानस्य चाकिञ्चित्कारत्वेनानुमितेरप्रतिबन्ध इति, स्वज्ञजनजृ-
म्भणीयम् । साध्यसिद्ध्युत्तरमपक्षधर्मत्वज्ञानेऽपि पूर्वोत्पन्नानुमितिध-
र्मिकाप्रामाण्यग्रहस्यावश्यकत्वात् । इदं ज्ञानमप्रमा अपक्षधर्महेतुवि-
षयकज्ञानजन्यत्वादित्येवमप्रामाण्यस्य मुग्रहत्वादिति तत्त्वम् । न
स्वजनकज्ञानाप्रामाण्याप्रामाण्ये न स्वाप्रामाण्याप्रामाण्याग्रहके व्याप्तिप-
क्षधर्मताविशिष्टेन पृथिवीत्यादिना उत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे गुणसाधने
जनकज्ञानप्रमात्वेऽपि स्वजन्यानुमितेरप्रमात्वादिति बाधाबाधयोरेव
विषयसदसद्भावनियामकतेति नापक्षधर्महेतुविषयकज्ञानजन्यत्वय-
होऽप्रामाण्यं ग्राहयितुमीशीतेति धाचं जगता वैश्यकृप्येण यत्र

यस्य पुरुषस्य । स्वजनकज्ञानाप्राप्ताय्यहद्वारेवाप्राप्ताय्यहः कार्य-
भूते ज्ञाने तत्र तथा भावस्य दुरपन्धवत्वात् । अन्यथा स्वरूपासि-
द्धि-व्याभिचारादेः पक्षे साध्यवताणह्याविरोधित्वेन - ज्ञातायामनु-
मितौ वादिनस्तदुद्भावनवैयर्थ्यापत्तिरिति व्यक्तं विवेकिनाम् ।

स्यलविशेषे मुग्धस्यानुत्पन्नं तु तादृशज्ञानं न दोषायेतरथा
बाधव्याभिचारादिस्थलेऽपि मुग्धस्य तदनुपस्थितौ सद्हेतुताप्रसङ्गः ।
अत एव हेत्वाभासकाण्डे असाधारणग्रन्थे (साध्यसमानाधिकरणं
तु नासाधारणं दशाविशेषे तदभ्रमस्तु पुरुषदोषो व्याप्य इव साधा-
रणभ्रमः) । इत्युक्तं दीधितिकृता । व्यक्तमिदमेतेन यत् सद्हेतु-
त्वमसद्हेतुत्वं च वस्तुतत्त्वं निबन्धनं न तु ज्ञानाज्ञाननिबन्धनं
सद्हेतावपि भ्रमाद् दुष्टत्वग्रहे हेतोरदुष्टत्वात् । दुष्टेऽपि च दोषानु-
पस्थितावपि वस्तुतो दुष्टत्वात् । दोषानुपस्थितिस्तु पुरुषापराधो न
हेत्वपराध इति न्यायमर्मविद्धिः स्वयमिह बहूहनीयमिति कृतं
वाचां विसर्गः ।

केचिदस्मदनुयायिनो निरुक्तानुमानमुपक्रम्येव दूषयितुमुद्य-
च्छन्ते अनात्मत्वहेतुना यः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गित्वमनुमातु प्रवृत्तस्तस्य मतेऽनात्मत्वरूपो हेतुरप्यनात्मभूतो
जडजातान्तर्गतत्वात्स्वस्यापीति तस्यापक्षधर्मत्वेन कथमनुमापकता
पक्षधर्मत्वे वा कथं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता । न
चाव्याप्यवृत्तिरभावो येन स्व-स्वाभावयोरुभयोः समावेशसंभव-
स्तथा सत्यर्थान्तरतापातात् । न ह्यनुमानेन मिथ्यात्व साधयतस्ते
अव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं सिपाधयिषितं परेणापि तस्याङ्गीकर-
णीयत्वात् ।

न च व्यावहारिको यद्यधर्मता पारमार्थिकी च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितेति न कश्चिद्वोदसंभवः । व्यावहारिकेरेष पक्षसाध्य-दृष्टान्तादिभिः पारमार्थिकसाधनसंभवात् । साधकतायां पारमार्थिकताया अनपेक्षणीयत्वात् । मिथ्याभूतेनापि प्रतिविम्बादिना विम्बानुमानदर्शनेन मिथ्याभूतेनापि रेखादिना सतोऽन्तरादेर्यथाथेप्रतिपत्तिदर्शनेन च साधकतायाः पारमार्थिकत्वव्यभिचारित्वादिति वाच्यं व्यावहारिक-पारमार्थिकपरिभाषाया जगन्मिथ्यात्वसिद्धधीनसिद्धिफलतया जगन्मिथ्यात्वसाधनेऽनुपयोगित्वात् । न हि जगन्मिथ्यात्वप्रसाध्य व्यावहारिकपारमार्थिकभावः सुकल्पः । ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वलक्षणव्यावहारिकताया मिथ्यात्वघटितत्वेन मिथ्यात्वेऽनुमित्सिते पुरस्कर्तुमशक्यत्वात् । न हि तदेव पुरस्कृत्य तदेव साधनीयमिति युक्तमात्माश्रयात् ।

नापि च मिथ्यात्वनिरुक्तीनां बहुविधतया एकविधमिथ्यात्वसाधनेऽपरविधमिथ्यात्वघटितं व्यावहारिकत्वं निरुध्य पलायनपरायणतोचिता सर्वासामपि मिथ्यात्वनिरुक्तीनां मिथ्यात्वसिद्धिफलकताया अवशिष्टत्वेन मिथ्यात्वानुमितौ ततः पूर्वमेवोपक्षीयत्वेनापेक्षणीयाया व्यावहारिकताया यादृक्तादृग्मिथ्यात्वलक्षणास्कन्दितत्वेऽपि मिथ्यात्वनिरूप्यताया आवश्यकत्वेनान्योन्याश्रयस्य दुष्यरिहरत्वात् ।

किंच स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभायप्रतियोगित्वव्याप्यजड़त्ववान्पक्ष इति परामर्शो भवत्याहार्यरूपो जड़त्वस्य स्याधिकरणपृथ्यभायप्रतियोगित्वे पक्षे जड़*त्ववताज्ञानस्यानाहार्यरूपस्यासंभ-

* हेतोर्जडत्ववताज्ञानकामोनस्य पक्षे हेतुभूताज्ञानस्य हेतुधर्मिकत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभायप्रतियोगित्वसिद्धिफलकतया स्याधिकरणपृथ्यभायप्रतियोगित्ववताज्ञानस्य साध्याप्यपृथ्यत्वज्ञानशून्यतादृष्टापाप्माद्वैकल्यतादृष्टवकी स्वयान् स्वाभावानित्येतज्ज्ञानस्यानाहार्यरूपस्यासंभवादिति तु तत्त्वम् ।

वात् । प्रतियोग्यविरोध्यभावस्य तु अनुमित्सितत्वे ऽर्थान्तरमित्य-
सकृत्कृतविस्तराः पूर्वमेव ।

तस्माद् व्यावहारिकेणानात्मत्वहेतुना पारमार्थिकं स्वस-
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमनुमेयमिति बालव्यामोदन-
माचक्षुः ।

यदि तु रूपरसादेरधिकरणताया दुर्निर्वचनतया तेषां
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तथा हि रूपवति रूपम-
थारूपवति रूपं तत्र प्रथमे तेनैव रूपेण रूपवति रूपाङ्गीकारे आ-
त्माश्रयः । रूपान्तरेण तु रूपवति रूपाभ्युपगमे तदपि रूपवति
रूपशून्ये वेति तदवस्थ श्व चोद्यायतारः । एवं चान्योन्याश्रय-
चक्रकानवस्थाः क्रमेण क्रमन्ते इत्यतिरोहितमेव । रूपशून्ये तु
रूपाङ्गीकारे सर्वस्यारूपस्य रूपवत्वमित्यरूपं किमपि जगति न भवे-
दिति किञ्चिदूपवत् किञ्चिदरूपमिति सर्वलोकाप्रसिद्धव्यवस्थोच्छेदमा-
स्मान्न रूपवति रूपं नापि रूपशून्ये किन्तु कल्पितेऽधिकरणे, रूपं
कल्पितमित्यद्वैतसिद्धान्तः । ततश्च जडमात्रस्य कल्पितत्वे तस्य
स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमुचितमेवेति किं चिच्चम-
नात्मत्वेन जडत्वादिस्वरूपेण रूपादीनां स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वसाधने इत्यव्याप्यवृत्तित्वस्य साधनव्यापकतया ना-
पाधित्वशङ्काऽपीति चेत् ।

रूपवति रूपमथारूपे रूपमिति प्रच्छन् यादी प्रष्टव्यः—कि-
मेते आत्माश्रयादयः—दोषवति दोषत्वेनाद्वाव्यन्तेऽथवा निर्दोषे
दोषत्वेन । दोषवति चेतनैव दोषेण दोषवत्यथ दोषान्तरेण तत्र
तेनैव दोषेण दोषवति दोषाङ्गीकारे आत्माश्रयः । दोषान्तरेण तु

दोषयति दोषाभ्युपगमे सोऽपि दोषो दोषगून्येऽथवा दोषयतीति पर्य-
नुयोगतादवस्थमिति न निस्तारः । दोषगून्ये तु दोषाङ्गीकारे सपे-
सदोषमेव स्यादिति दोषादोषव्यवस्थेयानवस्थितेति जगद्ध्यवहारो-
पग्रथप्रसङ्ग इत्यतिस्पष्टम् । ततश्चैवंविधदोषस्योभयप्रतिषिधेयत्वा-
न्नेतस्मिन्नाशतारो जगत्सत्यतायादिमतमात्रे ।

किंच जगन्मिथ्यात्वपादेऽपि कल्पितं रूपं कल्पिताधिकरणे
काल्पनिकसत्तावदित्येव वाच्यम् । एवं च ये दोषा यथा अकल्पितज-
गद्वादे तथा कल्पितजगद्वादेऽपि ते तादृगा यवेत्यल्पप्रचयतया यो*दु-
मतानुकरणमात्रमाचरता भयता किमपूर्वमनुष्ठितम् वदते परपादरक्षो-
ऽवलम्बनात् । तथा हि कल्पिततद्रूपस्याधिकरणतया कल्पिते काल्प-
निकी तद्रूपाधिकरणता एतत् काल्पनिकतद्रूपगून्ये काल्पनिकतद्रूप-
यता । तत्र प्रथमे कल्पिततद्रूपयोगिनि कल्पिततद्रूपयोगाङ्गीकारे
आत्माश्रयः । कल्पितरूपान्तरयति कल्पितरूपयत्वाङ्गीकारे तदपि
कल्पितं रूपं कल्पितरूपान्तरयतीत्युक्तेऽन्योन्याश्रयादिप्रसङ्गः पूर्वो-
क्तरीत्येव ।

कल्पितरूपाभाययति कल्पितरूपाङ्गीकारे न विषयनिर-
पेक्षकल्पनानां निरङ्कुशतया सर्वस्यापि रूपाभाययत्येन रूपयत्वाकूप-

* विद्वान्-धर्मकीर्तिर्धर्मतिभिर्मध्यमिरेतन्मुद्रिमुचयतिभिर्वागाचारैश्चेता-
नुष्ठितं चट्टावता वेदिषेव त्वया अजन्मादेव किमिच्छासंयमे इति भावः ।

† एवं भावः-

अस्मत् कल्पितं तन्मते रूपाभायोऽपि कल्पित इति कल्पितं चट्टं कल्पिततद्रूप-
पात्रादयतया कल्पितं अकल्पिताधिकरतं तत्र कल्पितरूपयत्वायोगानुवाक्योभयतः
आश्रयं कल्पनानां निरङ्कुशतया रूपयत्वाकूपयत्वायाः सर्वदा युवेत्स्यात् ।

एहि तु कल्पनादयं रूपयत्वावतीतिमत्र काल्पनिकरूपयोगावतिष्ठं एव भवाद-
कूपयत्वावतीतिमत्रादि रूपयोगाङ्गीकारे अत्रयमते इति अस्मत्मात्राभावाद्युचयति ।
एहि तु एव द्विच-कल्पनामुपायने रूपयता न वाच्यते तत्र काल्पनिकरूपयत्वा
मुच्यते ।

घत्वव्यवस्थोच्छेदः पूर्वोक्तरीत्येवेति न कश्चिदपि विशेषः कल्पितजगद्वादिमतेऽकल्पितजगद्वादिमतापेक्षया ऋते कल्पितत्वदुरमिनिवेशात् ।

यदि त्वनिर्वचनीयतावादपादसेवया सर्वदोषान् परिजिह्वीयेत् तदा किमियमनिर्वचनीयतावादपादसेवा भगवत्सेवेव सर्वकार्यसाधिका इति युक्तिमुदयेति निरूपय । तत्र न प्रथमः पक्षोऽदृष्टमुद्रयाऽनिर्वचनीयतावादसिद्धेः । अदृष्टमुद्रयाऽनिर्वचनीयतावादसिद्ध्याभ्युपगमे तु युक्त्यसहकारितौल्येन निर्वचनीयतावाद एव ततः कुतो न सिध्येत् । अनिर्वचनीयतावादमात्रेऽदृष्टपक्षपातस्य दुरवधारणत्वात् ।

द्वितीयपक्षे तु अनिर्वचनीयतावादभ्युपगमे दोषनिर्हरणहेतुरिति न कथकानां क्वचिदप्यभिमतमिति कथं तदङ्गीकारनाम्नेव गह्वादिषु नागाः पलायिष्यन्तेऽनवस्थादयोदोषाः अकस्मादिषु विस्मयमादधाना व्यपेतसर्वस्मयाः ।

यदि तु अनवस्थादयो दोषाः घतां निघ्नन्ति घस्तुनः । अद्वैतिनां ते सुहृदः प्रपञ्चे तत्प्रसज्जकाः ॥ इत्युक्तदिशा अनवस्थादिषु दोषेषु तादृशीं स्ववशवर्तितां मनुष्ये यदिमे परव्यापादनिरताश्चिरपालितस्येव शुनः कदाऽपि स्वामिहानिहेतव्ये न भवन्तीति तदा कीदृशी ते तेष्वेषु स्वामितेत्येव वद ।

तर्हि यस्तुमुद्रपाभ्युपगमपक्षेऽपि तत्राप्येव । अन्यनामात्रेण सर्वव्यवहारनिर्वहणे किमन्तर्गतुना विपर्ययेति तु सर्वव्यवहारजन्योदयं प्रतीतेः स्वयमेव विषये साक्षित्वात् । प्रतीतिमात्राद्यप्येच्छं व्यवहारसिद्धेर्निमित्तं योगावारात् ज्येष्ठस्य माध्यमिकस्यापि पक्षः कथं न बोद्धव्यः स्यात् । यथा च निर्विशेषवाद-शून्यवादयोः सर्वथा साक्षेन्द्रियं तथा न्यवपयाम वयमिह उपपादयिष्यते च तत्रतत्र स्वाधारे इति कृतमनन्यज्ञत्वेन ।

अथानवस्थादीनां स्वस्मिन् स्वभेदापादनमुखेन दूषकतया भेदस्य च निरस्तसमस्तभेदे चिन्मात्रेकरूपे ब्रह्मणि सुमेधसा संभावयितुमव्यशयतया तत्रानवस्थादयो ऽसंभावितप्रसरा इति सविशेषब्रह्मवादिनां जगत्सत्यतामास्यायुक्तानां ते मतव्यतिहेतव इति ब्रूये चेत् ।

तत्किं निर्विशेषसिद्धेः पूर्वं व्यवहारप्रसक्तस्य ते व्यवहारभङ्गहेतवो न भवन्तीति नातिविष, न हि निर्विशेषं साधयिष्यामीत्येतावन्मात्रमवस्थादनवस्थादीनामनवकाशसंभवे निर्युक्तिको न्याय्यः । निर्विशेषब्रह्मवादिना सह सविशेषब्रह्मवादिनो माध्वस्य विचारोपक्रमे यावत्पर्यन्तं नान्यतरपक्षसिद्धिस्तावत्पर्यन्तं तादृशनिर्णयमानुपालनमावश्यकं यावता विना विचारो न निर्वहति निष्कलश्च न स्यात् । एवं चानवस्थादीनां दोषभाष उभयोरपि यावद् व्यवहारकाल समान इति कस्य हेतोस्तेऽनवस्थादयो निर्विशेषब्रह्मवादिनोऽस्मादेव सौहार्दमाचरेयुः । यदि तु पररीत्येव परनिराकरणे प्रवृत्तस्य पराभ्युपेतमानमेवादिव्यवस्थयेव व्यवहार इति मानमेवादिव्यवस्थामनातिप्रमानस्य कथमिष सच्छिद्रप्रवेशशीलशालिनां दोषाणां निश्चिद्वे निर्विशेषब्रह्मवादेऽयसरसंभवेऽपीति यदसि तर्हि पररीत्या प्रवर्तमानस्य पररीत्यनुपालनमुचितमिति ।

परस्य चेपाऽस्ति व्यवस्था यत्रानवस्थादीनां न स्वव्याघातः कस्य तत्र तेषां दोषभाषो यत्र पुनस्तेषां स्वव्याघातहेतुत्वं तत्र ते न दोषाः । ततश्च पूर्वपरिचोदितरीत्याऽनवस्थादीनां दोषप्रति दो-

* चानवस्थादीनां व्यवहारभङ्गादयोक्तत्वेनवस्थादिदोषदूषितानामपि मय यानां सङ्गत्वं दुर्यारं तेषां व्यवहारभङ्गहेतुत्वाविरहाविति तत्त्वम् ।

+ यथा परस्परस्वोपाधित्वमनुपाधित्वं च स्वव्याघातकत्वाव्याघातकत्वाभ्यां व्यवस्थाप्यते ।

पत्यमथादोषयति दोषत्वमिति जिज्ञासाऽनतिलङ्घितया तेषां तादृ-
शस्यले न दोषत्वमितरत्र च दोषत्वमिति मन्मते ऽस्ति व्यवस्था
सा च भवता नाभ्युपेयत इति परीत्या प्रवर्तमानोऽस्मि कथाया-
मिति ते परप्रतारणमात्रम् ।

घस्तुतस्तु न वयं तच्छून्ये तद्विशिष्टे वा तस्य घृतिं ब्रूमहे
किन्तु घस्तुतस्तद्विशिष्टे विशेष्ये । एवं च यत्र यद्वर्तते तस्य
तच्छून्यत्वमेव कथम् । न च तद्वति वर्तमानस्य तस्मिन् घृतिरिति
नियमस्तथा सति घटयति भूतले वर्तमानानां रूपरसादीनां घटे-
ऽपि घृतिताप्रसङ्गादिति वाचोयुक्तिं पुरस्कृत्य गुणादिमिति गुणादि-
सत्त्वपक्षं स्वायसरे निरूपयिष्याम इत्यकिञ्चिदिदं वादिनां साहसि-
कतामात्रविशृम्भितं मानोराधिकं धान्वाभिमिश्रणमात्रम् ।

एवं धानात्मत्वहेतुना रूपदेः स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वानुमानासंभवादव्याप्यवृत्तित्वस्य साध्यव्यापकत्वे
सति रूपस्नेहाद्यवच्छेदेन साधनाध्यापकतया भवत्युपाधिभाव
इत्युपाध्यभावेन हेतुना साध्याभावाद्यनुमानेन अव्याप्यवृत्तित्वान-
धिकरणत्वे सत्युक्तपक्षतावच्छेदकवत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रति-
योगि । अनात्मत्वात्संयोगवदिति प्रयोगो बाललीलायित इति कि-
मधिकं विज्ञेयं । एवं चापरेऽपीह पञ्चपा वा ततोऽप्यधिका
वोपाधयः स्वग्रमूहनीयास्तर्ककुशलेरित्युपरम्यते ।

नित्यद्रव्यान्यद्रव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमुक्तपक्षताऽवच्छेद-
कवत् । केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगि । पदार्थत्वान्नित्यद्रव्यव-
दिति द्वितीयप्रयोगे तु गन्धवद्देह गन्धवान् । आकाशं स्नेहवत् ।

फलं नीरुपम् । पदार्थत्वात् । घटवत् । फलवत् । वायुवदिति क्रमिकदृष्टान्तद्वारा पदार्थत्वहेतुकगन्धवह्नादिधर्मिकगन्धाद्यनुमान-
तुन्यता । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे पदार्थत्वरूपहेतोस्तत्र सत्त्वे-
ऽपि तत्र साध्यविरहेण व्यभिचारश्च । केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रति-
योगिण्याकाशादिषु पक्षसाधच्छेदककुक्षौ नित्यद्रव्यान्यत्वेपादानेन
सिद्धसाधनधारणेऽप्यर्थान्तरं च । न हि केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रति-
योगिनामपि गगनादीनां मिथ्यात्वमाग्रायते तैस्तैर्वादिभिः । न च
तदेव मिथ्यात्वं तस्येष्टत्वेनार्थान्तरादिदोषात् ।

किञ्च पूर्वपरिदर्शितरीत्या हेतोः पक्षधर्मत्वे तत्र केवला-
न्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगित्वं नास्तीति हेतोर्व्यभिचारित्यम् ।

अपक्षधर्मत्वे तु स्वरूपासिद्धतया हेतुत्वेन तस्य कीदृशी,
न चेतत्त्वमाग्रायतेऽपि यत् यद्व्यत्यन्ताभाषप्रतियोग्यपि भयतद्वृत्ति
भवेदिति प्रतियोगिनाऽपि^{*} हन्थतोऽभाषत्वायोगात् । प्रतियोगिवि-
रोधित्वमेष तु भाषाभाषसाधारणमभाषत्वं, न चेतदपि हन्थत्य-
भावे भाषि । भाषान्तरमभाषोऽन्यः कयाचित् व्यपेक्षयेति न्यायेन
केवलान्वयिभाषस्वरूपश्रद्धात्मकाभाषप्रतियोगित्याङ्गीकारेऽपि वा
घटाद्यविरोधिकेवलान्वयिषारिभाषिकतादृशाभाषप्रतियोगित्वे इष्टाप-
त्तिरेव । व्यापहारिकपारमार्थिकत्वादिना प्रतियोगि-सदृशाभाषपु-
न्य दोषपरिहारस्तु यदा न युक्ततायाऽसकृदावेदितमिति किं
चोद्यपरिहाराभ्याम् ।

यदि मयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेदन्तान्वय्यत्यन्ता-
भाषप्रतियोगित्वं साध्यते तदा ममथायेन घटयति संयोगाद्युदासी-

* मयोग-तदभाषवैरिषि प्रतियोग्यपक्षच्छेदकद्रव्यावच्छेदेन निर्वाधता स्पष्टम् ।

† इदमिदं नास्ति इदमिदं न भवतीति प्रतीतिनिवृत्त्याभाषाभाषसाधारणा
निरूपणवर्थावच्छेदोपायवत्त्वमिति निवेदनं निर्वाधतत्त्वनामकं च यथाग्रम् ।

नसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाधने सिद्धसाधनमेवं समवा-
येन घटवत्स्यापि । यदि तु वृत्तितानियामकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावप्रतियोगित्वं साध्यते तदा गगनादेः संयोगादिना
वृत्तित्याप्रसिद्धा दृष्टान्ते गगनादौ साध्यवेकल्यं, न हि संयोगो
गगनस्य वृत्तितानियामकः समर्गः । परकीयवृत्तितानियामकसंबन्ध-
साधारण्येन तथाप्येव तु घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्यापि घट-
वृत्तित्वनियामकतया पटादेस्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-
मादाय सिद्धसाधनप्रसङ्गः ।

न हि पटादिघटप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगादिना कदाऽपि
वृत्तिरिति केनाप्यभ्युपेयते ।

यदि तु स्वीयवृत्तिताऽनवच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियो-
गिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते तदा स्वरूपेण
पटाद्यभावमादाय सिद्धसाधनवारणेऽपि दृष्टान्ते नित्यद्रव्ये गग-
नादौ साध्यवेकल्यं संयोग-समवायरूपस्वीयवृत्तितानवच्छेदकसं-
बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभासस्यैव केवलान्वयित्वात् । स्वीयवृ-
त्तितावच्छेदकसंबन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वसाधने
तु स्पष्टमेव सिद्धसाधनं घटादेर्वृत्तितावच्छेदको यः संयोगादि-
संबन्धस्तदतिरिक्तो यः स्वरूपादिसंबन्धस्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वात् ।

यदि तु नित्यद्रव्याभ्यां ब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्वान-
धिकरणत्ववान् घटः संयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्व-
य्यत्यन्ताभावप्रतियोगी । पदार्थत्वान्नित्यद्रव्यवदिति वा । नित्यद्रव्या-
न्यब्रह्मज्ञानेतरावाध्यब्रह्मान्यासत्त्वानधिकरणत्ववान् घटः । सम-

वायसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगी ।
नित्यद्रव्यत्वात् । गगनवदिति वा त्रिशिष्य प्रयोगे तात्पर्यम् ।

तदा नित्यद्रव्यत्वमेवोपाधि । यदि* गुणादौ साध्यसत्त्वेऽपि
तत्र नित्यद्रव्यत्वविरहेण साध्योपाध्योर्न समव्याप्तिरिति नित्यद्र-
व्यत्वोपाधिरित्युच्यते तदा सयोगेनावृत्तित्वमेवोपाधि ।

एव च घट स्यागसबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्व-
य्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाषणान् अवृत्तित्वविरहादित्येष साध्या-
भाषानुमानेनानुमितिप्रतिबन्धादकचिदिदमिति विज्ञा ।

एव द्वितीयप्रयोगे समवायेनावृत्तित्वमुपाधिरित्युपाध्यभावेन अवृ-
त्तित्वविरहेण साध्याभाषस्यानुमेयत्वादकचित्तिदमिति तद्विद ।

अथावृत्तित्वविरहघटकस्य वृत्तित्वस्यैव साध्यानुमापकत्व-
सम्भवे अवृत्तित्वविरहेऽव्याप्यत्वासिद्ध इति चेन्न अखण्डाभावघट-
कतया तत्सार्थस्यसम्भवेन वैयर्थ्यशङ्काऽनुदयात् । अत एव तु
तावदन्यतमत्वस्य हेत्याभाषसामान्यलक्षणत्वपक्षे तत्त्वस्यैतर-
भेदानुमापकत्वसम्भवे तावदन्यतमत्व न व्याप्यत्वासिद्धमिति
तद्विदा स्पष्टमेव ।

न चावृत्तित्वाभावत्वस्य न साध्यव्याप्यतावच्छेदकत्व तद-
पेक्षया लघुनेऽवृत्तित्वस्यैव तद्यात्यादिति वाच्यम् ।

लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मोऽयच्छेदकत्वस्यासकृदेव यादिप्रति-
याद्युभयाभ्युपेतत्वेनैवविधिविचारस्यानयकाशपरतत्वात् । व्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिगृह्यस्य याऽनुमितिजनकत्वमिति तस्यो-
दापरिहारयोरनयसरदेऽस्थ्याच्चेति मुच्येति विमृशन्तु ।

यच्चाद्वैतसिद्धिकृता नित्यद्रव्यस्य दृष्टान्तत्वमभिहितं तदपि
वालगुड* जिह्विकायितं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यान्न ह्यवृत्तीनां कालाकाशा-
दीनां केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिता सत्त्वप्रतिद्वन्द्विनी तथा सति
तावतेव तेषां मिथ्यात्वसिद्धौ भवतोऽपि न तत्र तद्विशेषणोपादान-
मनर्थकमेव स्यादिति त्वदीयग्रन्थरहस्यविदां करामलकायितम् ।

किंच सामान्यतः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्म-
साधारणं सर्वेषस्तुसाधारणं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकाभावप्रतियोगित्वस्य व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावप्रतियोगित्वस्य च सर्वेष्वेव संभवादिति सर्वतद्वैतपरिहाराय
विशिष्येव केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनीयमिति ।
ततश्च कालिकेन गगनादेर्नित्यस्यापि वृत्तिमत्त्वेन वृत्तितानवच्छे-
दकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावस्येव
प्रतियोगित्वमनुमेयमिति कथं नित्यद्रव्यदृष्टान्तेन घटादिषु संयोग-
समवायादिना वृत्तिमत्सु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववि-
द्विसंभवे वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येव
साध्यत्वेन वृत्तितानवच्छेदकसंयोगादिना वृत्तिमति घटादौ केवला-
न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धेः । न हि गगनस्य वृत्तितानवच्छेद-
कसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
घटस्य वृत्तितानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि । ततश्च नित्यद्रव्यस्य पर-
रीत्या दृष्टान्तत्वामिधानं स्वपरसिद्धान्तमर्थादाऽतिशयोति तद्वित्सु

* यथा कदुमेवज्जपानाय गुडदानेन जाता अनुकूल्यन्ते तथेत्यर्थः ।

† अद्वैतसिद्धिग्रन्थे ।

‡ न च स्वोक्तसिद्धि स्वमति संयोगेन गगनस्य वृत्तिमत्तामिति तु सामर्थ्यम् ।

वायसंवन्यावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगी ।
नित्यद्रव्यत्वात् । गगनवदिति वा विशिष्य प्रयोगे तात्पर्यम् ।

तदा नित्यद्रव्यत्वमेवोपाधिः । यदि* गुणादौ साध्यसत्त्वेऽपि
तत्र नित्यद्रव्यत्वविरहेण साध्योपाध्योर्न समव्याप्तिरिति नित्यद्र-
व्यत्वं नोपाधिरित्युच्यते तदा संयोगेनावृत्तित्वमेवोपाधिः ।

एवं च घटः संयोगसंवन्यावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्व-
य्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभाववान् अवृत्तित्वविरहादित्येवं साध्या-
भावानुमानेनानुमितिप्रतिबन्धादकिञ्चिद्विदमिति विज्ञाः ।

एवं द्वितीयप्रयोगे समवायेनावृत्तित्वमुपाधिरित्युपाध्यभावेन अवृ-
त्तित्वविरहेण साध्याभावस्यानुमेयत्वादकिञ्चित् विदमिति तद्विदः ।

अथावृत्तित्वविरहघटकस्य वृत्तित्वस्येव साध्यानुमापकत्व-
संभवे अवृत्तित्वविरहोऽप्याप्यत्वासिद्ध इति चेन्न अखण्डाभावघट-
कतया तत्सार्थक्यसंभवेन वैयर्थ्यशङ्काऽनुदयात् । अत एव तु
तावदन्यतमस्य हेत्वाभावसामान्यलक्षणत्वपक्षे तत्त्वस्येतर-
भेदानुमापकत्वसंभवे तावदन्यतमत्वं न व्याप्यत्वासिद्धमिति
तद्विदां स्पष्टमेव ।

न चावृत्तित्वाभावत्वस्य न साध्यव्याप्यतायच्छेदकत्वं तद-
पेक्षया लघुने वृत्तित्वस्येव तथात्वादिति वाच्यम् ।

लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मोऽयच्छेदकत्वम्यासकृदेव यादिप्रति-
याद्युभयाभ्युपेतत्वेनेवंविधविचारस्यानयकाशपराहतत्वात् । व्याप-
कसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिरस्य पाऽनुमितिजनकत्वमिति तस्यो-
द्यपरिहारयोरनयसरदौःभ्यामुच्यते मुच्यो विमृशन्तु ।

यद्वा द्वैतसिद्धिकृता नित्यद्रव्यस्य दृष्टान्तत्वमभिहितं तदपि
 घातगुड*जिह्विकायितं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यान्न ह्यवृत्तीनां कालाकाशा-
 दीनां केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिता सत्त्वप्रतिद्वन्द्विनी तथा सति
 तावतेव तेषां मिथ्यात्वसिद्धौ भवतोऽपि तत्तत्तद्विशेषणोपादान-
 मनर्थक्रमेव स्यादिति त्वदीयग्रन्थरहस्याविदां करामलकायितम् ।

किञ्च सामान्यतः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्म-
 साधारणं सर्वघस्तुसाधारणं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावप्रतियोगित्वस्य व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावप्रतियोगित्वस्य च सर्वेष्वेव संभवादिति सर्वतद्वेषपरिहाराय
 विशिष्यैव केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनीयमिति ।
 ततश्च कालिकेन गगनादेर्नित्यस्यापि घृतिमत्त्वेन घृतितानवच्छे-
 दकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभावस्यैव
 प्रतियोगित्वमनुमेयमिति कथं नित्यद्रव्यदृष्टान्तेन घटादिषु संयोग-
 समवायादिना घृतिमत्सु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसि-
 द्धिसंभवो घृतिताऽनवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव
 साध्यत्वेन घृतितावच्छेदकसंयोगादिना घृतिमति घटादेः केवला-
 न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वासिद्धेः । न हि गगनस्य घृतितानवच्छेद-
 कसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन
 घटस्य घृतितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककेवलान्वय्यत्य-
 न्ताभावप्रतियोगित्वसिद्धिप्रत्याशाऽपि । ततश्च नित्यद्रव्यस्य पर-
 रीत्या दृष्टान्तत्वमिधानं स्वपरसिद्धान्तमर्णादाऽतिशयोति तद्विस्तु

* यथा कटुभेषजप्रधानाय गुडदानेन घाता अनुकूल्यन्ते तथेत्यर्थः ।

† घृतेतसिद्धिष्वन्ते ।

‡ न च स्वीकर्तासि त्वमपि संयोगेन गगनस्य घृतिमत्तामिति तु सात्त्विकम् ।

किमु कथनेन । स्वमते तु शुक्तिरूप्यवदिति दृष्टान्तानुसरणमुचितमेव
यादकथायां गुरुशिष्ययोर्हमयोर्मिथ्याऽभिसंचितया परस्वालब्धाद्य-
सरतया निराकरणासंभवात् । जल्पे तु शुक्तिरूप्यस्य दृष्टान्तत्या-
भिधानं यथा न समर्थति तथाऽसकृदेव निरूपितमशिशुं च दृष्टा-
न्तासंगतिप्रदर्शनपरगन्धे व्यक्तीभविष्यतीत्यलम् ।

यस्य घटादेः केषलान्वध्यत्यन्ताभाशप्रतियोगित्वे अपुष्पादि-
साहोदये तद्वेलक्षण्यप्रयोजकाभावादित्याशङ्क्य उत्पत्तिनिवृत्त्योरन्यत-
रप्रतियोगित्वेन घटादौ अपुष्पादिवेलक्षण्यसंरक्षणमद्वैतसिद्धिकृतां
तदपि चिन्तनीय तत्र परस्य नित्यत्वेनाभिमितानां प्रकृत्यादीनां
निवृत्तिप्रतियोगित्यभावे वेलक्षण्यनियामकमनित्यानां तूभयमेवेति ।
एव चेष्ट अपुष्पादिवेलक्षण्यमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वे तन्त्रम् । उत्प-
त्त्यादिप्रतियोगित्वे च अपुष्पादिवेलक्षणे इति व्यक्तः परस्परान्तरः ।

ननु सत उत्पत्तिप्रतियोगित्वे चेदात्मनोऽप्युत्पत्तिप्रसङ्गः ।
असत्तरेषदुत्पत्तिस्तर्हि सतोऽनुत्पादोऽसत्तरेव नरगृह्णादेरुत्पत्तिप्रसङ्गः
सर्वत्रा सवे सर्वस्माद्वेत्यद्योतामतः सर्वथा खालभ्यात् । तस्माच्च
सत उत्पादो नाप्यसतः । किं तर्हि अनिर्वचनीयस्योत्पत्तिरिति
युक्तम् । एव चानिर्वचनीयं घटादि उत्पद्यते न तु सदात्मतत्त्वं,
नापि नरगृह्णममदिति मुख्यमस्येति चेत् । किं तदनिर्वचनीयत्वं
सद्विज्ञानस्य सत्यसद्विज्ञानस्य सति सदसद्विज्ञानस्य वा । सत्यास-
त्याभ्यां विचारामहस्ये सति सदसत्येन विचारामहस्यं वा प्रतिप-
ज्ञेयत्वात् वाध्यतया वा अनिर्वचनीयत्वम् । तदेव च मिथ्यात्वम् ।
एवं च मिथ्यात्वमुत्पत्तेः तन्त्रम् । उत्पत्तेः च मिथ्यात्वमित्येतत्पक्षेऽपि

व्यक्तोऽन्योन्याश्रयः । उत्पत्तौ मिथ्यात्वं न तन्त्रं किन्तु स्वसामयीति
सतः सामयीसंबलनं नासत इति न किंचिच्चोद्यमिति चेत्तर्हि सामयीसं-
वलनं सदसत्साधारणं वा सत्येवोत्पादसामयीसंबलनं वा तत्राद्ये सत
इवासतोऽप्युत्पादोऽवर्जनीयः । द्वितीये तु सत्येव सामयीसंबलनं
नासतीत्याकस्मिकं वा सकारणकं वा । तत्र प्रथमे सामय्या आकस्मि-
कसदुत्पादकत्वपक्षपातस्वीकारे कार्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गे दुर्धारः ।
द्वितीये तु किंपराद्वयमसत्ता यतश्च सामयी कार्यं न जनयेदिति ।
कार्यमनुत्पादयन्ती सामय्येय वा सा कथं, सामय्याः स्वकार्योत्पत्ति-
व्याप्यत्वात् । किञ्चानिर्वचनीयाया अप्यविद्याया नेत्यतिप्रतियोगि-
त्वम् । अनिर्वचनीयाया अप्यविद्यानिवृत्तेश्च न निवृत्तिप्रतियोगित्वं
न च भवताऽपि तदभ्युपेयते तस्मादनिर्वचनीयत्वमुत्पत्तिप्रतियो-
गित्वे निवृत्तिप्रतियोगित्वे वा तन्त्रमिति रिक्तं वचोमात्रम् ।

यदि त्वविद्यायामुत्पत्तिप्रतियोगित्वविरहेऽपि निवृत्तिप्रति-
योगित्वस्य, अविद्यानिवृत्तौ निवृत्तिप्रतियोगित्वविरहेऽपि उत्पत्तिप्र-
तियोगित्वस्य सत्त्वेनान्यतरप्रतियोगित्वनिर्वाहान्न दोषस्तर्हि अवि-
द्यायां निवृत्तिप्रतियोगित्वमात्रम् । अविद्यानिवृत्तौ चोत्पत्तिप्रतियो-
गित्वमात्रमेव न तु निवृत्तिप्रतियोगित्वमत्र किं तन्त्रतयोक्तं भवति
उत्पत्ति-निवृत्तिप्रतियोगित्वे तन्त्रतयोक्तस्यानिर्वचनीयत्वस्योभयप्र-
तियोगित्वप्रयोजकत्वात् । स्वभावस्य* च यथेतादृशातिप्रसङ्गधार-
कत्वं न संभवति तथाऽप्ये पराक्रम्य पराकरिष्यामः ।

किंचोत्पत्त्यादिमन्त्रस्यासद्वैलक्षण्यप्रयोजकत्वाङ्गीकारे नित्या-
नां कालाकाशादीनामसद्व्यावृत्तौ किंचिदन्यदेव प्रयोजकमङ्गीकरणी-

* स्वभावे पदार्थानां स्वैवाभ्युपगमात्स्वभावस्य कारणत्वसंभवेऽपि परमते न
तदभावीति भावः ।

यमिति गौरवम् । तन्नित्यताऽनभ्युपगन्तुणामपि च ब्रह्मनिष्ठासद्वैल-
क्षण्ये नोत्पत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रतियोगित्वं प्रयोजकमित्यननुगतरूपस्य
वैलक्षण्यप्रयोजकत्वकल्पनाऽपेक्षया प्रमाणसिद्धत्यस्येवासद्वैलक्षण्यप्र-
योजकताऽऽस्येयेत्यकिञ्चिदिदमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वेन वैलक्षण्याभि-
धानम् ।

उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं घटादेर्नोसद्वैलक्षण्यनिवन्धनं किन्तु
स्वाभाविकमित्युक्तौ स्याभावस्य सदसत्साधारण्येन दुर्विवेचतया
उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं सतः स्याभाविकमुतासत इति विवेक्तव्यं
तत्र प्रथमे मिथ्यापदार्थतावच्छेदककुत्तिनिक्षिप्राभाशप्रतियोगिनस्सत्यं
कीदृशं सत्त्वे या मिथ्यात्यं कथं सत्यप्रतिद्वन्द्विमिथ्यात्यमेवानुमि-
त्सित भवतोऽन्यथा तु पारिभाषिकोदासीन-ग-ख-ङ-द-धादिक
ल्पमिथ्यात्वसाधने विप्रतिपत्तिरेव कीदृशी । प्रतीयमानत्यमेव विशेष
इति चेन्न असतोऽपि प्रतीयमानत्वात् । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेष
इति चेत् । तर्हि तदस्त्यसत्यपि भ्रमस्य नियन्तुमशक्यत्वेन असतोऽपि
सत्त्वेन भानसम्भवात् । सदुपरागेषाप्यसतो न भानमिति चेत्तदेव
तु विचार्यते तन्न कुत इति । केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगिनेर्घट-
खपुष्पयोरेकः सन् परस्परं न तथेति । न च परस्मिन्तेऽपि केवलान्वय्य-
त्यन्ताभाषप्रतियोगित्वं न सत्त्वे तन्त्र तथा सति केवलान्वय्य-
त्यन्ताभाषप्रतियोगिनां संयोग-परमाणु-दिगाकागादीनामसत्यप्र-
सङ्गात् । किं त्यन्यदेव किंवित्सत्त्वे प्रयोजकमास्येयमिति का येदना
भवतां यदि घटादयो भवेयुः केवलान्वय्यत्यन्ताभाषप्रतियोगिनः ।

* घाटि-घाटिगार्दिनोऽवधारयि द्विहानिकरूपेणकायादिनिवृत्त्यननुगतमिति
पक्षान्तराद्यनव्ययम् ।

† विप्रतिपत्त्यनवतारे कदाचित्तादायंभव इति भावः ।

‡ नेवादिघाटिमतेषीत्यर्थः ।

एवं तर्हि भवतोऽपि काऽभीष्टसिद्धिः । न हि केवलान्वय्यत्यन्ता-
भावप्रतियोगी संयोगो मिथ्या न वा तथाभूतमाकाशादिकं मिथ्या
सिद्धसाधनार्थान्तरादिप्रसङ्गादित्यसकृदवोचाम ।

एवं च येन संबन्धेन येन रूपेण यदाच घटते तेन संबन्धेन
तेन रूपेण तस्मिन् काले तस्मिन्नेव देशे विद्यमानोयस्तस्य वस्तु-
नस्तद्वेशावच्छेदेन तेन रूपेणाभावस्तत्प्रतियोगित्वं तस्य वस्तुनोमि-
थ्यात्वमिति ततश्च घटादेर्वृत्तिमतो मिथ्यात्वोपपादनेऽपि गगनादेः
संयोग-समवायादिना वृत्तित्वानङ्गीकारात्संयोगस्य चाव्याप्यवृत्ति-
त्वात्तच्च तदभावो मिथ्यात्वं नार्जयेदिति गगनादसंयद्वात् सर्वसाधा-
र्यं मिथ्यात्वप्रतिद्वन्द्वित्वम्*—स्वरूपं दुर्निरूपमेव । क्वचिदप्युपाधौ
सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्त्वमसत्त्वम् । चिकालाबाध्यत्वं च सत्त्वमिति चेत्तर्हि
चिकालाबाध्यविलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्त्वमेव
मिथ्यात्वं पर्यधस्यति । अथ च प्रथमदलस्य प्रपञ्चासत्साधारण्यमिति
द्वितीयदलव्यतिरेक एव खपुण्यादितो मिथ्याभूतस्य व्यावर्तको वाच्य-
स्तथापि च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्त्वमुत्पत्तिप्रतियोगित्वं वा केवलान्वय्य-
त्यन्ताभावप्रतियोगिनोघटादेः कुत इति नेक्तं भवति । तार्किकादेस्तु
गगनादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न सर्वथाऽसतः किन्तु
कालिकेन सत एवेति सर्वथा केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनः सत्त्वं
किमिति न विधित्तं भवति । अयमपार्थसंयद्वाः—निर्विशेषस्य ब्रह्मणो
= विशेषकत्वं तदतिरिक्तस्य तु घटादेः खपुण्यादितो व्यावर्तकत्वेना-
भिमतस्य सर्वस्यापि सन्माचनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया न व्या-
वर्तकतासंभवोऽपि । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि चेद् व्यावर्तकत्वं

* वातायतोत्यति प्रतियोगित्वे न कथं चिदपि मिथ्यात्वं तन्त्वमिति भावः ।

तर्हि घटादिरेव घटादेर्व्यावर्तकोऽत्यन्ताभावप्रतियोगी भवन्नपीति
किमुत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वादेर्व्यावर्तकत्वानुसरणफलम् ।

तस्मादत्यन्ताभावप्रतियोगिने घटादेरुत्पत्तिप्रतियोगित्वं ख-
पुष्पादितो व्यावर्तकमित्यद्वैतसिद्धिकृतामभिधानं कीदृशमिति नि-
रीक्षन्तां विवक्षणाः स्वयमेवेति किमु अकारणतादृशेन ।

किंच संयोगादिना विद्यमानस्यापि घटादेः संयोगसंघन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमभ्युपगते यदि उत्पत्त्यादिप्रयोक्तव्य एव
नरशृङ्गाद्यपेक्षया विशेषस्तर्हि सोऽपि विशेषो भवत्यत्यन्ताभावप्रति-
योगीति कथं विशेषकः स्यात् । अत्यन्ताभावप्रतियोग्यपि उत्पत्त्या-
दिप्रतियोगित्वं चेद्विशेषस्तर्हि किम*पकृतं घटेन घटोऽपि अत्यन्ता-
भावप्रतियोगी भवन्नपि भवेत्स्वस्य विशेषकः । विशेषकत्वेऽत्यन्ता-
भावाप्रतियोगित्वस्यातन्वत्वात् । अन्यथा तूत्पत्तिप्रतियोगित्वमपि
अत्यन्ताभावप्रतियोगितया विशेषकं न भवेदित्यतिस्रष्टुमित्युक्तमेव ।

किंचासद्वादप्रसङ्गभीत्या सन्माचनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिने
नरशृङ्गाधारणस्य घटादेरुत्पत्तिप्रतियोगित्वं न विशेषो नापि
सन्त्येन प्रतीतिमात्रे विशेषो विषयेष्वेव विशेषो हि निराकारतया धिया-
मित्युक्तयुक्तेर्विषयनिरपेक्षज्ञानस्याव्यावर्तकत्वात् । न च प्रतीयमानस्य-
मपि विशेषः सम्भवति ब्रह्मातिरिक्तस्य तस्यापि सन्माचनिष्ठात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिने विशेषरूपत्वासम्भवादित्यसकृदार्षेदतत्त्वात् । न च
सर्वथाऽत्यन्ताभावप्रतियोगिनः पदार्थस्य सत्त्वमभ्युपेयतेऽन्ततो गग-
नादेरुत्पत्तिपदार्थस्यापि कालिकेनेव वृत्तित्याङ्गीकारात् । न हि सर्व-
संघन्धेः सर्वधर्मेस्त्वाभावप्रतियोग्यपि अथापि तेन तेन संघन्धेन तेन-
तेन रूपेण कार्यकारीति चाद्विद्यन्तेऽनुभवपरायणाः ।

किंचेवं जगद्व्यवहारं शिष्यावयस्ते घटशून्यदेशापेक्षया
घटसंयोगवति देशे कोवा विशेषो भवत्युक्तः । द्वयोरपि देश-
योर्घटसंयोगाभाववत्त्वस्याविशिष्टत्वात् ।

ज्ञाननिर्वाह्य एव* चेत्कश्चिद्विशेषस्तर्हि सोऽपि विशेषो ब्रह्मा-
तिरिक्तत्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगीति कथं विशेषकः स्यात् । अत्यन्ता-
भावप्रतियोगिनेऽपि विशेषकत्वाङ्गीकारे तु सर्वं सर्वत्र विशेषकम-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वाविशेषात् । श्रीहर्षोऽङ्गीकरीत्याऽतिप्रसङ्गवारणे-
ऽपि कारणतावच्छेदकरूपस्य ब्रह्मातिरिक्तत्वेन तस्य चात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वेनैवादासीन्यादेव नातिप्रसङ्गवारकतेति खण्डनखण्डनाय-
सरे पराक्रम्य निरूपयितास्महे इति प्रतीक्षन्तां सुमेधसः ।

एवं च ब्रह्मातिरिक्तजगज्ज्ञातस्यात्यन्ताभावप्रतियोगितया
उत्पत्तिप्रतियोगित्वस्याप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन घट-खपुष्पयो-
र्विशेषकमुत्पत्तिप्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रतियोगि भवदपि भवेद् ।
घट-खपुष्पे तु स्वं स्वमात्मानं न परस्परं व्यावर्तयामासामिति किं बुद्धि-
मतां मतिपथमारोहेत कदाऽपि । उत्पत्तिप्रतियोगित्वेऽत्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वं पारमार्थिकमिति उत्पत्तिप्रतियोगित्वं व्यावहारिकं क्षेत्रला-
न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनेऽपि घटादेः खपुष्पादितोऽव्यावर्तकं तर्हि
घटेऽपि अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पारमार्थिकमिति व्यावहारिके
घटेऽत्यन्तासतो नरशृङ्गादेः स्वात्मानं व्यावर्तयिष्यतीति किं
विचम्† । एवं व्यावहारिकस्य घटादेर्व्यावहारिकात्यन्ताभावप्रति-
योगित्वपक्षेऽपि चोद्यपरिहारो सुधीभिः म्ययमूहनीयाविति किं

* पुनै प्रतीतिविषयत्वप्रयोज्यो विशेष उक्तोऽधुना तु प्रतीतिनिर्वाहस्यैव विशेष-
वक्ष्यत्वमिति सुसूक्ष्ममीदृशीयमवधानेन ।

† खाद्यखण्डनकारः श्रीहर्षः ।

‡ न किमपीत्यर्थः ।

वहूपदेशेन । तस्माद् घटादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभापप्रतियोगित्ये-
ऽत्यन्तासत्साधारणे उत्पत्त्यादिप्रतियोगित्वं खपुष्पादेर्ध्यायतर्कमि-
त्यद्वैतसिद्धिकृतां परमानवधाननिवन्धनमभिधानमिति सन्ति सन्तः
साक्षिणः ।

यदपि—आत्मत्यावच्छिन्नधर्मिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियो-
गिकः आत्माप्रतियोगिकत्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदयत् । न च
घटपटसंयोगे व्यभिचारः । हेतुमतया निर्णीतेऽङ्कुरादाविव साध्य-
संदेहस्यादोषत्वात् । अयमन्येऽपि प्रयोगा यथोचितमारचनीया
विपरितद्धमिरिति टिक् । इत्यात्मव्यतिरिक्तस्यासत्यसाधनसंनहनं
तदप्येतत्पिपीलिकास्येन प्रासादनिग*रणप्रणसप्रापमिति परिह*सन्ति
सन्तः । तथा हि आत्मत्यावच्छिन्नधर्मिकं भेदं पक्षीकृत्य परमा-
र्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावे सिपाधयिपता त्यया परमार्थसत्प्रतियो-
गिकत्वमप्रसाध्य तदभावेनानुमातुं शक्यः । विशिष्टसिद्धेर्विशेषण-
प्रसिद्धिनान्तरीयकत्वात् । न च परमार्थसतो ब्रह्मणः कुत्रापि प्रति-
योगित्वमङ्गीकर्तुं न च तदनङ्गीकृत्य साध्यप्रसिद्धिं निर्घोषात्
तथा सति निर्विशेषत्वमङ्गीभूत्या पारमार्थिकत्वम्येवापायात् । सवि-
शेषे ॥ ब्रह्मणि प्रतियोगित्वं प्रसिद्धयदपि न साध्यप्रसाधनायाने
तस्य परमार्थसत्त्वानभ्युपगमात् । यदि ॥ परमार्थसतो ब्रह्मणः
प्रतियोगित्वम्य च प्रत्येकप्रसिद्ध्या विशिष्टप्रसिद्धये प्रयत्ने तर्हि
नरस्य गृहस्य च प्रत्येकप्रसिद्ध्या नरगृहसाधनमपि ते मुच्यते ।

* धर्मभूतार्थाभिधानात्प्रासादनिगारसममता ।

† माह—मात्सर्यादिमुक्तेः अपि भाष्यमिदमनुसरन्ति च धेतिर्ब्रह्मण इत्युप

घाते तुः

१. एव परमार्थसत्त्वं न तस्य प्रतियोगितानिरूपकत्वमर्हतित्याभ्युपगमात् । यस्य
च प्रतियोगितानिरूपकता । तस्य तु सोपाधितया तत् एव पारमार्थ्यं भव्यमिति भावः ।

अथ परेर्घटादेः पारमार्थ्याङ्गीकारेण घटादिभेदे परमार्थस-
त्प्रतियोगिकत्वप्रसिद्ध्या न विशेषणासिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति चेन्न ।
घटादेः परमार्थसत्त्वाङ्गीकारे तदभावे परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वा-
भावस्य दुष्प्रसाधत्वात् । परमार्थसत्त्वानङ्गीकारे वा साध्याप्रसिद्धेर्दु-
रुद्धरत्वात् ।

अलीकप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमपक्षे परमार्थसत्प्रतियोगि-
कत्वप्रसिद्धिनिरपेक्षस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकाभावस्य सुप्रसाधत्वेऽपि
तस्य सिद्धतया सिद्धसाधनप्रसङ्गः । न ह्यलीकप्रतियोगिकाभावाभ्यु-
पगमः प्रतियोगिप्रसिद्धिनिरपेक्षाभावाभ्युपगन्तृमते । सिद्धसाधनस्य
स्वार्थनुमाने दोषत्वानङ्गीकारेऽपि परार्थानुमितौ तस्य दोषत्वमावश्य-
कमिति तु कथातत्त्वक्षेपे सुप्रसिद्धमिति किं तदुपपादनप्रयासेन । किं
चाद्वयशासने परमार्थसदात्मप्रतियोगिकभेदे मायादाववश्यमङ्गीका-
र्याऽन्यथा मायादेर्ब्रह्मतादात्म्यप्रसङ्गः । एवं च परमार्थसत्प्रतियो-
गिकाभावस्यात्मन्यपि सत्त्वेन बाधोऽपि । न चाद्वयवादे निर्विशेष-
न्मात्रस्य ब्रह्मण एव पारमार्थ्याभ्युपगमेन तस्यैव चेकस्यात्मत्वाङ्गी-
कारेण स्वस्मिन् स्वभेदानभ्युपगमेन चात्मत्वावच्छिन्नधर्मिके भेदे
परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वासंभवेन न बाधसंभवोऽपीति वाच्यम् । मा-
यादावात्मप्रतियोगिकभेदस्यैव आत्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदस्य स-
त्त्वेन बाधस्यावश्यकत्वात् । न चात्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदस्य सत्त्वे-
ऽपि स कल्पित इति न दोष इति वाच्यं भेदमात्रस्यैव भवतः कल्पि-
तत्त्वेन आत्मन्यात्मप्रतियोगिकभेदे मायादेर्ब्रह्मप्रतियोगिकभेदापे-
क्षया विशेषस्य दुर्वचत्वेन कल्पितत्वोक्तेरतिशयानाधायकत्वात् । तदा

* इच्छापक्षतावादिमते सिद्धसाधनं न दोष इत्यत आह-सिद्धसाधनस्येति ।
कथायां याद्विजिज्ञासानुरोधेन विवक्षितार्थाभिधानेन सिद्धेऽर्थे । जिज्ञासानुदयेन तस्या-
पक्ष्ये दोषतति भावः ।

हि कल्पितत्वोक्तिर्विशिष्याद्यदि अकल्पितोऽपि भेदो भवेत् । न च तथाऽस्ति अनुयोग्यन्यूनसत्ताकत्वमभावे विवक्षित्वा तद्वैषोपशमप्रवस्तु आशमोदकैरशनायोपशमसमः । अनुयोग्यन्यूनसत्ताकत्वनिवेशस्य मिथ्यात्वसिद्ध्याधीनसिद्धिकतया तथा यत्तुमशक्यत्वात् । एवं चाकल्पितस्य भेदस्यासत्त्वेन कल्पितस्यात्मभेदस्य चात्मन्यपि सत्त्वेन आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । इत्येतस्य बाधितत्वमिति न बहुपपादनमर्हति ।

किं च साध्यतावच्छेदककुक्षौ परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वनिक्षेपोऽपि स्वसिद्धान्ताभिनिवेशनिबन्धन एव । न हि परैः परमार्थसत्त्वमपरमार्थसत्त्वमिति विभागः कल्पितो येन तत्सिद्धान्ततात्पर्येण विशेषणसिद्धिर्निरुह्येत । यच्च च परमार्थविशेषणस्यान्यतरा सिद्ध्याऽसिद्धिरपि ।

यदि तु प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धरूपतया परमार्थसतः सिद्धेऽथ परमार्थसत्प्रतियोगित्वसिद्धिं मनुषे तर्हि प्रतियोगित्वस्य निरूपकद्वयसापेक्षत्वात्किं तद् द्वयमिति निरूपय । तच्च यदि निरूपकद्वयं परमार्थसद् ब्रह्म जगत्सौच्यते तच्च जगत्स्यात्मभेदस्य परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वेऽपि आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिके भेदे परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वविरहेणात्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यभिप्रायस्ते तदा त्वदनुमानस्य घटत्वावच्छिन्नधर्मिको भेदो न घटप्रतियोगिकः । घटाप्रतियोगिकत्वात् पटप्रतियोगिकभेदवदित्याभाससमानता । यदि घटत्वावच्छिन्नधर्मिकभेदे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारेऽपि घटप्रतियोगिकत्वमङ्गीक्रियते तदा आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिकभेदे परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वानङ्गीकारेऽपि परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वमपि स्वीक्रियते इति नाङ्गुरपि विशेषः ।

यदि त्वात्मप्रतियोगिकत्वाभावेन सामान्यमुखव्याप्या शुक्ति-
रुप्यादाविव परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावसिद्धिप्रत्याशा तदा
साऽपि दुराशेष हेतोः सोपाधिकत्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् ।
तथा हि यच्चयच परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वाभावः शुक्तिरुप्यभे-
दादौ तत्रतत्र दोषजन्यप्रतियोगिकत्वमिति साध्यव्यापकत्वं साध-
नाधिकरणं त्वात्मप्रतियोगिकाभावत्रत्येन घटभेदोऽपि तत्र दोषज-
न्यप्रतियोगिकत्वं नास्तीति साधनाव्यापकत्वमिति दोषजन्यप्रति-
योगिकत्व भयत्युपाधिः ।

किंच कथंचिदुपाधेरनिश्चयमिधानेऽपि वा संदिग्धोपाधेराव-
श्यकत्वेन अनुकूलतर्कानवतारे तस्यैव साध्यमिममार्थहेतुताया
आवश्यकत्वम् । अत एव त्वनुकूलतर्कानवतारे तत्रतत्र संदिग्धो-
पाधेर्दुपकत्व दीधितिकृदाद्यनुमतमिति हेत्वाभासकाण्डविदां सर्व-
मपरोक्षमिति किं वृथा सोदेन ।

यच्चाभाधीयप्रतियोगित्व-संबन्धीयप्रतियोगित्वसाधारण्यभ-
मेण “न च घट-घटसंयोगे व्यभिचारः । हेतुमतया निर्णीतेऽङ्गुरा-
दाविव साध्यसन्देहस्यादोषत्वात्” इत्याहोद्वेत्तसिद्धिकारस्तदेतदपि
न युक्तं कार्यताऽवच्छेदककारणतावच्छेदकसंबन्धभेदेन कार्यकारणभा-
वभेदस्यावश्यकतया संयोग-समवायादिस्थतीयतत्प्रतियोगित्व-
स्यैव भिन्नत्वेऽभावसाधारण्येन सर्वसंबन्धसाधारण्यप्रतियोगित्वैक्य-
शङ्काया अप्यसम्भवेन व्यभिचारशङ्काया अवसरितुमप्यशक्यत्वात् ।

यच्च “यवमन्येऽपि प्रयोगा यथोचितमारवनीया विपरिच-
द्विरिति दिक्” इत्याह स्माद्वेत्तसिद्धिकारस्तदेतदपि सर्ववीर्यया-

नन्तर शल्ये पाण्डवविजयप्रत्याशासदृश निरुक्तानुमानानां सर्वेषां श-
कल*यः प्रतिक्षेपेऽनुमानान्तराणां जगन्मिथ्यात्वसाधकत्वप्रत्याशा
या अङ्गस्यमपहाय बाल गर्भस्थस्य शीलाश्राय तर्ककर्कशानां चित्सु-
खाचार्यादीनां सर्वेषां न्यायप्रयोगस्याशेषेण दूषितत्वेन परप्रयोगाणां
परत यथोपेक्षणीयत्वात् ।

इत्यकिंदिदमद्वैतसिद्धिकृता मिथ्यात्वानुमानसनहनम् ।

यच्च उपाधिहेत्वाभासादिदोषजर्जरं स्वीयं प्राचा चानुमानक-
लेषरमनिरीक्ष्य-हेतयोऽभीष्टसिद्ध्यर्थं सम्यङ्ज्ञोयहयश्च नः । अन्याः-
परस्य दुष्टाश्चेत्यत्र स्पष्टमुदीरितम् । इति सोऽप्यनिश्वासं प्राह तद-
प्यभिनिवेशः शब्दतामेवाम्य प्रव्यनक्ति अनुमानशरीरे सर्वङ्गदोषस्य
सर्वत्र प्रसाधितत्वात् ।

यदपि साटोप मिथ्याऽऽस्फालनम्-अभीष्टसिद्धायनुकूलतर्क-
बलायल चात्र परीक्ष्य यस्मात् । प्रवक्ष्यते दोषगण परेषां न खेद-
नीयं तु मनोऽधुनेव ॥ तदेतदपि प्रमाणपरतन्त्रेभ्यो न रोचते
यतोनिर्विशेषद्रष्टव्यादे नानुकूलतर्कावतारसम्बोऽपि तर्को हि प्रस-
ङ्गफल । प्रसङ्गश्च भेदनिबन्धन । न च सोऽभ्युपगतोभवता ।

न च व्यवहारकाले व्यावहारिकभेदस्य प्राचीर्नाचार्यै-
खण्डनैकोद्यमे खण्डना॥चार्यैश्चाभ्युपेततया भेदानभ्युपगमनिब-
न्धनदोषदानमद्वैतसंप्रदायतात्पर्यानिमित्ततानिबन्धनमेवेति वाच्यम् ।
सत्यमेतदलौकिकपाण्डित्यभाजोभवादृशस्य पाण्डितपुङ्गवस्य तात्पर्ये

* खण्डं कथ्यते ।

† प्रायोऽभिमानमूना वाच उपनिश्वासमुद्योभयन्तीति सार्धजनीनमेतत् ।

‡ मनामुपेयत्यपि पाठान्तरम् ।

§ श्रीहर्षमिश्रेण ।

॥ गौडपादश्रीदशगुराचार्यभट्टिभिः ।

मादृशां दुरवबोधमिति परं तु भेदखण्डनयुक्तीनां कोऽयं पक्षपातो
यदिमास्तात्त्विक भेदं न सहन्ते व्यावहारिक तु समन्ते इति
हेतूण्यासपरस्पर वद न हि भवत इव तासां भेदखण्डनयुक्ती-
नामप्यस्ति संकल्पो यद् व्यावहारिकं भेद न स्यात्ताम इति ।
किञ्च भेदकर्तृनकुठाराणामात्माश्रयान्योन्याश्रयादीनां व्यवहारावि-
धातृत्वे आत्माश्रयादिदोषदूषितानामपि लक्षणादीनामदुष्टत्वप्र-
सङ्गेन व्यावहारोपयिक्तत्वप्रसङ्गः । न ह्यनिर्वचनीयभेदाभ्युपगमश्र-
वणमात्रेण दोषाणां यत्नायनपरायणताऽभ्युपगमो नियुक्तिको युक्तः ।

भवन्मतेऽपि च चोदं वा परिहारो वा क्रियतां द्वैतभा-
षया । अद्वैतभाषया चोदं नास्ति नापि तदुत्तरमित्युक्तरीत्या दूष-
णादिव्यवस्था व्यवहारकाले दुष्टव्यवहारासिद्धिसमर्थनायेव । एवं
च भेदस्य दोषशताकुलतया तदनङ्गीकारे कथं तन्निर्यातव्यव-
हारसमर्थनात्म्यतिस्यष्टम् ।

तस्माद् भेदस्य तात्त्विकत्वरक्षार्थं यावान् मम परिकरोऽपे-
क्षितस्तावानेव तेऽपि अनतिप्रसक्तव्यवहारसमर्थनाय व्यावहारिक-
भेदसरक्षणार्थमिति भेदस्य व्यावहारिकसत्त्वार्थमपि अनिर्वचनवा-
दिना त्वयाऽन्योन्याश्रयादिकमुद्धरणीय परस्परसापेक्षत्वे व्यवहा-
रस्याप्यसंभवात् । न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वम् ।

* दोषाकुलोपि चेद् भेदाभ्युपेयेत तेन व्यवहारोपि चेत् क्रियेत तर्हि दोषा-
णां व्यवहारभङ्गापेक्षकतया परमार्थभूमा अद्वयनयानुपायिना दोषकथाया अप्यसंभ-
वेन अन्योन्याश्रयादिदोषाणां सर्वथा निर्वच्यत्वप्रसङ्गा दोषदूषितत्वापि च व्य-
हारस्य नासिद्धिर्भवति इति कृतसर्वोपपत्तयस्तत्राधिकारः कदाचित् इति तु निगूढम-
ख्यतम् ।

† एवं च भेदापत्रीव्यानुकूलतर्कनिरूपणं न तदनभ्युपगन्तुमते इति तत्त्वम् ।

‡ न च सन्ताप्ति तत्परिहारे इति तु तात्पर्यम् ।

न च वस्तुसन्तं भेदमनभ्युपेत्यापि भेदमात्रेण वा भेदज्ञानमात्रेण वा व्यवहारनिर्वाहसंभवतीति वाच्यं तथा सत्याविद्याकव्यावहारिकभेदस्याप्यसिद्धेः ।

किंच भेदमात्रं वा भेदज्ञानमात्रं वा अन्योन्याश्रयाद्यनवतारे कथमात्मानं लभेत न हि स्वरूपसन्नेत्रे भेदो भीक्षमाद्यमवाप्नोति न तु भेदमात्रं भेदज्ञानमात्रं चेति क्वाप्यवधारितमावयोर्येन भेदमात्रे वा भेदज्ञानमात्रे वा आत्माश्रयादीनामनवकाशो वक्तुं शक्यः । उत्पत्ति-स्थिति-क्षयिणु चैधेय तेषां प्रतिरोधकत्वाङ्गीकारात् । न च भेदप्रतीतिर्वास्तवत्वेऽन्योन्याश्रयादिर्दोषः सायकाश इति प्रातीतिकभेदाभ्युपगमयत्वे न तद्वैयर्थ्याकाश इति वाच्यम् । अद्वैतिपक्षे चरमवृत्त्यवास्तवत्वेऽपि तद्विषयस्य वास्तवत्वेन प्रतीतिवास्तवत्वस्य विषयवास्तवत्वव्यभिचारित्वात् ।

भवन्मतसिद्धे निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुभूते अन्योन्याश्रयाद्यनवतारेण अन्योन्याश्रयादीनां वस्तुभूतार्थदूषकत्वव्याप्यसिद्धेश्च ।

नापि तद्विषयकप्रमात्मकप्रतीतिस्थलेऽन्योन्याश्रयादीनां सायकाशतया भेदप्रतीतिश्चायथाभूततया तत्रान्योन्याश्रयादयोऽनवकाशा इति वाच्यं यतस्तथा सति भेदप्रतीतिस्त्वया कुत्रापि प्रमात्वानङ्गीकारेण भेदेऽन्योन्याश्रयादीनामनवसरत्वेन तेषां क्वापि दोषतयोपन्यासासंभवः ।

प्रतीतिसामान्यं यवान्योन्याश्रयादीनां दूषकत्वेन प्रमात्वपर्यन्तानुधावनासंभवश्च ।

यत्तु मायायामसंभवविरहेण सर्वासंभववारकाविद्यावेपथ्यशक्तिखिलानुपपत्तिविधूननेन नाद्वयानुशासने व्यवहारानुपपत्तिशङ्कायसरोऽपीति परस्पराश्रयादिदोषदूषितशरीरमपि व्यवहारमिन्द्रजालयन्त्रिभ्य-

हेन्मायेति तत्तु बालैकवञ्चनफलं दुर्भणितमेवानभिज्ञानां तथा सति
 दोषदूषितानामपि लक्षणानां लक्षणत्वसंभवे तथापि तत्र तत्र तत्-
 द्विशेषयोपादानवेयर्थ्यापत्तेः । किंच लक्ष्य-लक्षणादिव्यवस्थाया व्य-
 घहारकाले यव त्वयाऽपि वाच्यत्वेन व्यवहारे चेददोषा हेत्वाभासो-
 पाधि-परस्पराश्रयादयस्तर्हि वितीर्णोऽयमन्तिमोऽञ्जलिर्विच्छन्नयेण
 त्वयाऽनुगताऽनतिप्रसक्तव्यवहारसमर्थनायेति कथमदोषतां तेषां
 ब्रूयाः । ब्रूयाश्च कथमिव तेषां दोषतामभ्युपेत्य व्याघहारिकभेद-
 सद्भावमविद्याया विद्यमानस्वरूपमपि । तज्जहीहि दोषाणां दोषत्व
 मुपप्लावय च त्वदीयमपि सिपाधयिषितमर्थजातम् । अभ्युपेहि वा
 परस्पराश्रयादिदोषाणां दोषत्वं तदुपजीव्यं भेदं च । त्यज च-अन-
 घस्यादयो दोषाः सतां निघ्नन्ति वस्तुनः । अद्वेतिनां ते सुहृदः प्र-
 पञ्चे तत्प्रसज्जकाः । इत्यनवस्थादीनां मिथ्यासौहार्दाभिमानमद्वे-
 तपत्वे ।

तस्मादनवस्थादयो निहन्युरेव वा* भेदमथवा क्षमेरन् वा
 पारमार्थिकमपि भेदमिति सुष्ठु प्रसाधितं भवति ।

एवं चानवस्थादीनां दोषताया भेदनेपत्येन भेदस्योपजीव्य-
 तया नानवस्थादयो भेदमुपरोद्धुमलमुपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वा-
 दिति निपुणैकनिरूपणीयमिति किमु बहूक्तेन ।

यदपि थादिद्वयसिद्धमृषाभूतेन्द्रजालस्थले कारणादिव्यव-
 स्थोल्लङ्घिकार्यादिदर्शनवदन्यत्र तथाऽदर्शनम् । दर्शने च मृषात्वे
 यव पर्यवसानम् । एवं च भेदप्रतीतिर्यदि मायिकी न स्यात्सर्वव्य-
 वस्थोल्लङ्घिनी न स्यात् । सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिनी चेयं तस्मान्मायिकीति

विपर्ययपर्यवसानान्मायिके व्ययस्योल्लङ्घनस्य दर्शनेन व्याप्तिरिति-
रिति आदितात्पर्यमुपपद्यते तदपि न युक्तम् ।

इन्द्रजालस्य सर्वव्ययस्योल्लङ्घित्वे स्वजनकसामग्रीसमग्रधा-
नस्याप्यनपेक्षणीयत्वेन सर्वव्ययेन्द्रजालसम्भवेन सर्वेषु सर्वं वा स्यात् ।
कुत्रापि वा किमपि न स्यादेव वा । सर्वव्ययस्योल्लङ्घिन इन्द्रजालस्य
स्वजनकसामग्र्या अप्यनपेक्षणीयत्वात् । सामग्रीसापेक्षत्वे तु सर्व-
व्ययस्योल्लङ्घनमेव कौटुशम् । न हि सर्वं सर्वमपेक्षते किन्तु किंकि-
त्किंचिदेवेति नियमस्यान्यथेव अत्राप्यवलम्बनीयत्वेन विशेषानिरु-
पणात् ।

किंचेन्द्रजालस्य सर्वव्ययस्योल्लङ्घित्वे ब्रह्मनाशकत्वं ब्रह्मज-
नकत्वं वा कुतो न तस्येति वदावधानेन । मासंभूताद्यजनकते-
न्द्रजालस्येति चेत् । तर्हि सर्वव्ययस्योल्लङ्घिता नेन्द्रजालस्य
सिध्यति ।

किंच घटादेरिन्द्रजालस्यापि स्वजनकसामग्रीसापेक्षत्वं
स्वजन्यकार्यजनकत्वं च पदार्थान्तरेः समानमिति विमुक्तं भवति ।

यदि त्यिन्द्रजालस्य यादृशकार्यजनकत्वं न तादृशकार्यज-
नकत्वं दण्डघटादेरित्युच्यते तदा यादृशकार्यजनकत्वं दण्डा-
देर्न तादृशकार्यजनकत्वंमिन्द्रजालस्येत्यपि समानम् ।

यदि त्यिन्द्रजालेन घट-पटादिसाध्यं जलाक्षरव्याघरवादि
कार्ये जन्यते इति विश्वसि तत्किमसदुच्यते इति विश्वसि
माध्यमिकमतं वा प्रविष्टोऽसि । अपानिपटसिद्धान्तमत्याचोर्वं । यदेव-
मनवधानेन ध्रुवे । इन्द्रजालपदेन हि सिद्धोपपत्तिरेवो मन्यविशेषो वा

वक्तव्यो न तु तदतिरिक्तं किञ्चिदसत्त्वम् । न च तदुभयमपि
स्वयं घटपटादिरूपतामुपयाति न वाऽसदुत्पाद्यते न वा तेनासदु-
त्पादयितुं शक्यं किन्तु स्वसामर्थ्यातिशयेन तत्तत्पदार्थसार्थजनकसा-
मयोविशेषमिन्द्रजाल म्भटिति समवधापयति । यथा योगिसंकल्पः ।
योगिसंकल्पोऽपि नासदुत्पादनशक्तः किन्तु जगतः पाञ्चभौतिकत्वेन
सर्वस्य सर्वेषु संनिहिततया म्भटिति घटयति तं तमतिशयमित्येष
शास्त्रसिद्धान्तः । एवं च योगिसंकल्पापेक्षयाऽल्पसत्ताकेनेन्द्रजालेनापि
तत्तदर्थजनकसामयोसंश्लनमात्रं क्रियते । न त्वसदुत्पाद्यते । अमु-
मेवार्थमनुस्मरति सर्वोपेता च तद्वर्णेनादिति वादरायणीयसूचमपीति
पूर्वमेव समगरिष्महि । अस्ति चेन्द्रजालेऽपि अदृष्टाकृष्टोविशेषोऽन्य*
था कार्ये विशेषानुपलम्भप्रसङ्गः । कदाचिदिन्द्रजालप्रभवस्तूनां सर्वो-
पभोगयोग्यत्वं कदाचिदनेकेऽपभोगयोग्यत्वं कदाचिदेकमात्रोपभोग-
योग्यत्वं कदाचित्तु दर्शनमात्राद्व्यर्थं न त्वशनायापिपासाद्युपशमहेतु-
त्वमेन्द्रजालिकस्यासफलादेर्नारिकेलजलादेर्वेति बहुज्ञानामस्त्यन्व-
यव्यतिरेकसिद्धमिति ।

अदृष्टाकृष्टोऽपि चातिशयो भवत्येवंजातीयोयथाऽल्पवीरा-
ऽपि धेनुश्चेत्वीयादृष्टवशाद्बहुवीरा मेषाद्यदृष्टवशेन तु न तादृशीति
वीरसामयौसादृगुण्यवैगुण्यद्वारेषादृष्टस्य हेतुत्वमिति नेन्द्रजाले
किञ्चिदतिरेको मतिमतां मतिपयमधिरोहति । स्वल्पस्त्वतिरेको
व्यक्तिभेदभिन्न इत्यवर्जनीयः । यथा पदभ्यां गच्छन् पुरुषो यावन्तं
मार्गं पुरुषायुषस्यार्द्धेन गच्छति तमेव मार्गमभिमन्त्रितां पादुकामधि-
रुह्य क्षणेन गच्छति धूमयानेनापि च कतिभिश्चिद्विनेरिति निरु-
पकाणां सर्वमानुभविकमिति । तस्मान्नेन्द्रजालदृष्टान्तेन कार्यकारण-

भावय्यस्योल्लङ्घनोपवर्णन युक्तम् । इन्द्रजालस्य कालादृष्टादिरूप
साधारणकारणनियम्यत्वात् । स्वयं नियतासाधारणकारणजन्यत्वा
न्नियतकार्यजनकत्वाच्च ।

ततश्च भेदप्रतीतिर्यदि मायिकी न स्यात् सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिनी
न स्यात् । सर्वव्यवस्थोल्लङ्घिनी चेय तस्मान्मायिकीति विपर्ययपर्यय-
सानमिति यदुक्तं तत्सर्वथाऽयुक्तमिति तस्मात् “अभीष्टसिद्धाप्रनुक-
लतर्कबलावल चाव परीक्ष्य यत्रा”दिति परेषा तर्कतत्त्वानुधाननि-
बन्धनमभिधानमिति । तस्मिन् भेदानभ्युपगन्तुमते तर्का न कथं
चिदप्युपयोगिता भजते इति विदाङ्कुर्वन्तु विदास ।

किं बहुनाऽभिहितेन विद्वत्सु शीलशालिष्वमत्सरेषु

देवेश्वरे कुलिशमस्युपतो च पाशम् ।

मौमे गदा विशदवाजिनि गाण्डिव च ॥

चक्रं च विभ्रति समित्यथ वासुदेवे ।

युक्तिरुम मयि च कुत्र विपक्षयेष्ट ॥

इति श्रीपरमपूरुषकृपासरित्पूरपरीवाहपूर्णपात्रस्य सत्स्र
दायाचार्यपरिहृतस्वामिशोरात्मिशशास्त्रिण सत्कृतौ परमाचार्यप-
रिचर्यास्वरूपाया स्नेहपूर्तौ प्रथमधाराप्रपाते विश्वमिच्छात्वानुमान-
निराकरणं नाम प्रथमविन्दुः । सन्तु न शुभाशिष पूर्वाचार्यो ।
परिचाणपरायण श्रीलक्ष्मेश्वरोऽवन्तु न शरणागतदीनानुपलभ्य ।

* अङ्गुने ।

† गाण्डिव गाण्डीवमिति शब्दद्वयमपि ।

